FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán, Csanda Gábor, Fazekas József, Fedinec Csilla, Gyurgyík László, Hunčík Péter, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Liszka József, Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

PUNTIGÁN JÓZSEF
Holokauszt Nógrádban 3

BAKI ATTILA
Zsidók hetilapi aspektusból – Bars és Hont vármegye 21

SIPOS LÁSZLÓ
A szlovákiai roma oktatási rendszer 31

GAUCSÍK ISTVÁN
Az Öreg Takarék. Az Ipolysági Takarékpénztár rövid története (1868–1945) 51

KERÉNYI ÉVA
Fürdőélet 4. Ajnácskő 61

FEDINEC CSILLA
Magyarok Kárpátalján (Ukrajnában): etnoregionális szándékok elméletének és gyakorlatának néhány aspektusa 87

DOBOS SÁNDOR
Magyar helységnevek Kárpátalján: kodifikációs kísérletek és eredmények (1989–2000) 101

PAPP ADRIEN
Identitást alakító tényezők Tamás Mihály Két part között fut a víz című regényében 125

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

Közlemények

VESZTRÓCZY ZSOLT
Közép-Európa szolgálatában. Kiss Gy. Csaba 70 éves 137
A.GERGELY ANDRÁS
Rontásvilágok, ígérethazák, elitjólét 153

Pályakép

LISZKA JÓZSEF
Olvastam és olvastam... Beszélgetés Verebélyi Kincső professzor asszonnyal kultúráról, néprajzról és az élet dolgairól... 169

Könyvek

Lesley Milroyová–Matthew Gordon: Sociolingvistika. Metody a interpterace
(Bilász Boglárka) 181
Pavol Matula: Čechoslovakizmus na slovenských stredných školách 1918–1938
(Baki Attila) 183

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2015

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE
A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography s.r.o., Érsekújvár • Nyomta: infopoint s.r.o., Dunaszerdahely • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2015. március • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: http:\\ www.foruminst.sk • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE
Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: infopoint s.r.o., Dunajská Streda • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • marec 2015 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361• Internet: http:\\www.foruminst.sk

TANULMÁNYOK

PUNTIGÁN JÓZSEF

Holokauszt Nógrádban

JÓZSEF PUNTIGÁN
Holocaust in Nógrád

323.12(=411.16)
347.232(=411.16)
316.647.82(=411.16)
343.819.5

Keywords: Persecution of the Jews in Losonc (Lučenec) and Fülek (Fiľakovo), execution of the Jewish laws in the Nógrád County, anti-Semitism of the local papers.

Nógrád területén a 18. század előtt csak elvétve találunk zsidó családokat. III. Károly 1726-ban elrendelte, hogy a Vencel-korona országainak (Cseh- és Morvaország, Szilézia) zsidóságánál csak az elsőszülötteknek engedélyezi a házasodást. Az 1727-ben, Nagylibercsén (Luboreč) hozott megyei rendelet szerint a zsidók Balassagyarmaton, Szécsényben, Losoncon és néhány további községben telepedhettek le. (Telek 1989, 100. p.)

1780-ban II. József trónra lépésekor Nógrád megyében 1263 zsidó lakos élt. (Borovszky 1910, 515. p.) II. József 1783-ban kiadott zsidórendelete, a *Systematica gentis judaicae regulatio* főleg a gazdasági jellegű tilalmakat oldotta fel, és a bányavárosok kivételével lehetőséget adott a zsidók letelepedésére. Engedélyezte a földművelést, kereskedést és iparűzést,[1] német nyelvű zsidó népiskolák létrehozását. Eltörölte a zsidókat megkülönböztető jelvényeket. Valamivel később (1787) elrendelte azt is, hogy a zsidók német vezetéknevet vegyenek fel. (Telek 1989, 105. p.) A zsidók a héber nyelvet csak az istentiszteleteken használhatták, egyébként kötelesek voltak az ország nyelvét használni.

A 19. század első felében Losoncon (Lučenec) és Losonc-Tugáron, Füleken (Fiľakovo), Gácson (Halič) és Poltáron (Poltár) alakultak ki nagyobb zsidó közösségek, de jelenlétük kimutatható pl. Ragyolcon (Radzovce), Losoncapátfalván (Lučenec-Opatová), Mucsényban (Mučín), Pincen (Pinciná), Terbelédben (Trebeľovce) is.

Losonc-Tugáron a település földesura, Szilassy József (1755–1836) volt a zsidó lakosok patrónusa, aki az először letelepedési jogot kapott zsidó Wohl Izrael (1786–1848) zsidóbírónak engedélyezte, hogy a városkába azt fogadjon be, akit arra érdemesnek tart.

1 A rendelet kimondta azt is, hogy a törvény hatályba lépésétől számított tíz év elmúltával a népiskolát nem végzett zsidók számára tilos lesz az említett munkák végzése.

A fokozatosan Losoncra is kiterjedt közösség létrehozta az egyesületeit, kialakította a temetőjét. Első rabbija 1830 körül Mose Hőgyész lett, az első zsinagógájuk 1863-ban épült fel, amelyet csak az új zsinagóga építésékor 1924-ben bontottak le.

Füleken a zsidó lakosok a 19. század első évtizedének végén kezdtek letelepedni. A hitközségnek, mely a kezdeti években a losonci hitközséghez és a putnoki rabbisághoz tartozott, 10-12 tagja volt Az istentiszteleteket magánházakban tartották. A füleki ortodox zsidó hitközösséget 1820-ban hozták létre. Az 1830-as összeírás Isacus Boger, Josephus Kaufman és a Mojses Mintz családját említi. (Drenko 1994, 39. p.) A hitközség még ebben az évben kialakíthatta a saját temetőjét is, amelyhez a szükséges 15x100 m terület megvételében a Chevra Kadisa alapítója, Diamant Lőrinc kereskedő szerzett érdemeket.

A „zsidókérdés" mélyen foglalkoztatta a 19. század emberét is. A holokauszt időszakára is gondolva figyelemre méltóak Bodnár Istvánnak a *Losonc és Vidéke* c. hetilapban közzétett sorai: „A gondolkodó emberre nézve komoly esemény a zsidóüldözés, mely Oroszországban már sok emberéletbe került, Németországban pedig a veszélyesebb kitörést csak államhatalommal lehet ez idő szerint visszatartóztatni [...] hazánk nem alkalmas talaj az ily faj-, s vallásfelekezeti üldözésre; de nem szabad eltitkolnunk, hogy a zsidók elleni neheztelés minden osztálynál érezhető; és hogy azok száma aránylag kevés, kik magas álláspontra emelkedve, a zsidóban az embert őszintén védik, és a mindinkább elharapódzó gyűlölködés helyett, azon módokról gondolkodnak, miként lehetne [...] az annyi szellemi tehetséggel megáldott, s annyi kincscsel rendelkező zsidó fajt a nemzet testébe úgy beolvasztani, hogy ne csak látszólag, de őszinte meggyőződésből velünk egy összetartó egészet képezzen."[2]

A füleki hitközség első rabbija Büchler Pinkász (1840–1904) lett, aki 1874-ig vezette a hitközséget.[3] 1873-ban Büchler Áron Adolf, a neves dunaszerdahelyi rabbi fia, hitközségi elnök kezdeményezésére saját zsinagóga felépítését határozták el. Lerakták az alapkövét és a 8x16 m alapterületű, sátortetős kétszintes épület a következő évben el is készült.

A 19. század második felében felszínre került belső ellentétek eredményeként a losonci és losonc-tugári zsidóság két részre szakadt. Többségük az ún. status quo irányzathoz csatlakozott, a kisebbség ortodox maradt, akik a jogi önállóságukat csak 1920-ban, a Csehszlovák Köztársaságban szerezték meg. A status quo hitközség a jelenlegi Szlovákia területén a legnagyobbak közé tartozott és az V. községkerület központja (Nógrád, Bars, Zólyom, Hont vármegyék) volt.

Füleki viszonylatban nem történt érdemi változás. A városban 1914-ben megalakították az Aguda Israel egyesületet, amely a szigorú ortodox irányzat szellemében közösségi és oktatói tevékenységet fejtett ki, s egészen a 2. világháború végéig meghatározta a hitközség életét. Jungreiss Sámuel főrabbi ellenállása ellenére ugyanitt az 1920-as években a cionista mozgalom is megvetette lábait és létrehozta szervezetét. Főleg a Palesztin Zsidó Nemzeti Alap részére szervezett gyűjtéseket. 1929-ben Bnei Akiva néven alakult meg a cionista ifjúsági mozgalom vallási klubja, amelynek kb. 30 tagja volt.

2 Bodnár István: A zsidó kérdés. *Losonc és Vidéke*, 1882. február 12. 2. p.

3 Fülekről Mórra került. Fia, Büchler Sándor (1870–1914) jelentős rabbiként vált ismertté.

A 2. világháború kezdetéig Nógrád megyében csak elvétve találkozunk zsidóellenes megnyilvánulásokkal. Ezt erősíti meg Vladimír Polívka tanár is, aki 1928-ban, a Nógrád megyét bemutató könyvében írja: „A zsidók kétségtelenül jelentős kereskedelmi tényezőt képviselnek; kezükben van az üzletek nagyobbik része és az iparban is nagyon jelentős a részesedésük. A zsidókérdést nem lehet néhány üres jelszóval elintézni, csak valami pozitívval. Az egészséges konkurencia érdekében sok mindent kell megtanulni a zsidóktól. Losoncon lehetőség van az ortodox szekta zsidóságával megismerkedni, akiknek szintén van imaházuk. Ezzel Losonc az Orient jelentős elemével gazdagszik, amelyet azonban senki sem csodál, mert semmi különlegességgel nem rendelkezik, csak a konzervativizmus erejével." (Polívka 1928, 115. p.)

Hitler hatalomra jutása ezt az állapotot változtatta meg, és a megyében is felélesztette a zsidó közösség tudatos megosztását és a zsidóellenességet is.

Az 1930-as népszámlás előtt a magyarság létszámának csökkentése érdekében próbálták felhasználni a zsidó lakosokat: „Államunk kormánya lehetőséget ad a zsidóknak arra, hogy önálló zsidó nemzetiséget alkosson. A zsidókat Csehszlovákiában nemzetnek tekintik, de ők ezzel a lehetőséggel nem tudtak élni [...] úgy néz ki, hogy a zsidók szégyellik a saját zsidó nemzetiségüket, s csak a saját zsidóságukhoz mint valláshoz kötik magukat [...] Mi, szlovákok nem igényeljük azt, hogy a zsidók szlováknak vallják magukat. Mi nem vagyunk a magyar kormány, amely erre kényszerítette őket. Annak ellenére, hogy a zsidók Szlovákiában a szlovákokból élnek, akik nélkül itt nem is tudnának létezni, nem igényeljük, hogy hozzánk jelentkezzenek. [...] a zsidók még ma sem értették meg, hogy ez egy nemzet, ezért nem akarnak a saját zsidó nemzetükhöz tartozni, de egy idegen nemzethez, a magyarokhoz jelentkeznek. Ezzel ugyan Szlovákiában a magyarokat erősítik, de önmagukat csonkítják meg és általános szinten adnak lehetőséget a zsidók lealacsonyításához..."[4]

Novemberben a Szlovák Zsidók Egyesülete nevében MUDr. Hugo (Hugó) Roth elnök és Koloman (Kálmán) Neumann alelnök aláírásával felhívást intéztek a dél-szlovákiai zsidókhoz, hogy vallják magukat szlováknak. „...ha megosztja Önöket a vallás, meg kell Önöket osztania a nemzetiségnek is? Ezen felül: a vallási hagyományaik Önöknek nem azt írják elő, hogy azt a nemzetet szolgálják, amelyikhez tartoznak? [...] a természet ereje olyan erős, hogy a magyar idők alatt a hivatalos magyar statisztikai kimutatások szerint Szlovákiában 6000 zsidó vallotta magát szlováknak. Mennyi lehetett a számuk valójában, ha közülük csak 6000-nek volt bátorsága magát szlovák anyanyelvűnek vallani [...] Ne tegyenek tehát a természet ellen, az eszük, a szívük ellen!"[5]

Füleken az 1930-as népszámlás 45 családot és 200 zsidó lakost mutatott ki. 1936-ban 4291 lakosból 248 vallotta magát zsidónak, a közösség ekkor érte el legnagyobb létszámát. Nemzetiségi szempontból 58,1%-uk vallotta magát zsidónak, a többi magyarnak vagy csehszlováknak.

1933. április végén a losonci Deutsch Szálló éttermében az ún. bojkottbizottság felhívása alapján tiltakozó nagygyűlést tartottak, amelyen állást foglaltak a németországi

4 Židia na Slovensku. *Národný týždenník*, 1930. 10. 31. 1. p.
5 Židovský súverci! *Národný týždenník*, 1930. 11. 28. 2. p.

zsidóüldözések kérdésében. A szónokok[6] felhívták a figyelmet a német gyártmányú ipari és kereskedelmi cikkek bojkottjára, hogy ezzel is elejét vegyék a zsidóság ellen foganatosított további szigorú rendszabályoknak. Egyúttal gyűjtést indítottak a zsidóüldözés áldozatainak és károsultjainak a megsegítésére.[7]

Az 1939-es év a várakozás éve volt, ami számos formában megmutatkozott. Idézzük Márai Sándort: „E napokban mindenki ezekkel a szavakkal alszik el Magyarországon: Rozsnyó, Léva, Kassa, Pozsony, Ungvár, Beregszász, Nyitra, Losonc, Komárom. S minden név után, halkan, makacsan mondja a lélek: hazamenni. Szeretném, ha a nagyhatalmi konferenciák résztvevői, akik egy utolsó határozattal döntenek majd a Felvidék sorsa felett, látnák az arcokat, megismernék azt, ami a lelkekben történik e héten Magyarországon és Felvidéken." (Márai 2004a, 77. p.) A népszámlálás Losoncon 2487 izraelita vallású lakost mutatott ki.

A bécsi döntés eredményeként Losonc és Fülek is Magyarországhoz került. Nemcsak a füleki magyarság nézetét tükrözi az az ismeretlen kéz által, 1938 novemberében Füleken írt dokumentum, amelyben ezt is olvashatjuk: „követeljük a zsidóktól, akik örökösen a szegény keresztény nép kiszipolyozását tartották szem előtt, hogy az új népi Magyarországon a visszacsatolás felett érzett örömünket ne zavarják kellemetlen jelenlétükkel. [...] Nyilvános ünnepségektől tartsák távol magukat. [...] mint benesi csatlósok, kövessék őt a legrövidebb időn belül, mert hiszen velük akarnak maradni jóban rosszban."[8]

Füleken az 1941-es magyarországi népszámlálás 205 izraelita vallású és 3 keresztény zsidót mutatott ki. Az anyahitközségnek 1944 tavaszán 154 tagja volt, az adózók száma pedig 32. A hitközség elnöki tisztjét dr. Blitz Andor orvos látta el, az anyakönyvvezető rabbi posztját pedig Jungreisz Sámuel töltötte be. A hitközségnek két alkalmazottja volt és három egyesületet működtetett: Talmud Tóra, Nőegylet, Chevra Kadisa.

Füleken megtiltották zsidó lakosok letelepedését, a fokozatosan erősödő zsidóellenesség hatására többen elvándoroltak.

Nem kevés volt azok száma sem, akik más – elsősorban református – hitre tértek át. Konkrétan a losonci református egyházban (az anyakönyvek szerint) 1938-ban 28, 1939-ben 15, 1941-ben 4, 1942-ben 1, 1944-ben 2, 1945-ben 2, 1946-ban 1, összesen 53 személy keresztelkedett meg. Zsidók jelentkeztek az evangélikus egyházba is. Ide csak azokat vették/vehették fel, „akiknek múltja biztosítja azt", hogy az egyház hithű tagjaivá válnak. Feltétel volt egy hat hónapos tanfolyam elvégzése is. Még kevesebben voltak, akik a római katolikus vallásra tértek át.

Az Egyesült Magyar Párt 1940 februárjában nyilatkozatot tette közzé, amelyben mindenki értésére adja, hogy folyó hó január 31-ével a nemzethűségi igazolások elvesztették az érvényüket. Azaz február 1-től csak azon igazolásoknak volt hatályuk, melyet a titkárság által kiadott nyomtatványon az előírt eljárással hagytak jóvá. „Ezentúl nem

6 dr. Vajda Andor ügyvéd, Hammermüller Ignác főiskolás, dr. Oppenheimer Ferenc és dr. Seitz Vilmos ügyvédek

7 Tiltakozó gyűlés a Deutsch szálló éttermében. *Losonci Hírlap,* 1933. március 30. 18. sz.

8 Füleki Vármúzeum (FV), jelzet nélküli dokumentum.

lehet senkinek, tehát senki, még pártunkba tartozó egyénnek sem, titkárságunk hivatalos ténykedésének és ezirányú felhatalmazásának megkerülésével nemzethűségi igazolást kiállítani [...] Tudatjuk az illetékesekkel, hogy semmiféle kérelmet nem vállalunk el a zsidó iparengedélyek és a zsidó törvény alóli mentesség tárgyában..."[9]

Az első nyílt zsidóellenes fellépésre Losoncon 1940 áprilisában került sor, amikor a csendőrség és katonai bíróság több személyt elfogott, s közülük Kohn Bélát halálra verték.

1941-ben zsidó kereskedőket tiltottak ki a városból, mert a tiltás ellenére árusítottak Sacher házának bejárata alatt. A Baross Szövetség helyi szervezet követelte a zsidók vásárlási időpontjának meghatározását (10 óra után). A zsidó tulajdon kisajátításáról, elkobzásáról szóló első közleményeket 1942 júliusában tették közzé, ezt decemberben már konkrét intézkedések is követték.

Az 1943-ban kiadott rendelet a zsidó értelmiség foglalkoztatását szabályozta. Az év áprilisában behívták az 1906/7-ben született zsidókat (az orvosok és gyógyszertárosok kivételével). „Antifasiszta szövegű gramafónlemezek tiltott terjesztése" miatt letartóztatták Blau Ödönt.

1944. március 19-én Nógrád területe is német megszállás alá került, ami súlyos következményekkel járt a zsidó lakosok számára.

Füleken ekkor kb. 160 zsidó élt – többségében idősek, nők és gyerekek. 1944 áprilisában kötelezővé tették a sárga csillag viselését. A Központi Zsidó Tanácsnak 1944. április közepén megküldött jelentés összeállítói Fülekkel kapcsolatban jegyezték meg: „A túl nagy összegben megállapított adóalapok ellen fellebbezések vannak folyamatban, akik a gyárban voltak alkalmazva, azoknak felmondtak, akinek földjei voltak, azt már elvették, és a kereskedők üzleteinek egy része le van zárva."

Losoncon áprilisban bezárták a zsidó iskolát (68 tanuló és 2 tanító), betiltották valamennyi nem vallási zsidó szervezet működését. Zsidók nem vásárolhattak húst, a számukra kiutalt jegyre csak konzerveket kaphattak, azt is csak ideiglenesen. Az orvosok kivételével nem végezhettek szellemi munkát, nem lehetett a tulajdonukban „átlagon felüli" lakás, nem vásárolhattak fegyvert stb.

A losonci neológ (anya)hitközségnek ekkor 1400 kimutatott tagja és 388 adófizetője volt. Elnöke dr. Kemény Rudolf ügyvéd, anyakönyvvezető rabbija dr. Reschowszky Arthur 8 alkalmazottal. Egyesületei közül a Chevra Kadisát, az Izraelita Nőegyletet és a Pártfogó Irodát, intézményükként az aggok házát jegyzik, ahol 14 személyt ápoltak.

Az ortodox (anya)hitközségnek 325 tagja és 59 adózója volt. Elnöke Beck Adolf kereskedelmi utazó volt. Anyakönyvvezető rabbija Unsdorfer Henrik[10] főrabbi. Saját intézményt, egyesületet nem mutattak ki. (Schweitzer–Frojamovics 1994, 374–377. p.)

1944. április 1-jei időponttal a megye még az „elkülönítésük előtt" kimutatást készített a Nógrád megyei zsidó lakosokról. Eszerint Losoncon 1728 zsidót és 80 kitértet, a járásban 242, a szomszédos Szécsényi járásban 445, összesen 2415 zsidót és 80 kitértet mutatott ki. Már a gettósításra gondolva szerepel ugyanitt, hogy „Losonc

9 Natkó Gyula, dr., az Egyesült Magyar Párt titkára: A nemzethűségi igazolások és a zsidó iparengedélyek sorsa. *Losonci Hírlap,* 1940. február 4. 6. sz. 2. p.

10 Helyesen: U. Hillel

megyei város felveszi saját zsidóságát, a Losonci járás és a Szécsényi járás zsidóságát". Balassagyarmat a saját és Nógrádi járás (összesen 2556), Salgótarján a Salgótarjáni és Sziráki járás zsidóságát (összesen 1566).[11]

1944. április 7-én a m. kir. államrendőrség losonci kapitánysága 24 órán belüli hatállyal elrendeli, hogy a „1310/1944. M.E. sz. rendelet végrehajtásának hatályosabbá tétele és biztosítása céljából és az ellenséges államok rádióközvetítésének hallgatása és azokból származható következmények által veszélyeztetett közérdek védelme érdekében [...] a tulajdonában, birtokában, illetve használatában levő összes rádióvevőkészülékét, akár van arra engedélye, akár nincs, a törvényes következmények terhe mellett 24 órán belül a m. kir. rendőrség losonci kapitányságánál további intézkedésig történő őrizetbe vétel céljából szolgáltassa be."

Az egy hónappal később közzétett hirdetményben a város polgármestere felhívta az üzletek, vendéglők, kocsmák, borbélyok és az egyesületek vezetőit, hogy „amennyiben használt rádiókészüléket kívánnak beszerezni", akkor 24 órán belül jelentkezzenek a városházán. A hirdetmény figyelmeztet arra, hogy rádiót nem lehet eladni, magánlakásban felszereltetni és használni tilos.[12]

A m. kir. minisztérium rendelete alapján Nógrád megye főispánja 1944. április 4-i hatállyal felmentette szolgálatuk alól a zsidónak tekintendő tisztviselőket.[13]

A hely lap a helyi kereskedők elleni eljárások elindításáról számolt be: „Özvegy Váradi Lajosné fűszerkereskedő, losonci lakos, a zsidóüzletek lezárása előtt három métermázsa gyertyát mentett ki az üzletéből és adott el egy tételben. Nevezett ellen áruelvonás miatt a bűnvádi eljárás megindult, előzetes letartóztatásba helyezték és a balassagyarmati kir. ügyészségnek adták át. A bírói eljárás után internálási eljárás lesz ellene folyamatba téve.

Folyó évi április hó 22-én és 23-án a város területén a rendőrhatóság 62 zsidó háztartásban tartott házkutatást. A házkutatások során Beer Gusztávné, Fischer Sándor, Ganzel Gáspár, Grünbaum Lipótné, Grün Ferenc, Márer Samuné, dr. Reinfeld Bertalan és Eckfeld József lakásán különböző és nagyobb mennyiségű áru találtatott. Felsoroltak ellen az eljárás folyamatban van. Elefánt Arnold, Elefánt Arnoldné, Elefánt Henrik, Elefánt Eszter, Elefánt Hédi, Herschkovits Etel és Jakubovics Ferdináné szlovákiai, zsidó fajú egyének Szlovákiából Magyarországba szöktek, és az ország területén hamis okmányok (keresztlevelek, házassági levél) megszerzése mellett tartózkodtak. Segédkezet nyújtott nekik Klein Lászlóné losonci lakos. Valamennyien őrizetbe vétettek, az eljárás ellenük folyamatban van.

Frisch Gyula, ószeres losonci lakos már hosszabb ideje rendőri megfigyelés alatt állott. A megfigyelések során megállapítást nyert, miszerint nevezett a város területén rémhíreket terjeszt. Fenti cselekmények miatt őrizetbe vétetett, ellene az eljárás folyamatban van. [...]

11 Elkülönítésük előtt számba veszik a zsidóság lélekszámát Nógrád megye járásaiban, NML XV. 24. 01., gépelt, hitelesítés és keletezés nélküli dokumentum.

12 Az m. kir. rendőrség losonci kapitányságának 1575/1944 sz. felhívása, illetve 7673 sz. hirdetménye. SaLc, Mestský úrad, Lučenec, MÚ-L-II, Spisy, 1944. č. 5/44.

13 Beszámoló a közigazgatási ülésről. *Nógrádi Hírlap*, 1944. április 15. 1. p.

A losonci rendőrkapitányság mint elsőfokú rendőri büntetőbíróság Braun Mór kosárfonót azért, mert a reá nézve kötelező sárga csillagot nem viselte, 100 P pénzbüntetésre büntette. Brablec Jánosné és Sulek Edéné losonci lakosokat ugyanezen kihágás miatt egyenként 1000-1000 P pénzbüntetésre, Hronyec Pálnét 500 P pénzbüntetésre, Braun Lenkét 100 P és Braun Juliannát 80 P pénzbüntetésre büntette. A pénzbüntetések behajthatatlanság esetén 50 napig terjedhető elzárásra lesznek átváltoztatva."[14]

Szigorúan büntették a zsidó rendeletek be nem tartását. „A losonci rendőrkapitányság mint 1 fokú rendőri büntetőbíróság Bánó Ferencné szül. Schwarcz Lili losonci lakost azért, mert a felső kabátjára felvarrt sárga csillagot retiküljével eltakarta, 2000 P pénzbüntetésre, behajthatatlanság esetére 100 napi elzárásra büntette meg. Dr. Dávid Sándornét azért, mert a szolgálatból keresztény háztartási alkalmazottját a kitűzött határidőre nem bocsátotta el, 500 P pénzbüntetésre, behajthatatlanság esetére 100 napi elzárásra. Ugyanezen kihágás miatt dr. Székács István földbirtokos és ügyvéd, ev. hitfelekezethez tartozó zsidó fajú egyént 2000 P pénzbüntetésre, behajthatatlanság esetére 100 napi elzárásra büntette meg."[15]

Nógrád vármegye alispánja a hatályos rendelkezésekre hivatkozva[16] 1944. május 1-jei keltezéssel levelében kérte a polgármestertől, hogy készítsen kimutatást a „zsidó jellegűnek tekintendő", valamint a „szabadkőműves befolyás" alatt álló egyesületekről. A polgármester három zsidó egyesületet mutatott ki. „1. Losonci izraelita szent egylet. Alapszabály nincs, elnöke dr. Büchler Gyula, orvos. 2. Orth.-Talmuth tóra egylet 17539/1922.B.M. sz. alapszabály szerint működik. Elnöke Undsorfer Hillel. 3. Losonci izr. nőegylet a 112.523/1939. VII.B.M. számú alapszabály szerint működik. Elnöke Sacher Imréné – földbirtokos neje." Szabadkőműves befolyású vagy annak céljait teljesítő egyesületről nem volt tudomása.[17]

Az alispán 1944. május 3-i keltezésű állami táviratában rendelte el a megye zsidóságának elkülönítését: „Az 1610/1944. ME számú kormányrendelet 8., 9. és 10. szakaszai alapján az e tárgyban megtartott értekezlet elhatározásának megfelelően a zsidóknak Nógrád vármegye valamennyi községéből való kitelepítését, a három megyei városban pedig meghatározott lakótelepekre való teljes elkülönítését elrendelem. Ezt az intézkedésemet a járási főszolgabíráknak és a városok polgármestereinek a csendőrség és rendőrség igénybevételével és közreműködésével nyolc nap alatt kell végrehajtani akképpen, hogy 1944. évi május 10-ének reggeli 9 órájától kezdve zsidó másutt nem tartózkodhatik és nem lakhatik, mint a hatóságilag kijelölt helyen."[18]

14 Az államrendőrség közleménye. *Losonci Hírlap,* 1944. április 30. 4. p.

15 Kihágási büntetések a zsidókra vonatkozó rendeletek be nem tartása miatt. *Losonci Hírlap*, 1944. május 14. 4. p.

16 1520/1944 m.e. sz. rendelet, amely a *Budapesti Közlöny* 1944 évi 90. számában jelent meg.

17 Nógrád vármegye alispánjának 18980/1944 sz. levele. Zsidó jellegű egyesületek feloszlatása, A losonci polgármester 6.484/1944 sz. levele, 1944. május 8-i keltezéssel, SaLc, MÚ-L-II, Spisy, 1944, 12/1944.

18 A HATOS Bizottság 1944. május 2-án keltezett levele, NML XV. 24. 05., SaLc, MÚ-L-II, Spisy, 1944, 10/1944. A rendeletet a *Nógrádi Hírlap* május 6-i számában tette közzé (4. p.): „Neográdi Horváth Sándor, a vármegye alispánja az 1610/1944. ME számú rendelet alapján a zsidók teljes elkülönítését rendelte el. Úgy intézkedett, hogy az elkülönítést 1944. évi május hó 10-ének d.e. 9 órájáig kell teljesen befejezni. A falusi községek az egész vármegye területén zsidómentesítve lesznek."

Végrehajtásával a város polgármestere már egy nappal korábban egy hat tagból álló bizottságot, valamint egy általa kijelölt különbizottságot[19] bízott meg. Közvetítésével értesítette a zsidó lakosságot arról, hogy lakóhelyének a Tugár jobb oldalán fekvő városrészt jelölték ki: „A zsidók által jelenleg elfoglalva tartott valamennyi lakás ötven százaléka három napon belül kiürítendő és a hatos bizottságnak bejelentendő. A kiürítendő lakásokból kiköltöző hittestvérek más hittestvérekkel költözhetnek össze. Ezen összeköltözés egyelőre csak ideiglenes jellegű lesz. A kiköltözködők jelentsék be a hatos bizottságnál huszonnégy (24) órán belül, hogy hova és kihez kívánnak beköltözni. Az utasítás szerint csak mellékutcákban lévő lakásokba lehet átköltözni, éspedig lehetőleg udvari lakásokba. A fő útvonalakon lévő nagy lakások három (3) napon belül feltétlenül kiürítendők. Az át-, illetve összeköltözésnél az ingóságok (bútor, fehérneműstb.) elszállítása, átvitele vagy leraktározása korlátozás alá nem esik.[20]

A hittestvérek a fenti ügyben a hatos bizottsággal, illetve annak tagjaival a régi hitközségi iroda helyiségében (zsidó iskola) érintkezhetnek, minden nap délelőtt 9-12-ig és délután 3-6 óráig."[21]

Ezzel elkészült a zsidók részére kijelölt városrészek, a gettó határait megállapító városi rendelet is, melyet két körzetre osztottak. I. körzet: Varga u. (ma Husova), Kis u., Zsák u., Temető u. 2., 4., 6. szám, Torna u., a Malom utcának a Rét u. (ma Poľná) sarkáig terjedő része, Telep u. (Malom kolónia), a Kisvarga utcának (ma Barakova) a Rét utcáig terjedő része, a Rét utca bal oldala. II. körzet: Toldi M. u., kivéve a Baptista imaházat, Busbak u. (ma Adyho) a Kossuth utcától a Raktár u., illetve a Petrogalli utcáig terjedő része. Zenész u., Lovagló u., a Raktár utcának a bal oldala, a Kossuth Lajos utcának (ma Vajanského) Toldi M. utcától a Busbak utca sarkáig terjedő része.[22]

Az előzményekről a helyi lap közleménye számolt be: „A m. kir. Minisztérium 1610/1944. számú rendeletében kimondotta, hogy a törvényhatóság első tisztviselője elrendelheti, hogy a városokban csak azok bizonyos meghatározott részein lakhatnak a zsidók.

[...] A f. hó 2-án megtartott alispáni értekezleten az alispán városunk területén a Tugár pataktól délre eső részt jelölte ki a zsidók lakhelyéül.

[...] A zsidóknak a Tugár pataktól délre eső részre való áttelepítése a zsidó hatos bizottság hatáskörébe tartozik, míg a kereszténynek a patak túlsó részére való átköltöztetését a polgármester által kijelölt bizottság intézi. Tekintettel arra, hogy az átköltöztetésre a vármegye alispánja rövid határidőt szabott, egyelőre csak azon keresztények átköltöztetése történik meg, akik az átköltöztetéshez önként hozzájárultak.

19 A zsidók lakóhelyének kijelölése. *Losonci Hírlap*, 1944. május 7. 2. p.

20 Erre Endre László államtitkár a rendőrkapitányságokra és csendőrparancsnokságokra küldött, 1944. május 9-én este átvett utasításban külön figyelmezette az illetékes hatóságokat: „A 8-ik és 9-ik hadtest, valamint a déli határsáv területét kivéve a gettókba össze költöztetett zsidóság a magával vihető vagyon tárgyak szempontjából nem esik korlátozás alá." 2872. sz. iratanyag másolata, SaLc, MÚ-L-II, Spisy, 1944, 10/1944.

21 A losonci hatos bizottság a gettósításról tájékoztatja a város zsidó lakóit. 1944. május 2., NML XV. 24. 03.

22 A zsidók részére kijelölt városrészek. *Losonci Hírlap*, 1944. május 7. 3. p.

A vonatkozó rendelkezés értelmében a zsidók f. hó 5-ig kötelesek a lakásaik 50%-át kiüríteni és az átköltöztetendő keresztények részére rendelkezésre bocsátani. Az így megürült zsidó lakásokba költöztetik át azokat a kereszténeket, akik önként szándékoznak elköltözni a zsidók által kijelölt részből. Ennek megtörténte után a keresztények által kiürített lakásokba telepítik át a zsidókat.

Illetékes helyen nyert értesülés szerint felkérjük a város közönségét, hogy a bizottságok munkáját feleslegesen ne zavarják, mert a munka úgy lett megszervezve, hogy minden átköltözni szándékozó keresztényt beidéznek, és az eddigi életviszonyainak megfelelő, valamint családtagjaikhoz mért lakást fog a kiürített lakás helyébe kapni. A polgármester utasította a keresztények áttelepítését végző bizottságot, hogy a keresztények minden jogos kívánságát a szociális szempontok figyelembevételével a lehetőség szerint teljesítse."[23] Eredeti lakásaikban csak az orvosok maradhattak.

A kényszerű költöztetés szem- és fültanúja volt Márai Sándor is, aki április 13-án Leányfaluból, Balassagyarmaton keresztül érkezett Losoncra, s több hetet töltött el a városban. Valószínűleg azért jött, hogy kísérletet tegyen felesége, Lola apjának kiszabadítására a kassai gettóból. „X. egy hete a kassai gettóban. Első három levelében pontosan leírja, mi történik egy táborban, ahol nincs víz, nincs latrina, nincsenek épületek, csak oldalfal nélküli pajták, s ahol tizenötezer embert tereltek össze öt nap alatt.

A gettókat általánosan és kötelezően megvalósítják, minden tízezernél magasabb lélekszámú magyar városban, ahová beterelik a környékbeli falvak zsidait is. Losoncon ma reggel kezdték meg az átköltöztetést. Amíg írok, ablakom előtt zörögnek a kordék, melyeken nyomorult emberek tolják szegényes, rongyos holmijukat. Úgy érzem magam, mint Josephus Flavius, mikor Titus és Vespasianus elküldték Jeruzsálem falai alá, hogy lássa és írja le Jeruzsálem pusztulását. Ha túlélem, leírom." (Márai 2004b, 153. p.) X-et nem tudták megmenteni: „...deportálták Lengyelországba. A főispán, akit levélben kértem, hogy ne vigyék el a hetvenhat éves embert, hagyják a gettóban, párszoros elutasítással felelt: Azt írta, nem tehet semmit. De ha nem tehet semmit, miért nem mond le?

Egy-egy vagonban nyolcvan ember utazott, két vödör vízzel. A halálozási százalék útközben megközelíti a húszat. Egy vagon Nagyváradtól Kassáig hat napon át vándorolt. A negyven emberre vagy hat lóra méretezett vagonokban a nyolcvan ember nem tud feküdni, sem ülni." (Márai 2004b, 165. p.) „L. [Losonc – P.J. megj.] városban A. (dr. Altmann?)[24] zsidó orvost elvitték munkatáborba, ötéves gyermekét a gettó lakosaival együtt vagonban Lengyelországba; de a rendelő helyén maradt. Az iskolatársam volt. Rendelőjét korszerűen rendezte be, röntgengéppel, elektrokardiogrammal. Mindez vidéken ritkaság. A rendelőért, a röntgengépért, a felszerelésért ketten vetélkedtek: a helybeli tisztiorvos, s egy belgyógyász. A rablók nem tudtak megegyezni. A vitából lovagias ügy keletkezett, párbaj. Mert mi lovagias nép, úri emberek vagyunk, kérlekalássan." (Márai 2004b, 166. p.) „Ez a kisváros büntetés. Egyenlőre szelíd büntetés. Por, jellegtelen házak, málló vakolat, s az első hőség felidézi azt a jellegzetes bűzt, mely a kanalizálatlan kisvárosok testi szaga. Ez rosszabb, mint a szegénység. Ez bugrisság." (Márai 2004b, 151. p.)

23 *Losonci Hírlap,* 1944. május 7. 2. p.

24 Hidasi József személyes megjegyzése.

A alispán táviratban értesítette a losonci polgármestert, hogy a megüresedett zsidó lakásokba nem költöztethető be olyan közalkalmazott, akinek van lakása és nem esik kiürítendő területbe.[25]

A Széchényi járás főszolgabírója (Hanzély) 1944. május 5-én a Szécsényi járás területéről összegyűjtött zsidó lakosok Losoncra való áttelepítéséről értesítette a losonci polgármestert. Eszerint azt május 7-én legfeljebb 50 db lófogatú járműkaravánnal kezdik meg, melyen legfeljebb 20 család legfeljebb 80 tagját költöztetik át. Május 9-én a Szécsényből induló menetrendszerű vonattal pedig 327 fő lesz átszállítva. Egyúttal „legfeljebb a hónap végéig" engedélyezte az ezen időszakra szóló élelmiszerek és legfeljebb 1 kg füstölt vagy „előkészített" állapotban lévő hús szállítását is.[26]

Ettől némileg eltérnek az átszállítás részleteit tartalmazó tervezet adatai. Május hó hetedikén Szécsényből „legfeljebb 5 lófogat, legfeljebb 45 személy, legfeljebb 15 család, a szécsényi hitközségi vezetőség javaslata szerint". Május 8-án és 9-én Etes községből 4 család, 14 személy, a Karancssági körjegyzőségből 4 család, 17 személy, a Sóshartyáni körjegyzőségből 2 család, 6 személy, összesen: 10 család, 37 személy költözött a menetrendszerű vonathoz csatolt két vasúti kocsival. Szécsényből és az Endrefalvai, Nógrádmegyeri, Rimóczi, Nagylóci és Ludányi körjegyzőségekből 118 család, 327 személy („amelyből esetleg leszámítandó a 7-én útba indítandó legfeljebb 10 család, legfeljebb 30 személy"[27]), a MÁV által biztosított 14 db 150 mázsás vasúti kocsiban. Május 8-án a Bussai körjegyzőség területéről 13 családot, 36 személyt pedig legfeljebb 13 lófogatú kocsival szállítottak Losoncra.

A Losonci járás zsidósága deportálására a Krausz Péter Téglagyárat is kijelölték, annak előkészítését és kiürítését 1944. május 11-én kezdték meg.[28] Ennek gettóvá alakítását végül is elvetették, de végül elszállításuk előtt itt összpontosították a zsidó lakosokat.

A losonci gettóról a Nógrád megyei főispán öt pontból álló, telefonon elmondott körkérdésére[29] adott válaszokból lehet következtetni, melyet Koltai Ernő, Losonc polgármestere foglalt össze 1. Hány lakos van a ghettóban? A gettó területén 2034 zsidó lakik. 2. Lakásonként hány zsidó személy lakik a ghettó területén, név és életkor megjelölésével? A házak 70%-a csupán egyszobás – melyekben lakásonként csupán 6 zsidó személy lakik, szobánként (melyek kicsinyek) pedig átlag 4-5 személy. 3. A ghettóból hányan távoztak el közérdekű munkaszolgálatra vagy hadiszolgálatra? A gettóból közérdekű munkaszolgálatra, illetve hadiszolgálatra 78 személy távozott el.[30] 4. Csa-

25 NML, XV. 24. 6. Kézzel kitöltött távirati nyomtatvány.

26 A Szécsényi járás főszolgabírájától, 2466/1944. sz., Zsidók áttelepítésének átszervezése, Széchény, 1944. május 5., SaLc, MÚ-L II, Spisy, 1944, 10/1944.

27 A Szécsényi járás főszolgabírájától ad 2466/1944. sz. Zsidók Losoncra történő áttelepítésének tervezete és menetrendje, SaLc, MÚ-L II, Spisy, 1944, 10/1944.

28 1. sz. költöztetési jelentés, Losonc, 1944. 5. 11., NML, XV. 24. 13., Gépelt, saját kezű aláírással hitelesített jelentés.

29 SaLc, MÚ-L II, Spisy, 1944, 10/1944, NML XV. 24. 16, 7662/1944. sz., levél, tárgya: A Ghettóval kapcsolatos egyes – adatok közlése. Hivatalos feljegyzés. A Főispáni Titkár Úr folyó évi május hó 23. napján írásbeli jelentést kér a következőkre nézve.

30 Közöttük volt az akkor 14 éves Heksch (Hidasi) József is.

tolandó a ghettóval kapcsolatos rendőrhatósági szabályrendelet egy példánya. A gettóval kapcsolatos ideiglenes rendőrhatósági szabályrendelet azonos a balassagyarmati rendőrhatósági szabályrendelettel. 5. Megállapítandó, hogy koncentrációs táborra alkalmas helyiség van-e a városban, és az hány személy befogadására alkalmas. A városban koncentrációs táborra alkalmas helyiség nincsen, mert a számba jöhető épületeket (Gőzmalom, YMCA) a katonaság és az erdélyi menekülttábor már elfoglalta.[31]

Zvonar SS Obschf. a Gottstein SS-Stubaf.-val való előzetes személyes megbeszélésére hivatkozva 1944. május 18-án levelet írt Koltay Ernő polgármesternek, melyben kifogásolta a gettó helyének kijelölését. „Bár a zsidó tábornak a téglagyárban való felállításának a megoldása időközben elejtetett[32] és a gettósításnak egy városnegyedben való előbbi megoldásra téretett vissza, ez ellen a következő megfontolást érvényesítem. A közönség köréből származó, az itteni szolgálati helyen tett száz és száz panaszból következik, hogy a gettónak kiszemelt városrész kijelölése nem volt egészen szerencsés. Tetszésére bízom, hogy ezt a kérdést újabb vizsgálat tárgyává tegye egy megfelelőbb lakónegyed találása céljából, amelynek kijelölése a lakosság körében semmiféle nagyobb rezgést szükségképpen nem váltana ki. Megvilágosításul annak a megfontolásnak kell szolgálni, hogy szerényebb fajta bérházak a gettósításra alkalmasabb volnának, mint egy család részére való házak és kerttel vagy kis gazdasággal bíró saját tulajdont képező házak."[33]

A polgármester a témában felvetett kérdésekről még május hatodikán keltezett levelében értesítette a megyei alispánt. Eszerint május 5-én este a német határbiztosító különítmény vezetője és két másik tagja látogatta meg. Közölték vele, hogy a kassai német főparancsnokság biztosító szolgálata parancsnokságának – konkrétan SSZ Sturmbannführer Gotsteintől, telefonon kiadott – utasítása szerint állítsa le a zsidók átköltöztetésével kapcsolatos akcióját és várja be a kassai parancsnokság további rendelkezéseit. Egyértelművé tették azt is, hogy amennyiben ezt meg akarná tagadni, akkor azonnal jelentkeznie kell a kassai német főparancsnokságon. A polgármester a rendelkezés teljesítését nem tagadta meg, de jelezte, hogy arról azonnali jelentést küld a felettes hatóságnak.[34]

A polgármester 1944. május 19-én keltezett jelentésében az átköltöztetés addigi részleteit foglalta össze: eszerint addig 30 házból (85 szoba) 68 családot (235 személyt) költöztettek át. Előkészítettek és a költöztetésre ki is adtak 42 házat (100 szoba)

31 7662/1944. szám., Losonc, 1944. május 22. A Ghettóval kapcsolatos egyes adatok közlése, NML XV. 24. 17., SaLc, MÚ-L II, Spisy, 10/1944.

32 A losonci – a mai Zólyomi úton lévő – téglagyárról van szó. A losonci levéltár anyagában egy utalás van erre. 1944. május 11-i keltezéssel „Gálnik"(?) aláírással. Eszerint a téglagyárba való áttelepítést május 11-én du. 4–8 óra között, ill. másnap hajtották végre, melyben 4 gazdasági fogat, 9 köztisztasági fogat 6 név szerint említett magánfogat, ill. a hozzá szükséges munkások vettek részt. (1. sz. költöztetési jelentés. Losonc, 1944. május 11., SaLc, MÚ-L II, Spisy, 10/1944.)

33 Az I. Határbiztosító parancsnokság Tgb. Nr. 12/44 sz. németül írt levele, ill. annak magyar fordítása, Losonc, 1944. május 18., SaLc, MÚ-L II, Spisy, 10/1944.

34 Losonc megyei város területén a zsidóknak külön lakóhelyekre való teljes elkülönítése, A losonci polgármester 6488/1944 sz. levele., SaLc, MÚ-L-1944, Spisy, 1944, 9/44.

35 Kimutatás az átköltöztetésre előkészített családokról. SaLc, MÚ-L II, 10/1944.

74 családnak (269 személy). Előkészítve pedig 14 ház (21 szoba) állt 14 család (46 személy) rendelkezésére.[35] Az alispán 1944. május 22-én keltezett határozatában egészségügyi intézkedések végrehajtását rendelte el. Az érvényes rendeletekben felsoroltak kivételével a „zártterületre belakoltatott" minden 2–70 év közötti zsidót a lehető legrövidebb idő alatt hastífusz elleni védőoltásban kell részesíteni. Az oltásokat a területre költöztetett zsidó orvosoknak kellett beadni az illetékes hatósági orvos felügyelete alatt. A gettó területén biztosítani kellett egy orvosi rendelőt, egy beteg- és elkülönítő helyiséget, valamint egy szülőszobát is, mert „a zártterületről csak momentán életveszéllyel járó betegség esetén engedélyezhető a kórházba szállítás". Utóbbi csak akkor, ha annak szükségességét a hatósági orvos megítéli. A zsidó orvosokat felelőssé tették az egészségügyi ellátás biztosításáért.[36]

A *Losonci Hírlap* május 21-i számában arról írt, hogy budapesti mintára a zsidóktól elvett „műkincsekből sürgősen városi múzeumot kell létesíteni. Ezzel a kéréssel forduljon Kármán József Irodalmi és Művészeti Társaság Csánky Dénes főigazgatón keresztül a kultuszkormányzathoz, aki a kérést mindenesetre pártfogolni fogja".[37]

Az 1944. május 27-én készített kimutatás szerint Losonc 348 zsidó családjának 1124 tagja 118 házat, bennük 443 szobát ürített ki.[38] A hatos bizottságnak a kiürített lakások kulcsait 1944. június 1-jén este 6 óráig kellett leadnia.[39]

A gettóból egy csoportot munkaszolgálatra küldtek Jolsvára (Jelšava). A transzport június 4-én délben indult a vasútállomásról.[40] További csoportokat pedig mezőgazdasági munkák elvégzésére válogattak ki. „A m. kir. 672. számú Honvéd Munkavezető Törzsparancsnoksággal olyan hivatalos megállapodást kötöttem, hogy a mezőgazdasági munkáshiányra való tekintettel a vármegye területén Balassagyarmaton, Salgótarjánban, Losoncon, Kisterenyén és Szécsényben alkotott gettókból mezőgazdasági munkára alkalmas zsidókat engedünk ki a következő feltételek mellett: A megnevezett munkavezető törzs katonai megbízottat küld ki a gettó helyére, aki érintkezésbe lépve úgy a rendőrkapitánysággal, mint a város polgármesterével, illetve a járás főszolgabírájával, mint rendőrhatósággal, közbiztonsági közeg kíséretében maga megy be a gettóba, és maga sorozza a mezőgazdasági munkára alkalmas férfiakat és nőket. 15

36 Nógrád vármegye alispánjának 10.334/1844 sz. határozata. A zsidók zártterületre való kitelepítésével kapcsolatosan szükséges egészségügyi intézkedések végrehajtása. SaLc, MÚ-L II, Spisy, 10/1944.

37 Múzeumot a losonci zsidó műkincsekből. *Losonci Hírlap*, 1944. május 21. 3. p.

38 SaLc, MÚ-L II, Spisy 10/1944, Kimutatás. A lista 13 utcát sorol fel, a legtöbb családnak a Varga utcából (ma Husova) kellett elköltöznie (131 család, 410 taggal, akik 40 házat hagytak ott 176 szobával). A levéltár részben megőrizte az átköltözött családok név szerinti listáit is (név, volt lakás, jelenlegi lakás). Eszerint a Polgármesteri Hivatalban történt előzetes behívatás, ill. egyeztetés után május 17-én 15, 18-án 22, 19-én 36, 20-án 34, 22-én 21, 23-án 37, 24-én 27, 25-én 27+16, 26-án 15+13, 27-én 8 keresztény (ill. ugyanennyi zsidó) család „cserélt" lakhelyet.

39 Fogalmazvány az aljegyző és a polgármester aláírásával. A zsidó hatosbizottságnak! Helyben, Losonc, 1944. május 1. SaLc, MÚ-L II, 10/1944.

40 Hidasi József személyes közlése. Az esemény részletes leírása a *Losonctól – Losoncig* c. könyvében olvasható.

főnél kisebb csoport nem adható ki. [...] A zsidó munkáscsoportok élelmezéséről a munkahely gondoskodik, tehát a gettóból a munkások élelmet csak az utazás tartamára vihetnek magukkal."[41] A gettót Zsorna László, Gyura Leó, a nyilaskeresztes Perec és Alberti csendőr irányították, polgári, majd csendőri támogatással. Utóbbiak feladata volt az is, hogy felkutassák az elrejtett zsidó értékeket. Az áldozatok között volt Herzog Ignácz is.[42]

Losonc elzsidósodása a címe annak az írásnak, amelyet a *Losonci Hírlap* közölt Sch-r aláírással, s amely mögött nagy valószínűséggel Scherer Lajos neve rejtőzik. Többek között ezt olvashatjuk benne. „Ha figyelmesen olvassuk Mózes könyveit, megtaláljuk a mai zsidó jellemképét. Mert ez évezredeken át sem változott meg. A sivatagi aranyborjút ma is úgy táncolják körül, mint hajdan. Mert »ezek a te isteneid, Izráel, akik tégedet kihoztak Egyiptom földéből«. Jákob álnokságával ma is elragadja Ézsau első születésének méltóságát, és húsz éven át szolgálva Lábánt,[43] megszimatolva ennek gazdagságát, »valamije volt, mind elvette Jákob«, és Lábánnak jószágából szerezte minden gazdagságát. Ez az aranyimádás, csalás, jó szimat, farkasétvágy és céltudatos kitartás ősi jellemvonása Izrael fiainak. A régi próféták hiába korholták őket. »A gonosz nemzetség, hamisággal megterheltetett nép, gonosz mag, nemtelen hitvány fiak« elhagyták az urat és »telhetetlen hamisságnak« éltek. Ezért elhagyta őket az Isten, hogy »szolgáljanak idegeneknek az egész földön«. – Ezek a faji vonások tették végül is a zsidóságot gyűlöletessé az egész földön.

Most, hogy a zsidók visszaszorítása Magyarországon is testet öltött végre, nem érdektelen megvizsgálni azt, hogy miképpen zsidósodott el Losonc városa. Kicsiből is következtetni lehet az általánosra. A kép ugyan minden helyen más, de a lényeg mindig ugyanaz: mértéktelen habzsolás, munkátlanság, ravaszság, mások kizsákmányolása, hogy »szolgáljanak tenéked népek és hajoljanak meg teelőtted nemzetségek«. (Mózes I. 27. 29.)" A további része(ek) azonban nem jelentek meg.[44]

Vitéz Jaross Andor, m. kir. belügyminiszter 1944. június 16-án keltezett, a vármegye alispánjának címzett, 179.567/1944.VII.b. sz. rendeletével feloszlatta a Nógrád megyei, közöttük a losonci zsidó egyesületeket. Utasította az alispánt, hogy a lehető „legapróbb" részletességgel állapítsa meg az egyletek vagyonát, tartozásait és vagyontárgyait vegye zár alá. Az esetleges tartozások megtérítése után megmaradt ingó és ingatlan vagyont a Magyarországi Zsidók Szövetségének tulajdonába, az egyesületek irattárát és könyvtárát pedig a Zsidókérdést Kutató Intézetnek kellett átadnia.[45]

41 A gettóba zárt zsidó munkaerő mezőgazdaságban való foglalkoztatásáról rendelkezik az alispán. Nógrád vármegye alispánja 10384/1944. szám Tárgy: Zsidó munkások foglalkoztatása a mezőgazdaságban. NML V. 83. 36 biz/1944., 1-4. p.

42 *The Road to the Holocaust.* A losonci származású Peter Hidas visszaemlékezése.

43 Bibliai személyiség. Bethuél fia, Izsák pátriárka feleségének, Rebekkának testvére. Hozzá menekült Jákob, amikor testvérének, Ézsaunak bosszújától tartott és annak két leányát, Leát és Ráchelt feleségül vette. (Forrás: Pallas lexikon)

44 Losonc elzsidósodása. *Losonci Hírlap,* 1944. május 21. 3. p.

45 Másolat, M. kir. Belügyminiszter, V.i. sz., 8980/1944, A Vármegye Alispánjának, SaLc, MÚ-L-II, Spisy, 1944.

A Magyar Papirosipari Nyersanyagbeszerző Kft. június 26-án keltezett levele szerint a betiltott zsidó szerzők Losoncon begyűjtött könyveinek bezúzásával Losoncon Filó Marcell cégét bízták meg.[46]

A losonci polgármester július 15-én keltezett levelében utasította a rendőrkapitányságot arra, hogy vizsgálja ki a megszüntetett zsidó egyesületek ingó és ingatlan vagyonát, mert azokat zár alá kell venni. A kapitányság detektívcsoportja augusztus 9-i jelentésében azt állapította meg, hogy az Izraelita Nőegyletnek az akkor Damjanich utcában volt egy 78 négyszögöl területen épült háza és egy 514 négyszögöl nagyságú udvara és kertje. Ingóságai nem voltak. A Szentegyletnek és a Talmud Thora egyletek nem volt kimutatható ingatlana. A beszámoló ehhez hozzáteszi, hogy „a város területén olyan zsidószármazású egyén nem maradt vissza aki teljesen pontos precíz felvilágosítást tudna adni a vonatkozó egyletekre…"[47] Ezzel kapcsolatos a Magyarországi Zsidók Szövetsége ideiglenes intéző bizottságának két losonci polgármesterhez írt felkérése. Augusztus 28-án arra hivatkozva, hogy a m. kir. Minisztérium 1520/1944 M.E. sz. rendelete szerint feloszlatott egyesületek tartozásainak rendezése után fennmaradó ingó és ingatlan vagyonokat a szövetség kezelésébe kell adni, kérték a vagyoni leltár egy példányának elküldését. Október 6-i levelükben a Nőegylet tulajdonát képező házzal kapcsolatban kértek felvilágosítást.[48]

Nem áll rendelkezésre hiteles dokumentum arról, hogy a losonci gettóból mikor vitték el a zsidókat. Annyi biztos, hogy először a mai Zólyomi úti téglagyár épületébe összpontosították őket. Az „átszállításnak" akaratlan szemtanúja volt egy ismert losonci iparoscsalád gyermeke, Jankovits Jenő. „A losonci Apolló moziban […] Menczel Józsi bácsi, egy zsidó származású egyén volt a főgépész. Egyszer csak eltűnt a szemem elől […] Szomorú élményeim közé tartozik, hogy 1944 nyarán egy hosszú sor haladt a Búza-téren át a Zólyomi út felé. Kíváncsiságom közelebb vitt a menethez és meglepetésemre ott láttam az én aranyos mozigépészemet. Odaordítottam neki: »Józsi bácsi, hová-hová, ne menjen sehová, jöjjön vissza közénk, hiszen este mozi van«! Ő szó nélkül ment tovább és szomorúan csak legyintett, engem egy csendőr elzavart a menet közeléből. Soha nem láttam őt többet. Később tudtam meg, hogy egy haláltáborban vesztette életét."[49]

A jeruzsálemi Jad Vasem intézet által kiadott könyv szerint (Pinkas 2003, 295–331. p.) a losonci téglagyárból 1944. június 12-én két vonattranszporttal vitték el a zsidókat Auschwitzba. Lényegében ugyanezt erősíti meg a losonci származású Hidas Péter is. A gettó lakosait először a téglagyárba vitték, ahol több napot kellett összezsúfolva eltölteniük. Az első transzport 1970 személlyel június 9-én hagyta el Losoncot, amit néhány nap múlva követett a második. A losonciak első csoportja július 13-án érkezett

46 A Magyar Papirosipari Nyersanyagbeszerző Kft. zúzdába szállíttatná a losonci kölcsönkönyvtár zsidó könyveit, NML, XV. 24. 36. Losonc Megyei Város. Szám: 11043. Melléklet: 1. Érkezett: 1944. július 26.

47 A losonci polgármester 10472/1944. sz. levele, ill. az alispánnak küldött 11779/1944 sz. levele, a m. kir. rendőrség losonci kapitányságának 2502/1944 sz. jelentése, SaLc, MÚ,-L-II, Spisy, 1944, 12/44.

48 Zs.T. 5780/1944, 12597/1944 sz. levelek, SaLc, MÚ-L-II, Spisy, 1944, č.12.

49 Jankovits Jenő: *Gyermekkorom Losoncon*. Részlet a felkérésemre készült írásból. Az adott időpontban a losonci Apolló moziban segédkezett. Családjával együtt 1948-ban „intézményes alapon" kitelepült Magyarországra. Gyöngyösön élt, elhunyt.

Auschwitzba, ahol a hírhedtté vált Josef Mengele szelektálta őket.[50] A háború után felvett anyakönyvi bejegyzések halálozási dátumai szerint sokuk élete már ezen a napon a gázkamrában ért véget.

A kassai állomáson keresztülhaladó szerelvények listáján nincs losonci kiindulási pontú. Nógrád megyéből Balassagyarmat (1944. június 12. – 2675 személy, 1944. június 14. – 1867 személy), Salgótarján (1944. június 13. – 2310 személy) és Hatvan (1944. június 13. – 2961 személy) szerepel a listán. (Lang–Strba 2006, 582. p.)

Június 19-én a losonci gettó már üres volt, és a városban nem volt zsidó lakos. Erre utal a város tisztiorvosának jelentése „Tisztelettel jelentem, hogy az intézkedések kivétel nélkül folyamatba tétettek, azonban a zsidók időközben történt eltávolítása folytán azok egy része befejezést nem nyert, másik része pedig nem volt foganatosítható."[51]

A városból és közvetlen környékéről kb. 2500 zsidó lakost hurcoltak el koncentrációs táborokba, ahonnan csak alig 10%-uk tért vissza.

A zsidóság, benne a nógrádi zsidóság 1945 után ugyan lehetőséget kapott a hitközségek újjászervezésére, de azt inkább csak jelképesen lehetett végrehajtani. A Nemzeti Front 1945. december 18-i határozata és a pozsonyi belügyminisztérium 1946. január 12-i 1462/1-IV/3-1946 sz. rendelkezése értelmében összeírták a „zsidó fogalom alá eső személyeket", vagyontárgyaikat és azon jogaikat, amelyek alapján a restitúció részeként kérvényezhették vagyonuk visszaadását. A kitöltött kérdőívet és mellékleteit a Helyi Nemzeti Bizottságra (HNB) kellett leadni, amely azt ellenőrizte és hitelesítette vagy elutasította. A kiáltvány kitért arra, hogy a HNB csak azokat az adatokat erősíti meg, amelyekről közvetlen ismerete van vagy kellően dokumentáltak. Ez főleg az igénylő azon rokoni kapcsolataira vonatkozott, akik örökség címen szerettek volna a kárpótláshoz hozzájutni. Nem erősítették meg pl. a nemzetiséget, állampolgárságot stb., ha az nem volt megfelelően bizonyítva.[52]

A túlélők nagyobbik részének hazatérve szembesülnie kellett azzal, hogy otthonukat idegen személyek lakták vagy „arizátorok" kezében volt, akik elüldözték őket. Az amerikai Joint (American Joint Distribution Committe – AJDC) támogatásából, illetve a rokonok által küldött csomagokból próbáltak megélni. A legszegényebbeket Szlovákiában 58 népi konyha segítette. Ilyen Losoncon a Vasúti és Jókai utca sarkán álló épületben volt.[53] Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy a borzalmakat túlélt és visszatért zsidók nem kis hányada Izrael állam megalakulása után (1948. május 14.) oda, illetve nyugati országokba, főleg a tengerentúlra költözött.

Izrael állam megalakulását Losoncon is megünnepelték. Az ünnepi istentiszteletre 1948. május 23-án került sor a Moyzes utcai ortodox zsinagógában. Az ünnepi beszédet a Szlovákiai Zsidó Hitközségek Központi Egyesületének elnöke, Emanuel Frieder rabbi mondta el.[54]

50 *The Road to the Holocaust*. A losonci származású Peter Hidas visszaemlékezése családjára.
51 Az m. kir. tisztiorvos 7855/1944 sz. jelentése, Losonc, 1944. június 19., SaLc, MÚ-L II, 10/1944.
52 Úrad Miestneho Národného výboru v Lučenci, č. 4151/46, Súpis osôb židovského pôvodu a ich majetkoprávnych nárokov. SaLc, ZPL 471/1946.
53 Fodor Zoltán személyes közlése.
54 Pozvánka na slávnostnú bohoslužbu, SaLc, ZPL, 521/1948.

Füleken a visszatért zsidó lakosok a lehetőségeihez mérten rendbe tették a hitközség épületeit, felújították a hitközséget is. Elnöke Kramär Sándor lett, akit Dr. Blitz András követett.

Az amerikai JOINT jótékonysági szervezet népi konyhát hozott létre, ahol a rászorultakat látta el alapélelmiszerekkel. Megújult a cionista mozgalom tevékenysége, amely létrehozta a hachsarát (ifjúsági előkészítő telep, ahol a Palesztinába kivándorolni szándékozók ipart vagy mezőgazdaságot tanulnak). 1947-ben 12 500 Kčs-t gyűjtöttek össze jeruzsálemi hegyekbe tervezett erdő telepítésére és a csehszlovákiai holokausztáldozatok emlékhelyére. A füleki hitközségnek ekkor kb. 100, többségében nem füleki származású tagja volt.

Az 1948-as népszámlálás Füleken 85 zsidó vallású mutatott ki. Az 1948/49-es években sokan Izraelbe és más, főleg nyugati országokba távoztak. A zsidó hitközség megszűnt, a városban kb. 40 zsidó lakos maradt, akik a losonci zsidó hitközséghez csatlakoztak. A mai gimnázium sarkától a Tűzoltószertárig húzódó utcájukat az 1970-es évek elején minden épületével együtt lebontották.

Levéltári források

(SaLc): Besztercebányai Állami levéltár, Losonci kirendeltsége (Becániová Kristína, Sedliaková Erika)
– A losonci helyi sajtó gyűjteménye (Zbierka regionálnej tlače)
– A losonci iskolák és a hitközség értesítői
– Az 1940–44-es időszak dokumentumai
– Losonci krónika (Pamätná kniha mesta Lučenec)
(ZPT): A Kisnyomtatványtár dokumentumai. Fond: Zbierka plakatov a letákov drobnej tlače.
(MaP): Térképek és tervrajzok. Fond: Mapy a plány
(NML): Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján (Tyekvicska Árpád, Galcsík Zsolt)
– A losonci és losonc-tugári zsidó hitközség anyakönyvei 1850–1928
– IV. 535/e, izraelita. Felekezeti anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye, Losonc 1850–1928, Losonc-Tugár 1850–1885
– A zsidó egyesületek alapszabályzatai
– IV. 534 Nógrád, Nógrád Hont vm. Egyesületi alapszabályainak gyűjteménye 1868–1945
– A holokauszt áldozatainak listája és forrásanyagai
– A levéltár honlapján található dokumentumok: www.nogradarchiv.hu
(FV): Füleki Vármúzeum (Agócs Attila)
Különböző forrásokból a Múzeum tulajdonába került, a helyi zsidóságra vonatkozó eddig rendezetlen adatcsomag. Többek között a helyi zsidó cionista szervezet tevékenységéről, a helyi hitközség, a helyi zsidó kereskedők életéről találunk benne adatokat. De megtalálhatóak benne a Központi Zsidó szervezetek felhívásai, újságjai, kiadványai is német, magyar és héber nyelven.
(SGH): Gertrúda Sternlichtová (a losonci hitközség egykori elnöke) hagyatéka
Hagyatékából Varga Tamás, a losonci Phoenix könyvesbolt tulajdonosa közvetítésével hozzájutottam néhány, az elnöksége idejéből megmaradt dokumentumhoz, levélhez. Külön értéket képviselnek a losonci zsidó hitközséggel foglalkozó diákmunkák kéziratai is, melyek elkészítéséhez segítséget nyújtott.

Személyes közlések

Hidasi József emlékei. Losonci származású, jelenleg Freyburgban (Németország) élő, eredetileg Heksch család utolsó élő tagja. A holokauszt idején édesapjával együtt munkatáborba küldték, édesanyja, testvére a holokauszt áldozata lett. Személyes beszélgetés

Felhasznált sajtótermékek

Losonci Hírlap. A Magyar Nemzeti Párt társadalmi, politikai regionális lapja.
Losoncz és Vidéke. Változó alcímmel társadalmi hetilap.
Národný týždenník. Szlovák nyelvű független politikai és társadalmi hetilap.
Nógrádi Hírlap. Politikai és társadalmi hetilap.

Felhasznált és ajánlott irodalom

A losonci városi képviselő testület jegyzőkönyvei 1918–1949. Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Lučenec

Adámyová, Miroslava 1999. *Izraelitské (židovské) učenie ako jedno z východísk sociánej práce*. Egyetemi záródolgozat (diplomamunka), Pozsony, Komenský Egyetem.

Balaša, G. (szerk.) 1970. *Hnuteľné pamiatky Stredoslovenského kraja v štýtnych zoznamoch*. Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody stredisko v Banskej Bystrici, 168–169. p.

Becániová, Kristína 1993. *Bed Hakvarot – Dom hrobov.* Kiállítási katalógus, Lučenec, Novohradské Múzeum.

Bobáľová, Ľubica 2000/2001. *Seminárna práca z historického proseminára Židovské obyvateľstvo v Lučenci v r. 1938-1945.* Besztercebánya, Bél Mátyás Egyetem.

Borovszky Samu 1911. *Magyarország városai és vármegyéi. Nógrád vármegye*, Budapest.

Bárkány, Eugen–Dojč, Ľudovít 1991. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, VESNA, 297–299. p.

Büchler, Y. R.–Shahak, R.–Fatran, A. (eds.) 2003. *Pinkas Hakehillot: Slovakia*. Jerusalem, Yad Vashem.

Debnáriková, Miroslava 2001/2002. *História charítatívnej činnosti židovskej komunity na Slovensku*. Besztercebánya, Bél Mátyás Egyetem.

Drenko, Jozef 1993. *Z histórie židovstva v Lučenci.* Lučenec.

Drenko, Jozef 1994. *Kapitoly z dejín Fiľakova 3. Z kultúry Fiľakova*. Lučenec, Regionálne kultúrne stredisko.

Géber Rezső Ádám (össz.) é.n. *Az új zsidótörvény (1939. évi IV. t.-c.) szemléltető magyarázata*. Budapest, „Terjesztő iroda".

Hidasi József 2003. *Bevezető előadás a losonci Polgármesteri Hivatalban 2003. október 17-én megtartott találkozóhoz*. Kézirat.

Hidasi József 2003/2004. *Múlt és jövő. Zsinagóga Losoncon*. Kézirat.

Hidasi József 2008. *Losonctól – Losoncig. Egy város, egy család és egy túlélő története*. Budapest, Múlt és Jövő.

Lányi Menyhért–özv. P. Békefi Hermin 1933. *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Košice.

Lang, Tomáš–Strba Sándor 2006. *Holokaust na Južnom Slovensku na pozadí histórie novozámockých židov.* Bratislava, Kalligram.

L. Gály Olga 2004. *Néma madár.* Losonc, Plectrum.
Magyar életrajzi lexikon 2001. CD-ROM. Budapest, Arcanum Kiadó.
Márai Sándor 2004a. *Ajándék a végzettől.* Budapest, Helikon.
Márai Sándor 2004b. *Napló 1943–1944*. Budapest, Helikon Kiadó, 149–166. p.
Mocsáry Antal 1982. *Nemes Nógrád vármegyének Histróriai, Geographiai és Statisztikai. Esmertetése.* Hasonmás kiadás, 1., 2. kötet. Széchény, Kubinyi Ferenc Múzeum.
Paučová, Andrea–Puntigán, Jozef 2004. Neologická synagóga a židovská komunita v Lučenci. *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 3. 42–45. p.
Polívka, Vladimír 1928. *Lučenec a kraj Novohradský.* Lučenec, Telocvičná jednota Sokol.
Puntigán József 2003–2004. Zsidó emlékek Losoncon. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. Salgótarján, 299–314. p.
Puntigán József 2000. Zsidók Losoncon. *Gömörszág*, 1. évf. 3. sz. 22–25. p.
Puntigán József 2002. Felújítják a losonci zsinagógát. *Új Szó*, 55. évf. július 19.
Puntigán József 2003. A mának és az emlékezetnek. Beszélgetés Hidasi Józseffel. *Új Szó*, 56. évf. július 11. http://ujszo.com/cimkek/gondolat/2003/07/11/a-manak-es-az-emlekezetnek
Puntigán József 2005. Holokauszt Nógrádban és Gömörben. *Vasárnap*, 38. évf. július 22.
Sas Andor 1993. *A szlovákiai zsidók üldöztetése 1939-1945.* Pozsony, Kalligram.
Schweitzer József–Frojamovics Kinga 1994. *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
Stručná politická história Novohradu 1930. *Národný týždenník*, 2. évf. 32. sz. 8. p.
Štern, Tomáš 1999. História židovských obcí v Lučenci a Haliči. *Chochmes*, ŽNO, Bratislava, I/VII.
Szederejesi Cecília–Tyekvicska Árpád 2006. *Senkiföldjén.* Balassagyarmat–Salgótarján, Studium Libra–NML.
Telek Béla 1989. Adalékok a Nógrád megyei zsidóság történetéhez (1725-1848). In *Nógrádi történeti évkönyv 1989.* Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve.
Újvári Péter (szerk.) 1929. *Magyar zsidó lexikon.* Budapest, 541–542. p.
Vajda Béla, Dr. 1903. Nógrádvármegye zsidóságának múltjából. *Losoncz és Vidéke*, 25. évf. április 26., május 3., május 17.
Vajda Béla, Dr. 1910. *Zsidók és hazájuk.* Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés.
Vihar Béla 1945. *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság szenvedéseiről 1941-1945.* Budapest, Hechaluc.

József Puntigán
Holocaust in Nógrád

The study is mapping the persecution and adversity of the Jews in the Nógrád County between 1939–1945, when the two important cities of the region, Losonc and Fülek belonged (under the Vienna Award) to Hungary again. At that time, the number of the Israelites in Losonc was about 2,500 and in Fülek approximately 250. The text of a pamphlet spread upon the reannexation in 1938, illustrates well the attitudes of the Hungarian majority population towards them: „We demand that the Jews, who have always had only one objective: to drain the poor Christian people, that they do not interfere with our joy felt upon the reannexation in the new, people´s Hungary, with their unpleasant presence." Based on archival sources and contemporary press, the study describes the gradual space loss, exclusion, material and intellectual disempowering of the Jews of Nógrád, the execution of their ghettoization and deportation, up to their physical extermination.

Baki Attila

Zsidók hetilapi aspektusból – Bars és Hont vármegye

Attila Baki
Jews from the aspect of weekly papers in the Bars and Hont counties
323.12(=411.16)
323.14
070(=511.141)(437.6)"1938/1944"

Keywords: Bars-Hont weekly, Léva (Levice) and surroundings, anti-Semitism.

Bevezetés

A 20. század harmincas éveinek második felében megvalósulni látszó magyar revíziós törekvések egyik részben beteljesedett állomása az első bécsi döntés néven ismertté vált, 1938. november 2-án olasz és német nagyhatalmi aláírással ellátott döntőbírósági határozat volt. Ennek következményeként a Magyarországnak visszajuttatott mintegy 12 ezer négyzetkilométernyi területen újraalakított vármegyék rendszere a magyar közigazgatás része lett.[1] Nem egy esetben az így létrehívott vármegyék – a történelmi múlthoz viszonyítva területileg csonka állapotban kerültek a magyar állam birtokába – hivatalos megnevezésükben is ideiglenes állapotot tükröztek: *közigazgatásilag egyelőre egyesített* megnevezéssel. A visszacsatolt részeken december második feléig katonai közigazgatás volt érvényben, majd ezt követően teljes erővel indulhatott a magyar polgári és közigazgatási élet kiteljesedése. Az új magyar államterületen 1938. december közepi eszményi időponttal végrehajtott népösszeírás 1 041 401 lakost talált, amiből 81 720 személy vallotta magát izraelitának.[2] Ez a visszacsatolt össznépesség 7,8%-a volt.

Nevében ideiglenes jelzővel alakították ki Léva központtal Bars és Hont vármegyét is, amelynek területét 4 járási (ipolysági, lévai, szobi és verebélyi) egységre bontották. Bars és Hont vármegye élére Koczor Gyula komáromi illetőségű főispán lett kinevezve, az alispáni széket pedig Sáska Dezső balassagyarmati lakos töltötte be. A tárgyalt időszakban Koczor főispánt Thuróczy Károly váltotta 1942-ben (egyben Nyitra-Pozsony vármegye főispánja is volt), majd 1944 tavaszán Thuróczy magas korára való tekintet-

1 A visszacsatolt területek közigazgatási integrációját az 1938. évi 9330. M.E. számú rendelet hajtotta végre. In *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1938., III. köt., Budapest, 1939, 2910–2922. p.

2 *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Magyar Statisztikai Közlemények. 108. köt. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1939. Az adatokra lásd 12. p.

tel nyugalomba vonult és helyére dr. Kukorelly György királyi közjegyző, felsőházi tag lett kinevezve. Az alispán személyi kilétében 1941-ben történt változás, ekkor Sáskát dr. Hetényi Rezső cserélte, ő az egész további tárgyalt időszakban a helyén maradt.

Zsidók hetilapi aspektusból, 1938–1944

Munkám során a vármegye területén megjelenő *Bars-Hont* hetilapot vizsgáltam a zsidóságról írott, vele összefüggésben tudósított cikkei, írásai tükrében, mégpedig 1938 novemberétől (10.) – a visszacsatolást követő időszaktól kezdődően – egészen a lap utolsó megjelent számáig, vagyis 1944. november 26-ig. A bemutatásra kerülő időszakot két részre bontottam időhatárilag. Első intervallumként az 1938 novembere és 1943 vége közötti években megjelenő lapszámokat vizsgáltam, a másodikban pedig az 1944-es év lapszámait.

Bars és Hont vármegye egyetlen újságja a kezdetben *Bars* címen megjelenő hetilap volt, amely közművelődési és társadalmi hetilapként definiálta önmagát. Ilyen néven az orgánumot Holló Sándor alapította 1881-ben.[3] Minden vasárnap reggel jelent meg. A lap 1942. május 3-án megjelenő számáig változatlanul ezen a néven látott napvilágot, ekkortól viszont *Bars-Hont* címre módosították. Profilképében és egyben tartalmában is változást jelentett, hogy immáron nemcsak közművelődési és társadalmi lapként határozták meg, hanem a politikai jelzőt is odaírva adták az olvasók kezébe. Általánosságban még annyi megjegyzendő, hogy az összekapcsolt vármegyék barsi része mindvégig hangsúlyosabban kapott teret a lapban.

A vizsgált időszakban a lap hasábjain a zsidó szó első alkalommal leírva 1938 decemberében tűnik fel, amikor összefoglalót adnak Jaross Andornak az Egyesült Magyar Párt lévai gyűlésén elhangzott beszédéből, ahol a tárca nélküli miniszter a jövő magyar államáról nyilatkozva a nagybankokkal kapcsolatban kiemelte, hogy meg kell szűnnie azok „szabadkőmives nemzetközi zsidó szellemmel" való telítettségének.[4] A hetilapban legintenzívebben a zsidóknak a gazdasági életből történő kikapcsolása mellett érvelve írtak, vagy ilyen éllel irányították az olvasók figyelmét ellenük. A gazdasági életben „létező túltengésükről" tudósító cikkeket előfordulási arányában második hálás támadási felületként a magyar össztársadalomból, illetve a helyi társadalomból (értve ez alatt a megyeszékhelyet vagy bármelyik járási székhelyet, de akár csak a vidéket is) való kirekesztésük, elszigetelésük fontosságának az ecsetelése követte.

Hosszabb-rövidebb cikkekben írtak „az amúgy is egyre fokozottabban túlzsidaizált" társadalmi légkörről, ahol a zsidók nemkívánatos elemek lettek.[5] A zsidóságot minden ilyen esetben idegen fajnak, vérnek, nem őshonos szellemi attitűdű csoportnak vagy egyszerűen alkalmazkodásra, beilleszkedésre képtelennek tüntették fel, amely az asszimilációnak csupán a látszatát keltette a magyar társadalom nem zsidó részének szemében. Jól illusztrálja, hogy mennyire nagy hangsúlyt fektettek a zsidók idegensé-

3 *Levice*. Monografia mesta. Banská Bystrica, Štúdio Harmony, 2010, 232. p.
4 *Bars*, 1938. december 25. 3. p.
5 Kialakítottak a lapban egy rovatszerűséget *Amit meg kell írni* címmel, majd 1944-ben e részt *Amit még meg kell írni*-re módosították.

gét hangsúlyozandó minden egyes momentumra, a névmagyarosításra alakult mozgalom: „Zsidóknál a faji összetartozandóságnak kritériuma nem a nyelv és a név, hanem a vallás. Zsidók névmagyarosítása nem kívánatos. A magyar nyelv és név nem teszi a zsidót magyarrá, mert vallása továbbra is zsidó fajiságához köti."[6]

Ugyanakkor a lap például egyetlen alkalommal sem közölt összefoglalót a zsidótörvényekről, de más későbbi jogszabály értelmezésébe sem bocsátkozott különösebben. Nem ismertette azok tartalmi mibenlétét, holott például az ún. első zsidótörvény (1938. évi XV. tc. „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címmel) még a határkiigazítást megelőzően lépett életbe, és annak még ha kissé módosított vagy enyhébb formáját is, de kiterjesztették a visszacsatolás utáni területekre is.

A zsidó vagy a zsidóság – egyéni vagy kollektív szintű – megjelenítése minden alkalommal negatív értelemben történt. Minden, ami a magyar keresztény nemzettel mint egésszel, de akár csak az egyszerű nem zsidó magyar emberrel is negatívumként megesett a múltban, még tart akár a jelenben is vagy megeshet a jövőben, az a bűnbak szerepkörét betöltő zsidók/zsidóság számláján jelenik meg.

1939. március 26., 13. szám, 2. p. – A lévai Baross Szövetség csoportjának megalakulásáról beszámolva írta, hogy a létrejövő szövetség feladata „a magyar nép, a magyar nemzeti és keresztény iparos és kereskedőtársadalom megerősítése munkájában", mivel évtizedekig azt szajkózták a magyarok fülébe, hogy a magyar nem való kereskedői pályára. „Így térítették le mesterségesen, propagandával a magyar ifjuságot a kereskedelmi pályáról, amit azután az idegenek foglaltak le maguknak és meggazdagodtak."

1941. május 18., 20. szám, címlap – *Séta a lévai Főutcán* címmel tudósít arról, hogy a lévai főutcán a lakások többsége zsidó tulajdonban van. Majd viccesen kitér az írás arra, hogy ennek ellenére a kereskedelem mégsem biztos, hogy jó üzlet. „A zsidó kereskedő bizony nem gazdagodott meg. Sőt »tönkrement«. Most »saját« üzletében »segéd«. Volt keresztény segédje pedig annyira meggazdagodott »hatalmas« fizetéséből, hogy »megvette« az üzletet." … „Sajnálatra méltó keresztények cégérül adták nevüket azoknak, akik a velük született idegen szellemiségük miatt nagy mesterei a törvények és rendeletek kijátszásának." … „Tünjön el minden zsidó, félzsidó és stróman a magyar gazdasági poziciókból."

1943. december 19., 51. szám, címlap – *Az első* címmel írt a zsidóság mozikra és színházakra való rátelepedéséről: „A rendezők, zeneszerzők nagy része is zsidó volt. A szinpadon hasonló volt a helyzet…" Majd így folytatta: „Igen, eltünt a zsidó szereplő, a zsidó szerző, de a szellem nem. Nézzük csak meg új filmjátékainkat. Vajjon hánynak van köze a magyar élethez? …Nem elég itt a zsidók kiküszöbölése, szükséges a szellemiségük eltüntetése is."

Az egyesített vármegye fórumain zajló eseményekről minden alkalommal tudósítottak. Így a vármegye közigazgatási vagy törvényhatósági bizottságának ülésezéseiről, de a megyében megjelenő magas rangú vendég, vendégek fogadásáról, vagy például díszpolgári kinevezésről sem feledkeztek meg beszámolni. Amennyiben az ott elhangzottak

6 Szabadka Károly: Az idegen nevü magyarokhoz. *Bars-Hont*, 1940. április 14. 15. sz. 2. p.

utalást, programpontot tartalmaztak a zsidósággal összefüggésben, akkor arról szintén beszámoltak. Ugyanígy adták hírül a zsidóbirtokok átvételével és kiosztásával kapcsolatos tudnivalókat, függetlenül attól, hogy a Vármegyei Közjóléti Szövetkezet vagy a Vitézi Szék hatáskörébe eső birtokokról volt szó.

A vármegye irányítóinak az egész korszakon át halaszthatatlan megoldást váró szívügye volt az egyke elleni harc sikeres megvalósítása. A helyzet tényleges fontosságát, valamint súlyosságát mutatta, hogy az egykézés leküzdésére szabályrendelet-tervezetet alkottak a megye irányítói. Ebben a tervezetben sem számoltak a vármegye elöljárói a zsidókkal, vagyis valóban az élet minden szegletében korlátozni, visszaszorítani igyekeztek őket. A szabályrendelet-tervezetben a második zsidótörvényre hivatkozva, korlátozási elemként foglalva bele „a magyar fajnak tisztábbá tételét, az idegen keveredésektől való mentesítését" tűzték célul. Röviden, zsidó nem volt jogosult támogatást kapni.[7]

A lap ilyen formán közvetítője volt a vármegyei élet mikroklímájának, amit az országos politikai makroklíma impulzusokkal látott el.

Számos esetben – akár csak egy mondat erejéig is – foglalkozott a lap más vármegyék területén a zsidóságot célzó, velük szemben meghozott tiltásokkal; szabad mozgásukat szűkítő intézkedésekkel, vagy egyéb megszorításokkal, amiknek helyi bevezetésére is azonnal felhívták a figyelmet a megyénél vagy városvezetésnél. Pl.: 1941. július 13., 28. szám, 3. p. – „Rimaszombat képviselőtestülete kimondotta, hogy zsidók és megbizottaik a piacon délelőtt 10 óra előtt nem vásárolhatnak utcákon, közhelyeken nem csoportosulhatnak, sertészsírt nem vásárolhatnak. Hol késel Léva?" Vagy: 1941. július 20., 29. szám, 3. p. – „Ipolyságon, Miskolcon elkobozták a »zs« vitaminosok rádióit... és Léván?" Vagy: 1943. február 21., 8. szám, 3. p. – „Érsekújvárott a zsidóknál felhalmozott tüzelőanyagot a munkások között osztották szét."

Bars és Hont vármegye hetilapja külpolitikai híreket szinte alig közölt. Amennyiben mégis, akkor általában a hitleri Németországgal kapcsolatosan tudósítottak, vagy a háború fejleményeiről írtak általánosságban (a magyar katonák áldozathozataláról, hősies helytállásukról), de mindig – értelemszerűen – kedvező színben tüntetve fel – még ha áldozatokkal járó volt is – a tengely helyzetét. Villanásszerűen előfordult, hogy a gonosz szereppel felruházott Szovjetunióról is jelentettek meg írást, természetesen elmarasztaló tartalommal. Egyéb alkalmakkor inkább ismeretterjesztő tartalommal rövid híradásokat közöltek a külfölddel kapcsolatban.

A szomszédos országok zsidóságával kapcsolatban nincs különösebb hírközlés; ebben kivételnek számít Szlovákia. (Megjegyzem, hogy nem egy alkalommal közöltek írást a Szlovákiában maradt magyarokkal kapcsolatban. Valamint többször képezte cikk tárgyát a vármegye északi részén nagyobb létszámban élő szlovákság kérdése.) Ebben az esetben gyéren, de előfordult, hogy utalást tettek az ottani zsidósággal szemben foganatosított megszorítások némelyikéről. Ami híradást közöltek, azt is leginkább a magyarországi zsidósággal szembeni szigor keményítésére való figyelemfelkeltésnek

7 A terhesség kötelező bejelentése és a szegény szülőnők segélyezése. *Bars-Hont*, 1940. január 29. 4. sz. 2. p.

szánták. Pl.: 1942. április 12., 15. szám, 3. p. – „Szlovákiában még kenyérjegyre sem kapnak maceszt a zsidók."

Külpolitikai tartalommal bíró történés volt a második bécsi döntés. Ennek kapcsán – zsidó vonatkozásban elmaradhatatlanul tett információszolgáltatást a lap: „Több mint százezer zsidó lakik a visszakerült területeken."[8]

1944

Amint a vármegyei lap korábbi évfolyamainak tanulmányozása során is megállapítható, olvasóközönsége magából a hetilapból nagyon gyéren elégíthette ki mindennapi közéleti hírhiányát, amennyiben kizárólag ebből az orgánumból próbált értesülni a világ, s benne saját akkori hazája, Magyarország legmagasabb kormányzati, államéleti történéseiről. Az 1944. március 19-én lezajlott eseményt (a német megszállást) értelemszerűen hiába keresnénk az újság következő számában, mert arról semmit nem írtak. Viszont hogy változás állott be, azt lehetett tudni, mert üdvözölték az új belügyminisztert, Jaross Andort.[9] Egy héttel később *Uj idők* címmel címlapi írás jelent meg a magyar belpolitikában történt irányváltozásról: „Uj idők uj szelei fujdogálnak a magyar belpolitikában és ismét előtérbe került a magyar élet régi fekélyének: a zsidókérdésnek immár tovább nem halasztható végleges, radikális és teljes megoldása." Majd tovább folytatva a gondolatmenetet, miszerint eddig a kérdés végleges megoldásának kerékkötői maguk a zsidók voltak, most végre elérkezett az a pillanat, amikor végső elrendezést nyerhet a zsidókérdés. Így folytatta a cikkíró: „A magyar élet hivatott vezetői belátták, hogy a zsidóság fertőző fekélyét ki kell operálni. Itt nem lehet részletmegoldás! Jöjjön az operálókés, hasítson mélyen a fekélybe..."[10]

1944 áprilisától hírt adtak például a sárga csillag viselése ellen vétőkről, ugyanakkor arról egy sort sem írtak, hogy április 5-től voltak a zsidók kötelezve a megkülönböztetés jelének viselésére.[11]

A *Bars-Hont*ban 1944 áprilisában megjelenő cikkek zsidóellenes éle – túlzás nélkül – becsmérlőbb, uszítóbb volt, és hangulatuk jobban kidomborodott a korábbi írások hangneméhez viszonyítva is; továbbá még erőteljesebben ostorozták az addigra amúgy is épp eléggé legyengített és kisemmizett vármegyei zsidókat. Fentebb már szó esett a strómanok elleni fellépésről, itt, 1944 áprilisában leplezetlen támadó éllel fordulnak ellenük a hetilap címlapján megjelenő írásban:[12] „...A fővárosi sajtóban egyre-másra leplezik le az előkelőbbnél előkelőbb Aladárokat. Voltak és vannak Léván is ilyen Aladárok... Hirtelen semmiből keletkeztek nálunk is új álkeresztény existenciák. A zsidó főnök úrból segéd lett, de uj minőségében nem strapálta magát... Különfajtáju Aladárok voltak azok, akik legjobban büdöszsidóztak és nemzeti-szocialistálkodtak, közben a legbuzgóbb zsidókijárók voltak... Sajnos akadnak keresztények, akik az egész

8 *Bars-Hont*, 1940. október 8. 40. sz. 2. p.
9 *Bars-Hont*, 1944. március 26. 13. sz. 3. p.
10 *Bars-Hont*, 1944. április 2. 14. sz. 1. p.
11 *Bars-Hont*, 1944. április 23. 17. sz. 3. p.
12 Aladárok. *Bars-Hont*, 1944. április 30. 18. sz. 1. p.

zsidó kérdést saját meggazdagodásuk kútfőjének tekintik. Minél többet szerezni – itt az idő – gondolják magukban. Ezektől a parazitáktól is meg kell szabadítani az országot. A zsidóvagyon lefoglalása nem egyesek meggazdagodását, hanem az egységes magyar nemzeti érdekeket szolgálja."

Az 1944 májusában felállított gettók – a vármegye területén 3 gettót létesítettek: Ipolyságon, Léván, Verebélyen – létrehozása körüli történésekre sem „pazarolták" komolyabban a nyomdafestéket. A lévai gettó kapunyitása előtt egy nappal megjelenő számban mindössze a *Különfélék* rovat rövid híradásaiban számoltak be, bár a gettó területére eső utcákat tételesen felsorolták: „GETTÓ LÉVÁN. Az alispán a polgármester előterjesztésére Léván a zsidók tartózkodási helyéül a következő utcákat engedélyezte: Vágóhíd, Gömbös, Eötvös, Damjanich, Kígyó, Koháry, Klapka, Rothermere, Mártonffy, Bercsényi, Dobó, Tompa, Kersek, Bottka utcák, Flóra és Teleki terek és Magtárköz."[13]

Ugyancsak a május 7-én újságolvasói kézbe kerülő számban olvashatott a vármegye a zselízi illetőségű Ungár Mária esetéről is, amely a keresztény hatóságokat döbbenettel töltötte el.[14] Történt ugyanis, hogy Ungár Mária „a kutyájára is csillagot tett és ugy sétált". Az eset természetesen nem kerülhette el a nyilvánosság figyelmét, és Ungár tette tárgyalást vont maga után. „A tárgyaláson méltatlankodott [mármint Ungár Mária – B.A.], hogy ilyen tréfáért is berendelték. Tette és kihívó viselkedése miatt őt is azonnal internálták és beszállították a toloncházba."

Maradva a már többször idézett május 7-i számnál, ismételten megállapítható, hogy a hetilap – tulajdonképpen alig néhány órával vagyunk a maguk valóságában ténylegesen megnyíló vármegyei gettók kapunyitása előtt – az egyre inkább besűrűsödő zsidóellenes hangulatot, valamint a velük szembeni fokozottabb fellépést igyekszik hasábjain bemutatni. Amint az korábban sem okozott kifejezett nehézséget, így most sem kímélték a nyomdafestéket a zsidóság elmarasztalásától: a zsidóknak megtiltva, hogy „...vendéglőből, kifőzésekből haza hozassák kosztjukat".[15] A razziák szaporodása, és az azokról hírt szolgáltató írások úgyszintén az olvasók kedélyeit fűthették. *Zsidórazzia Verebélyen* – szólt az egyik híradás.[16] Majd a folytatásban: „A multkoriban 20 zsidót szállitottak internálótáborba. A verebélyi jobboldali közvélemény azonban még jó néhányat szivesen utánuk küldene és megjegyezték azon jócsengésü urak nevét, akik még most is közbenjártak érdekükben. Megkezdték a zsidó lakások átvételét is. Jellemző az itteni zsidóságra, hogy még az idehelyezett keresztény tisztviselők lakás nélkül vagy egészségtelen lakásokban voltak kénytelenek meghuzódni, addig a zsidók 7-8 szobás lakásokban terpeszkedtek..."

A vármegyei zsidósággal szembeni fokozottabb fellépést tükrözi, hogy a gettóállítás időszakában és az azt követő néhány hétben valamivel intenzívebb zsidóellenes hangulatot közvetített a *Bars-Hont*.

Erre az időszakra esett az új főispán, dr. Kukorelly György beiktatása is, amelyről részletes beszámolót közöltek.[17] Az új vezető nem hagyott kétséget afelől, hogy kinek a

13 *Bars-Hont*, 1944. május 7. 19. sz. 3. p.
14 Uo. 3. p.
15 Uo. 4. p.
16 Uo. 4. p.
17 *Bars-Hont*, 1944. május 14. 20. sz. 1. p.

hű szolgája a nagypolitikában: „Én mindig vitéz Jaross Andor nemzetes urnak katonája voltam, vagyok és a főispáni székben is az maradok…" Az új főispán arról is számot adott – számolt be a hetilap –, hogy őt a felekezeti béke hívének ismerték korábbi vármegyéjében, majd a zsidókérdésről nyilatkozva leszögezte: „A zsidókérdés megoldásáról csak annyit mondok, hogy a kormány rendeleteit 100%-osan végre fogjuk hajtani, hogy elérhető legyen a végső cél: a zsidómentes Magyarország."

A hetilapnak ugyanebben a számában jelent meg a kevés helyi közigazgatási hivatalosságtól származó *Hirdetmény* egyike, amelyik a lévai zsidóság lakásaira benyújtott igények, kérelmek elbírálásának a határidejével foglalkozott. A Léva város polgármesterétől származó felhívás egyben rávilágít a lévai lakásviszonyok, lakásigénylések problémájára is. A vonatkozó miniszterelnöki rendelet értelmében zsidóktól elvett lakások „…elsősorban közhivatalok és közérdekű intézmények elhelyezése céljából, valamint tényleges szolgálatot teljesítő közszolgálati alkalmazottak lakása céljára vétetnek igénybe és csak ezen igények kielégítése után jelölhetők ki nem közszolgálati alkalmazottak lakásaiként".[18]

Bars és Hont vármegye hetilapja olvasóival megismertették – a rendőrség lévai kapitánysága közlésében teljes terjedelmében leközölt – a gettók belső rendjéül megállapított szabályzatot is. A tizenegy paragrafusba foglalt rendelet szabályozta például a zsidótanács felállítását, a zsidók tartózkodási helyéül megállapított terület utcai és egyéb megjelölését (a településrészt), és a „normális" élet kialakításához tartozó körülmények megszervezését.[19]

Ebben az időszakban foglalkozott a lap azokkal a nem zsidókkal is, akik a gettóba tömörített zsidóknak próbáltak esetlegesen valamit juttatni. „Vigyék a gettóba azokat is akik csomagokat visznek oda vagy a zsidóknak titokban tejet szereznek."[20]

Mintegy kuriózumnak számíthat az a tudósítás, amely az ipolysági gettó belső életéről, annak felépítéséről jelent meg *Riport az ipolysági gettóból* címmel.[21] Érdekessége folytán álljon itt az egész írás.

„Ipolyság és környékének zsidósága május 8-tól kezdve a részükre hatóságilag kijelölt gettóban lakik. Alkalmunk volt meglátogatni a szigorú zár alá vett városrészt. Dr. Pályi Pál főszolgabíró vezetésével érdeklődve léptünk be az elkülönített részbe. A jól ismert utcák képe külsőleg alig változott, mindössze népesebbnek tűnt fel, mint azelőtt. A Szondy utcában néhány lépést menve az egyik kapun jól látható felirás ötlik szemünkbe: „Tanácsadó központi iroda". Itt ellenőrzik a gettó területére való belépést és az onnan való távozást, itt adnak a belépőknek tájékoztatást az egyes családok és személyek elhelyezése felől stb. Tovább menve több sárga karszalagos zsidót látunk. A karszalagon különböző betűk, O orvos R rendőr stb., a telep különböző szolgálatainak szervei. Minden ház kapuján ott a lakók pontos névjegyzéke. Az utcák rendesek, tiszták, a máskor zsúfolt utcaközök ebédidő lévén üresek. Jobboldalt az orvosi és betegszobát jelző tábla tűnik szemünkbe. Belépünk. Megtekintjük az orvosi rendelőt, az ötágyas betegszobát. A gettó lakosainak egészségi állapota jó, jelenti az orvos. Innen a

18 Uo. 4. p.
19 *Bars-Hont*, 1944. május 21. 21. sz. 6. p.
20 *Bars-Hont*, 1944. május 21. 21. sz. 3. p.
21 *Bars-Hont*, 1944. május 28. 22. sz. 5. p.

közös konyhába visz utunk. Ez a legszegényebbek közös étkezőhelye. 150-en étkeznek itt. Az ebéd kiosztása már megtörtént: bableves és lekváros gombóc volt az ebéd. Végigmegyünk a girbe-görbe utcákon, mindenütt rend és fegyelem. A Malom-utca felé kanyarodunk, egy táblával megjelölt kutat találunk, ivóvize szennyes lehetett, néhány könnyebb bélhurutos megbetegedést okozott. Azóta a betegek rendbe jöttek. A főszolgabíró utasítja a telep vezetőit, hogy keressenek érintkezést a tiszti főorvossal a kút vizének fertőtlenítése ügyében. Egy pillantást vetünk a távolabbi ún. Vida-telepre. Ott vannak elkülönítve az elmebeteg, tüdővészes és az elaggott zsidók. Megtudjuk, hogy még van egy távolabbi telep is, a város másik végén a régebbi zsidó menhelyen van a kórház, külön orvossal. Az egészségügy tehát kellően meg van szervezve, úgy hogy fertőzés sem a telepet, sem a közeli érintkező városrészeket nem fenyegeti. Sőt egy fogorvos is berendezheti a közeli napokban rendelőjét a gettóban.

Kiérve a gettóban megállapíthatjuk, hogy illetékes hatóságunk a vonatkozó kormányrendeletekhez híven gondosan és erélyesen, de mindig emberies bánásmóddal oldotta meg a zsidók elkülönitésének nehéz feladatát városunkban."

A cikk végén a szerkesztő fűzött rövid, de annál magasztalóbb megjegyzést az ipolysági főszolgabíró zsidókérdés megoldásában véghezvitt munkájához: „Minden dícséretet megérdemel a járás főszolgabírája az ipolysági gettó kijelölésével nem csak elkülönítette a zsidókat, de 95 addig ott lakó szegény magyar munkáscsaládot juttatott egészségesebb, jobb lakáshoz."

Ahogy a „riportból" és a hozzáadott toldalékból kitűnik, az ipolysági főszolgabíró remek, kifogásolhatatlan munkát végzett. A gettóban lakó zsidók életét bemutatva pedig, bár szigorúan elzárva a szabad élettől, szinte idilli hangulatban szólt a tudósító. Holott a falon belül több zajlott ennél. A valóságos belső gettóélet ettől keményebb volt, a kielégítő körülményeket fájdalmakkal teli vallatások és állandó félelemérzet járta át.

A vármegyei zsidóság deportálása előtt néhány nappal megjelenő számban a lévai rendőrkapitányság vezetője hívta fel a lakosság figyelmét, hogy amennyiben tudomásuk van olyanról, aki zsidóktól származó értékeket, ingóságot rejteget, azt jelentsék, mert különben bűnpártolás címén ellenük is fellépnek.[22] Az esetlegesen zsidó értékeket rejtegetőkre egyéb, lágyabb felszólítást is közzétettek a *Bars-Hont*ban. A melengetőbb megfogalmazás egyebek mellett a felebarátiság rosszul felfogott és helytelen megnyilvánulásának ábrázolja az így cselekedők egy részét. Eszerint vannak, akik „részben anyagi előnyök, részben pedig helytelenül értelmezett felebaráti szempontból zsidó értékeket vettek magukhoz, illetőleg rejtettek el".[23]

Nem egészen egy héttel a vármegyei zsidóság deportálása után nagyon rövid hírben adták tudtul a zsidókat ért történést: „A lévai gettót megszüntették és a zsidókat junius 13-án Léváról és az egész barsmegyei részből kitelepitették."[24] Ugyanebben a kiadásban ugyanilyen rövidséggel szarkasztikusan azt is megjegyezték: „Junius 13. Léva örök örömünnepe lesz."[25]

22 *Bars-Hont*, 1944. június 4. 23. sz. 4. p.
23 *Bars-Hont*, 1944. május 21. 21. sz. 3. p.
24 *Bars-Hont*, 1944. június 18. 25. sz. 4. p.
25 Uo. 3. p.

A deportálások után elszórtan bár, de jelentek meg még a hátrahagyott zsidó vagyonnal kapcsolatban tudósítások, amelyek a lakásaikban található élelmiszerek felhasználásáról szóltak,[26] vagy egyszerűen felhívás volt azon keresztények felé, akiknél a zsidók esetlegesen közkönyvtári kölcsönzött könyveket helyeztek el, hogy azokat juttassák vissza.[27]

Bars és Hont vármegye hetilapja érdemben a vizsgált időszakban az 1944. július 9-én megjelenő számában[28] foglalkozott a magyarországi zsidóság eltávolítása utáni „gazdasági őrségváltás" fontosabb feladataival. A cikk írója az eljövendő küzdelemmel kapcsolatban leszögezte: „A zsidó szellem fertőzése mélyen beivódott a keresztény társadalomba, nehéz lesz azt onnan kiszellőztetni olyanformán, hogy nyugodt lélekkel elmondhassuk, hogy nos, most már igazán tiszta levegő leng Magyarország felett s aki ezt a magyar levegőt szivja, az legbensőbb gondolkozásában, szivében, lelkében is kereszténnyé válik."

A vármegyei hetilap megjelenő utolsó számáig még elszórtan fel-felbukkant utalás, hivatkozás a zsidók visszamaradt ingóságai, ingatlanjai kapcsán, de ezek inkább már csak tájékoztató jellegű híradások voltak. Például az augusztus 27-én megjelenő számban a zsidó üzletek értékesítésével foglalkoztak,[29] de ugyanilyen témában írtak még szeptember elején is.[30]

A hetilap ismert utolsó száma 1944. november 26-án jelent meg.

Zárszó – a történész töprengése

A fent megjelent írás a Kassán megrendezett emlékkonferencián elhangzott előadás írott, és szerkesztett változata. Időkorláti okokból az ide csatolt zárszó ott nem hangozhatott el, azonban a szerző véleményét tükrözi a (ma) dél-szlovákiai történelmi események történeti feldolgozottságát, kutatottságát illetően holokauszt ügyben.

A rendezvény egyik nyitóbeszédében hangzott el, hogy 1994-ben már rendeztek hasonló jellegű tudományos tanácskozást a holokauszt témájában Kassán. Ott és akkor nyilallt belém a fájó, szellemileg dühítő, és mindezt fanyar keserűséggel vegyítő felismerés, miszerint nem elképzelhetetlen, hogy újabb húsz, talán több esztendeig nem kerülnek élesebb megvilágításba az érintett és bemutatott területeken zajló események. És hogy miért? Mert prózai okoknál fogva nem lesz kerek az évforduló.

Jelen írást lehet vitaindító, de akár továbbtöprengésre késztető is. A tény akkor is tény marad: az első bécsi döntés – 1938. november 2. – eredményeként Magyarországhoz visszacsatolt dél-szlovákiai területek zsidóságot érintő történeti aspektusai történettudományilag többszempontúan feltérképezetlenek. Kutatásilag sem intézmé-

26 *Bars-Hont*, 1944. június 25. 26. sz. 3. p.
27 *Bars-Hont*, 1944. július 2. 27. sz. 3. p.
28 *Bars-Hont*, 1944. július 9. 28. sz. 1. p.
29 Hogyan történik a zsidó üzletek értékesítése? *Bars-Hont*, 1944. augusztus 27. 35. sz. 1. p.
30 „A vármegyében az 1944. évi szeptember hónap folyamán értékesítve lesznek a lezárt zsidó üzletek árukészletei a szakmabeli kereskedők, illetve iparosok között." *Bars-Hont*, 1944. szeptember 10. 37. sz. 3. p.

nyi, sem más módon fel nem karolt állapotban találjuk a történelem e szeletét. Arról nem is beszélve, hogy a nevezett nagyhatalmi döntés területéről elszállított áldozatokat sem kell egyértelműen a magyar oldal veszteségi listájához csatolni. Ugyanis van, aki például ezt a (cseh)szlovák háborús emberveszteségi hiányhoz tartozónak ítéli pusztán abból a megfontolásból, hogy a területek a háború végeztével ismét Csehszlovákia részét képezték.

Az említettek mentén bátorkodom megkérdezni: mi okozza e területek behatóbb kutatásainak hiányát, elhanyagoltságát? Talán a már említett intézményi lefedettség hiánya? Talán a szaktörténészi apparátus hiánya? Esetleg az anyagiaké, hogy megindduljon a terület szisztematikus feltérképezése, és levéltári forrásainak tudatos gyűjtése? Kérdések sora burjánzik. Amennyiben tudunk és legfőképp akarunk pontosítva kérdezni a vázolt témakörben, akkor talán a kutatásokig is eljutunk. Remélhetőleg nem újabb húsz esztendő múlva. Mert még a témához kellő kitartással és apró mozaikmunkával élő emlékezetet is lehet találni. A látható emberi élet azonban – mint tudjuk – véges. De ugyanígy a tárgyi adat- és emlékhordozók is talán itt rejtőznek, csupán utánuk kellene kérdezni és összegyűjteni őket.

Ugyanakkor azt sem tartom kizártnak, hogy egyszerűen a társadalomtudományok, benne a múltkutatás tudományának inflációs küszöbére léptünk, ahol a múlt szakszerű és ténypontos feltárása nem minden alkalommal fontos. Oda, ahol az infláció mellett a relativizálás kitölti a szakmai kérdések ütköztetési és továbbgondolási csatornáit. A relativizálók pedig mindössze egy apró tényt nem vesznek figyelembe, mégpedig azt, hogy a települések döntő hányadából eltűnt egy közösség, létszámára való tekintet nélkül. És nem kihalt az elmúlt évtizedek során, vagy elköltözött más vidékre. Egyszerűen kiemelték és megsemmisítették. Persze az itt maradottak természetesnek vélik a jelent.

A 70. évforduló kapcsán elhangzott ünnepi beszédek szónokai szinte kivétel nélkül annak fontosságát hangsúlyozták, hogy az emlékezés, a történésekre hitelt érdemlő emlékezés elengedhetetlenül fontos. Hogy a történtek ismerete, egész pontosan a hiteles ismerete továbbéljen. De kérdem én: mindent elkövettünk, hogy legyen miből emlékezni?

Attila Baki
Jews from the aspect of weekly papers in the Bars and Hont counties

The centre of the region reannexed to Hungary in November 1938 (temporarily called Bars and Hont county) was Léva, and its only weekly paper was published with the title Bars-Hont. In this study I examine the mentioned weekly from November 1938 up to its cease in November 1944, from the point of view how it had related towards the local Jews. The weekly most intensively argued for the exclusion of the Jews from economic life, and used a tough anti-Semitic tone in every respect, condemning the Jews even after their deportation: „The infection by the Jewish spirit has deeply ingrained into the Christian society, therefore it will be difficult to ventilate it in a way that we can easily say that the air above Hungary is really clean."

Sipos László

A szlovákiai roma oktatási rendszer

László Sipos
The Roma education system in Slovakia

376.74(=214.58)(437.6)
316.344.7(=214.58)(437.6)

Keywords: The Roma ethnic community in Slovakia, education level of the Roma in Slovakia, the Slovak education system, Roma integration.

Dolgozatomban a szlovákiai roma kisebbség oktatásával és a társadalomba való beilleszkedésükkel foglalkozom. A probléma többrétű: etnikai, szociális, gazdasági, pedagógiai, politikai és kulturális vonatkozásai egyaránt vannak. Ugyanakkor a problémáról szóló viták megoldása nem csak a többségi társadalom és a romák közös együttéléséről szól, hanem az ország működéséről is: Szlovákia nem tud előrehaladni se a hazai, se a külföldi politikában a lakosság életszínvonalának emelése nélkül, ehhez viszont elsősorban a romák integrációjára van szükség. Általánosságban azonban hiányoznak a romákról szóló objektív információk, nagyon kevés a sikeres projektek száma, és semmilyen átfogó rendszer nem létezik a probléma megoldására.

A tanulmányban a szlovákiai romák oktatási rendszerét, oktatásuk jellegzetességeit, nehézségeit, az ezzel kapcsolatos identitás- és nyelvi problémákat, illetve a hátrányos megkülönböztetést, elkülönítést tárgyalom. Összefoglalom a romák műveltségi színvonalát és az oktatási rendszerben való szerepüket. Az óvodáktól a nulladik osztályon át az alap-, kisegítő és középiskoláig tartó tanulmányaikra is kitérek. Ezenkívül elkerülhetetlen a cigány családok és az oktatási intézmények közötti konfliktus okainak vizsgálata is, ezért az integráció és az oktatás kölcsönös viszonyának fontosságára és a cigányság integrációjának lényegére is rámutatok. A társadalmi-szociális helyzethez mérten szükség van a tárgyilagos tájékoztatásra és a megvalósítható megoldások keresésére.

1. A romák oktatásának jellegzetességei, nehézségei

A szlovák közoktatás egyik legkényesebb pontja a romák kilátástalan helyzete, ami oktatáson kívüli területeket, vagyis a romák társadalmi és politikai helyzetét is érinti, továbbá a többség-kisebbség viszonyára is hatással van. A helyzetet súlyosbítja, hogy az országon belül egyes politikai körök a cigány kisebbséggel kapcsolatos hiányosságokat kívánják ürügyként használni saját nemzetiségi politikájukban. Az elmúlt évtizedekben a cigányság kulturális-intellektuális fórumai nem sokat fejlődtek, nem csoda,

hogy társadalmi beilleszkedésük a mai napig megoldatlan. A cigányság alcsoportjai közötti feszültségek pedig tovább súlyosbítják ezt az állapotot.

Az oktatási rendszer alapvető megváltoztatása nélkül a roma gyerekek továbbra is képzetlenek maradnak. Ez sérti a kisebbségi jogokat és negatív hatással van az egész társadalomra, mert az országnak képesítetlen embereket kell eltartania. Továbbá – természetesen – semmi értelme sincs annak, hogy az állam polgárait a társadalom perifériáján és elmaradottságban tartsa. (Vašečka 2003) Az országban jelentős tényező a roma gyerekek magas bukási és kiesési aránya az oktatási rendszerből.

1. táblázat. Az osztályt ismétlő összes és a hátrányos helyzetű diákok száma Szlovákia egyes megyéin belül

Megye	Összes diák	%	Hátrányos helyzetű diákok	%
Besztercebánya	827	11,69	640	11,23
Pozsony	56	0,79	8	0,14
Kassa	2845	40,21	2528	44,34
Nyitra	570	8,06	378	6,63
Eperjes	2210	31,23	1893	33,20
Trencsén	148	2,09	45	0,79
Nagyszombat	251	3,55	129	2,26
Zsolna	169	2,39	80	1,40
Összesen	7076	100,00	5701	100,00

Forrás: Pedagógiai Módszertani Központ, Eperjes (Metodicko-pedagogické centrum Prešov – MPC)

Az osztályismétlés és bukás jellemző oka szociális természetű, mert olyan jelentős mértékű a szegénység a roma népesség meghatározó körében, hogy a gyerekeknek gyakran az iskolához szükséges alapvető ruházatot és tananyagokat, utazást stb. se tudják biztosítani. A romák oktatásánál szélesebb problémavilággal kell szembesülni, figyelembe kell venni azt a sajátos problémahátteret (családi szocializáció, nyelvi hátrány, szociális helyzet, tanulási motiváció hiánya, hátrányos megkülönböztetés, a szülők kapcsolata az iskolához és az iskolázottsághoz, a pedagógiai gyakorlat hiánya stb.), amely előidézi a roma gyerekek iskolai eredménytelenségének gyakoriságát.

1.1. Az „identitásprobléma" mint az iskolai sikertelenség gyakori okozója

Közép-Kelet-Európában, így Szlovákiában is elterjedt gyakorlat a roma gyerekek hátrányos megkülönböztetése, iskolai elkülönítése szegregált iskolákba vagy osztályokba. Ez az elkülönítés leggyakrabban a szellemi fogyatékosok számára fenntartott oktatási intézményekbe való átirányítást jelenti. Ami önmagában nemcsak szegregációt eredményez, hanem identitásproblémát is okoz, mert szellemi fogyatékosnak minősíti a roma gyerekek jelentős részét, amivel elvágja a továbbtanulás esélyeit. (Mayer 2003, 63. p.)

Ahhoz, hogy megismerjük a roma származású gyerekek iskolai beilleszkedésének nehézségeit, illetve elsősorban annak tényleges okait, meg kell ismernünk mindazokat a külső és belső tényezőket, amelyek a jelenlegi – mondhatni katasztrofális – helyzethez vezettek.

Úgy gondolom, megkerülhetetlen a roma identitás kérdése, de legfőként a belső identitásválság. Számtalan iskolai kudarc mögött ezt a jelenséget figyelhetjük meg a leggyakrabban, épp ezért célszerű ezt a tényezőt külön vizsgálni. A roma gyerekek rengeteg tapasztalattal rendelkeznek arról, mit jelent olyan országban élni, ahol megvetett, sztereotípiákkal sújtott, elnyomott kisebbség tagjaiként vannak elkönyvelve. Mély nyomot hagynak bennük azok a negatív tapasztalatok, amelyek iskolai, mindennapi életüket kísérik, amelyek baráti vagy akár párkapcsolataikra is hatással vannak.

A szociálpszichológiai teória szerint a szociális identitás fejlődése, ezen belül az etnikai identitás változása az a folyamat, amely során az etnikai kisebbségi személy megérti és elfogadja, hogy az adott etnikai csoporthoz tartozik. Ez a tudatosodási folyamat fokozatos, és jellemzően a serdülőkor végére befejeződik. A folyamat fontos része, hogy az illető milyen értéket párosít ahhoz a közösséghez, amelyhez ő maga is tartozik. S itt felmerül a kérdés, vajon képes-e pozitív identitást kialakítani saját közösségéhez, vagy – a külső fenyegetés miatt – negatív jegyekkel ruházza fel ezt a kisebbséget, aminek eredménye a negatív önmeghatározás, a negatív identitás, és saját közösségének elutasítása. Az etnikai identitás kialakulását alapvetően az a stigma befolyásolja, amellyel a többségi társadalom a romákat sújtja. „A stigma olyan viszony, mely egy jellemvonás és egy sztereotípia között áll fenn." (Goffman 1981, 184. p.)

A kívülről kapott negatív kép elkerülhetetlenül valamifajta reakciót vált ki az érintettekből – adott esetben azokból a roma serdülőkből, akik éppen abban az életkorban vannak, amikor identitásuk formálódik, megszilárdul. Ha a roma gyerekek a mindennapjaikban averzív viselkedési formával találkoznak, nehezen elképzelhető, hogy a saját, többségitől eltérő származási csoporttal való büszke azonosulást választják. A mindennapi tapasztalatok is nagymértékben hozzájárulnak az etnikai identitás kialakulásához, és ezek a tapasztalatok többnyire arról árulkodnak, hogy a kisebbségi személy számára korlátozottak a választási lehetőségek, nem jut hozzá olyan szolgáltatásokhoz, gyakorlatokhoz, amelyekhez többségi társadalom tagjai hozzáférnek. Az etnikai csoporttal szembeni előítélet, amelyet a kisebbséghez tartozó akár személyes, akár intézményes szinten megtapasztal, olyan veszélyt jelent, amely a kisebbségi csoporthovatartozást tudatosíthatja. Az effajta fenyegetés az adott etnikai csoport tagjának egész személyiségét érinti, hiszen a testével is megjelölt, faji kisebbségként észlelt személy számára lehetetlenség kimenekülni abból a csoportból, amely nagyrészt a kívülről érkező kategorizáció terméke. (Neményi 2007) „Az etnikai kisebbséghez tartozó gyerekek identitásának fejlődésével kapcsolatos kutatások rámutatnak, hogy éppen a sztereotípiák, előítéletek, a diszkrimináció járulnak hozzá annak a korai tudatosodásához, hogy a gyermek egy stigmatizált csoport tagja, akivel szemben az oktatási rendszer nem is támaszt magas elvárásokat." (Neményi 2007)

Azon etnikai csoport tagjai, akik rendszeresen megélik, hogy nem individuumként, hanem egy általánosított, sztereotipizált csoport tagjaiként vannak kezelve, akarva-akaratlanul beépítik a többség által sugallt képet a saját megítélésükbe. A sztereotípia fenyegetésére adott válasz a sztereotípia-szorongás (Steel–Aronson 1995), amikor már nem csak a személyre szóló megítélés gátolja a sztereotípia által sújtott személy kibontakozását. A sztereotípia-szorongás tehát egy olyan önmagát beteljesítő jóslat, ami a roma tanulók gyenge iskolai eredményekben mutatkozhat meg.

1.2. A roma származású diákok nyelvi hátránya

Az oktatási rendszer szempontjából van még egy jelentős hátráltató tényező, nevezetesen az adott roma népesség nyelvhasználata. Ez a nyelvi hátrány nyilván csak azokra a roma gyerekekre vonatkozik, akik nem teljesen integrálódtak a társadalomba és az államnyelvet sem ismerik, vagy történetesen kétnyelvűek (romanes–szlovák vagy romanes–magyar), de kétnyelvűségük ellenére sem rendelkeznek az iskolakezdéshez szükséges szókinccsel. Az ország déli és keleti határvidékein vannak romák, akik háromnyelvűek (romanes, szlovák, magyar vagy romanes és ukrán/rutén). Ennek következménye, hogy a gyerekek ugyan jól beszélik a többségi oktatás nyelvét, de gyakran nyelvi nehézségeik vannak amiatt, hogy egyik nyelvet sem beszélik tökéletesen. (Mayer 2003, 60–61. p.) Vagyis beszélik a többségi oktatás nyelvét, de bizonyára gyengébben, mint azok a gyerekek, akik szlovák vagy magyar anyanyelvűek.

A roma anyanyelvű gyerekek iskolai helyzete rejtett problémának látszik, mert nagyon ritkán tesznek róla említést: „Míg a szlovákiai magyar média sokszor hangsúlyozza az anyanyelvű oktatás fontosságát – a szlovákiai magyarok viszonylatában –, arról, hogy a roma anyanyelvű gyerekeknek milyen gondjaik vannak a magyar vagy a szlovák iskolába lépéskor, nem szokás beszélni. Elképzelhető, hogy maguk a romák sem nagyon beszélnek erről, elfogadják, hogy gyermekeik kisegítő iskolába járnak, s talán nem is tudatosul bennük, hogy ez sokszor nem a gyerekek értelmi képessége miatt van így, hanem azért, mert nem ismerik a tanítás nyelvét. Arra is van példa, hogy a szülők inkább örülnek annak, hogy a gyereküknek nem kell sokat tanulnia, lévén a kisegítő iskolában kevesebb a tantárgy, alacsonyabb a követelményszint (Pintér Tibor személyes közlése a Dunaszerdahely melletti Malomhely romatelepén folytatott terepmunkája alapján.)” – (Lanstyák 2010, 40. p.) Lemaradásuk mértéke akkor tűnik igazán nagynak, ha figyelembe vesszük, hogy még a magyar vagy szlovák anyanyelvű roma tanulók is problémákkal küzdenek. A roma gyerekek a magyar vagy szlovák nyelvnek csak olyan dialektusait ismerik és használják, melyeket tanáraik nem értenek és a többség által nem elfogadottak. (Prikryl)

A Szlovákiában élő nemzeti és etnikai kisebbségek közül egyedül a romák számára nem készült el anyanyelven akkreditált oktatási tervezet. Ráadásul olyan akkreditált tanárképzés sem létezik, ahol a kisebbségi nyelvet beszélő tanárok vehetnének részt az oktatásban.

Szlovákiában a minőségi képzést megcélzó reformok nem érintik a roma gyerekeket, ezt mutatja az is, hogy a roma gyerekeknek nincs lehetőségük anyanyelvi közoktatási képzésben részesülni annak ellenére, hogy a kisebbségi nyelven történő oktatást az alkotmányos jogszabályok szavatolják. Az anyanyelven történő képzéshez való alkotmányos jogot az alap- és középiskolák rendszeréről szóló, 350/1994. Tt. számú törvény biztosítja, amely minden nemzeti kisebbség számára, így a romák számára is érvényes kéne, hogy legyen. A következő tényezők függvényében ez máig nem valósult meg:

– A romák 1991-ig csak mint „szociálisan rászoruló polgárok csoportja” voltak nyilvántartva.
– Nincs kiépítve a roma tanítású iskolák hálózata.
– Kétségek merültek fel a roma nyelv törvénybe iktatásával.
– Kétségek merültek fel a roma nyelvű képzés szükségességével kapcsolatban.

– A romák részéről is kétségek merültek fel a roma nyelv használatával kapcsolatosan.

A kisebbségi oktatás, amely nem feltétlenül jelent kisebbségi nyelven nyújtott képzést, régóta fennálló probléma Szlovákiában: a roma tanulókat számtalan esetben felzárkóztató osztályokban helyezték el ahelyett, hogy tényleges kisebbségi képzésben részesítették volna őket.

Statisztikai adatok állnak rendelkezésre arról, hogy szlovákiai romák – azok, akik nem asszimilálódtak a többségi társadalomba – kb. 70 százaléka használja a roma nyelvet anyanyelveként. Ám ennek ellenére az 1994-ben a statisztikai hivatal által végzett *Romák 1994-ben* című felmérés eredménye a roma nyelv oktatásban való bevezetése ellen érvel. A felmérés megállapítása szerint a romák véleménye a roma nyelv használatáról inkább negatív. Az említett kutatás alapján a roma válaszadók 11 százaléka vélekedett úgy, hogy azt szeretné, ha az alapiskolában az összes tantárgyat roma nyelven tanítanák, 33 százaléka csak néhány tantárgy roma nyelven való tanítása mellett foglalt állást és 45 százalék úgy gondolta, hogy egyetlen tantárgyat sem kellene roma nyelven oktatni. A tény, hogy a romák részéről sincs nagy igény az anyanyelvükön való oktatásra, még inkább megnehezíti a tárgyalt problémakört és megoldáshoz sehogy nem vezet. (Vašečka 2003, 47–49. p.) Így nem marad más választásuk, mint az államnyelv elsajátítása, ami véleményem szerint pozitív változást hozhat oktatásukat illetően, mivel maga a roma nyelven való oktatás és az ezzel összefüggő kulturális hátrány csak determinálja a roma gyermekek iskolai teljesítményét és akadályozza optimális fejlődésüket.

1.3. Hátrányos megkülönböztetés, elkülönítés

Az oktatási intézményekben az ösztönös vagy tudatos kirekesztés leggyakoribb lehetséges módszerei a következők lehetnek:

– szegregációs képzés azonos iskolán belül különböző osztályokban;
– településen belüli elkülönítéssel;
– a roma tanulók speciális iskolákba való kiszorításával.

Jelen vannak azonban egészen kezdetlenes formái is a szegregációnak: külön étkeztetés, külön szünetek, és külön evőeszközök a menzán. A felsorolt elkülönítési formák felett az iskola vezetése és a fenntartó önkormányzat rendszerint szemet hunynak, mintha mi sem történne. Ezáltal hatalmas elkülönítési nyomás nehezedik a roma diákokra, ami ellen próbálnak, de esélyük sincs védekezni, míg a jogvédő szervezetek közbe nem lépnek. A nemzetközi jogvédő szervezet 2006 óta kíséri figyelemmel a szlovákiai romák helyzetét, rendszeresen jelentéseket készít a szlovákiai állapotokról. Leginkább azt nehezményezik, hogy a roma gyerekeket gyakran erővel és válogatás nélkül kényszerítik gyengébb képességű gyerekek számára létrehozott osztályokba. A jelentéseikből kitűnik az is, hogy a roma gyerekeknek nyújtott oktatás sok esetben nem azonos a többi tanulónak nyújtott oktatás színvonalával. Minden évfolyamban több osztályt indítanak. A gyakorlatban az iskola vezetése – szülői nyomásra (is) – az iskolai eredmények alapján sorolja osztályokba a gyerekeket. A roma gyerekeket szinte kizárólag a leggyengébb osztályba helyezik, annak ellenére, hogy teljesítményük ezt nem mindig igazolja. Így nemcsak etnikai alapú elkülönítés valósul meg, hanem a „rossz tanuló”, gyenge képességű címkét is megkapják a roma gyerekek. (Mayer 2003, 62–63. p.)

2. A roma műveltség színvonala

A legutóbbi népszámlálási adatok szerint alapfokú végzetséggel 1477 roma fiatal rendelkezik, ami a magát románok valló lakosok számának (107 200) 13,77%-a. Magyar származású alapiskolások száma 2011-ben: 34 203, a szlovákoké: 370 349. Szakközépiskolát 2011-ben csupán 68 roma gyerek fejezett be, gimnáziumban 14, konzervatóriumban pusztán 1 roma származású diák végzett. Szlovákiai egyetemen, főiskolán 2011-ben roma gyerek nem diplomázott.

A szegregált településeken élő romák közt van a legtöbb műveletlen és írástudatlan. A roma telepeken épp ezért élvez elsőbbséget az alapvető műveltségre való törekvés.

A statisztikai eredményeket vizsgálva hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy a statisztikai és a valós iskolai végzettség adatai nagyban eltérhetnek. A romák iskolai végzettségének szintje tükrözi az oktatási folyamat eddigi eredményét. A romák életminősége és társadalmi helyzetének javítása ugyanakkor az iskolai végzettségüktől is függ.

A rendszerváltás időszakához képest ma több roma végzi el az általános iskolát, tanul érettségit adó középiskolában és kerül be a felsőoktatásba, de a többségi társadalom és a romák közötti távolság egy évtized alatt semmit sem csökkent.

2. táblázat. Romák oktatásbeli műveltsége Szlovákiában 1991-ben és 2001-ben

Iskolai végzettség	1991 szám, százalék		2001 szám, százalék	
Alapiskolai, azokkal együtt, akik nem végezték el	32 931	43	40 831	45,40
Inasiskolai (érettségi nélkül)	3468	4,57	5 925	6,59
Szakiskolai	260	0,35	1017	1,14
Teljes középiskolai végzettség:	363	0,48	1088	1,20
– inasiskola	57		378	
– szakközép	239		508	
– általános	67		202	
Felsőfokú	56	0,07	174	0,19
Iskolai végzettség nélkül	4579	6,05	1963	2,18
Végzettségi adatok nélkül	1287	1,69	2204	2,46
Gyerekek 16 éves korig	32 858	43,35	36 718	40,84
Összesen	75 802	100	89 920	100

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal

Ahhoz, hogy a romák iskolai végzettségét emelni tudjuk, az oktatási rendszernek szüksége van a tartalmi formák és módszerek feltételeinek megteremtésére, figyelembe véve a roma kisebbség sajátosságait. Ami leginkább befolyásolja az alacsony iskolai végzettségüket és gátolja fejlődésüket, az az etnikumon belüli értékek, köztük az oktatás fontosságának szubjektív értelmezése, mivel jelenlegi életstratégiájuk elsősorban csak a túlélésre összpontosul.

Az iskoláknak, illetve az iskolarendszernek meg kell változtatnia a romák hátrányos képzési struktúráját. A gyakorlatban bebizonyosodott, hogy kellő pedagógiai hozzáállással a roma tanulók képesek nagyon jó eredményeket elérni. Megfelelő körülmények

között a legtöbb gyerek esélyt kap arra, hogy megközelítse a szellemi fejlődés normális szintjének elérését. A pozitív változásokat leginkább a roma problematikában tájékozott iskolákban és a megfelelően képzett tanárokban látom. De sajnos a rendszerváltás után huszonöt évvel sem változott sokat a szlovákiai oktatási rendszer, mert még mindig nem elég felkészült a romák oktatási sajátosságaira, továbbra is érzékelni lehet az iskola világában megjelenő diszkriminatív tendenciákat, szegregált iskolák és osztályok jelenlétét, melyek megakadályozzák a kölcsönös megismerés esélyét, a különbségek megértését és a probléma megoldásának előmozdítását. Az Open Society Institute (OSI) képviselőinek 2001-es jelentése, melyet az EU intézményei számára készítettek, felhívja a figyelmet a roma diákok iskolarendszerbeli kirekesztésének számos formájára:

– az iskolavezetés diszkriminatív hozzáállására;

– az oktatási rendszer készítői figyelmen kívül hagyják sok roma gyermek nyelvi, kulturális és társadalmi helyzetének különbségeit;

– a roma gyerekek értelmi fogyatékosok számára fenntartott iskolákba való áthelyezésére.

Az OSI jelentése a szlovák kormányt is erősen bírálja a roma gyerekek számára létrehozott speciális osztályokért és az anyanyelv jogérvényesítésének megvonása miatt – az anyanyelv használatához és az anyanyelvi oktatáshoz való jog ugyanis a legalapvetőbb jogok közé tartozik. A tapasztalat sajnos a jogérvényesítés ellenkezőjét mutatja, mert Szlovákia (és a többi posztkommunista ország) egyik legnagyobb problémája véleményem szerint a roma gyerekek oktatáshoz való hozzáférésének nehéz volta. Az általam tanulmányozott felmérések és irodalom is azt mutatják, hogy a roma gyerekek esélyegyenlőtlenségére a következő tényezők vannak hatással:

– A tantervek és a tanítási módszerek főleg a többségi lakosság értékeit és elvárásait tükrözik.

– A tanárok nincsenek felkészülve, hogy megbirkózzanak egy multikulturális osztályban való oktatással.

– A roma gyerekek nem elég felkészültek, hogy megértsék a tanárok hivatalos nyelven történő utasításait, és nem rendelkeznek az oktatásra összpontosító pozitív példákkal.

– Az iskolák a romák lakta faluktól, településektől néha nagyon távol találhatók, ami a roma családok számára, tekintve alacsony társadalmi és gazdasági státuszukat, nagy akadályt jelent.

A roma tanulók hagyományos iskolai oktatásának sikertelensége miatt jelentős változásokra van szükség a jelenlegi iskolarendszerben. A legfontosabb lépés az, hogy mindenki számára javítsák az oktatáshoz való hozzáférést. A Roma Human Development Project kutatásainak eredményei megerősítették, hogy a romák nem akarnak semmilyen módon elszigetelten élni a többségi társadalomtól, sőt azt szeretnék, ha gyermekeik ugyanabba az iskolába járnának, mint a nem roma gyerekek, nem akarják, hogy a gyermekeiket bármilyen módon kizárják az oktatási rendszerből. Az egész oktatási rendszernek minőségi változáson kell átesnie az oktatás nagyobb egyetemessége felé, hogy képes legyen rugalmasan reagálni a munkaerő-piaci követelményeknek.

Az iskola alapvető célja a cigány tanulókkal kapcsolatosan az, hogy a gyermekek olyan fejlesztésben részesüljenek, amely segíti társadalmi integrációjukat, erősíti iden-

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

titástudatukat, és az alapfokú iskolai bizonyítvány megszerzése után kellő továbbtanulási eséllyel bocsátja el őket. Szlovákia ezt 1991-ben olyan kormányzati programban fogadta el, ami a romák iskolázási helyzetének javítását tűzte ki célul. Akkori becslések szerint a roma gyermekek mintegy 70%-a speciális (kisegítő) iskolában tanult. Évente mintegy 30 fiatal érettségizett, a felsőoktatásban pedig egyáltalán nem volt roma hallgató. A mai adatok szerint sokat javultak a romák oktatási mutatói, de még mindig nem mondhatóak optimálisnak.

3. táblázat. Romák oktatásbeli műveltsége Szlovákiában 2011-ben

Iskolai végzettség	(%)
Általános iskolai képzetséggel nem rendelkezők	23,7
Általános iskolai képzetséggel rendelkezők	41,2
Nem rendelkeznek középfokú képzetséggel (gimnázium, szakközép)	7,7
Középfokú képzetséggel rendelkezők	6,3
Felsőfokú képzettséggel rendelkezők	2,1
Ipari szakközépiskolával rendelkezők	14,3
Nem fejezték be az ipari szakközépiskolát	4,6

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal

3. Romák az oktatási rendszerben

3.1. Speciális (kisegítő) iskolák

A roma tanulók iskolai szegregációja hosszú évek óta megszokott módja, hogy szocializációs hiányosságaikra hivatkozva már beiratkozásnál különválasszák és szellemi fogyatékosok vagy tanulási nehézségekkel küzdő gyerekek számára fenntartott iskolába történő átirányításon keresztül kisegítő osztályokba sorolják őket. A kisegítőkbe járó tanulók száma a hatvanas évek elejétől, a diákok egyre teljesebb körű beiskolázásával a nyolcvanas, kilencvenes évek végéig folyamatosan gyarapodott. 2001-ben Szlovákia tanulóinak 3,1%-a járt kisegítő iskolába, a roma tanulók esetében ez az arány 62,4% volt.

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a kisegítő iskola a roma gyerekek és mindazok számára, akiknek ottléte nem indokolt, zsákutcát jelent. Az ott végző gyerekek nem fejezik be az alapiskolát, így továbbtanulásuk csak speciális középiskolában lehetséges, esélyt nem kapva arra, hogy normál középiskolai érettségiben részesüljenek. (Mayer 2003, 65–66. p.) A roma gyerekek komoly nehézségekkel szembesülnek az általános iskolába kerüléskor. A hátráltató tényezők, illetve az iskolai rendszer diszkriminatív jellege miatt háromnegyedük kerül a szellemi fogyatékosok számára fenntartott speciális iskolákba annak ellenére, hogy jellemzően nem szellemi fogyatékos gyerekekről van szó.

A nyelvi és szociális hátrányok mellett a szegregáció gyakorlata is hozzájárul a roma tanulók szellemi fogyatékosok számára fenntartott iskolákban történő elkülönítéséhez. A speciális iskoláknak érdekük, hogy minél több gyereket toborozzanak, hiszen tanulólétszám alapján kapnak állami támogatást, ami magasabb a normál iskolák fejkvótáinál. Ezzel összefügg a speciális iskolák számának folyamatos növekedése: Szlovákiában 1991-ben 111 speciális iskola volt, 2006-ban 242, 2014-ben pedig 379

(ehhez még hozzá kell számolni a normál iskolákban kialakított speciális osztályokat, ilyenekből 2014-ben 328 volt).

A speciális iskolába történő besorolást megelőzően a gyerekeknek pszichológiai-pedagógiai vizsgálaton kell átesniük, ahol IQ-tesztet kell kitölteniük. Bizonyított, hogy az IQ-teszt nyelvileg és kulturálisan „elfogult", tehát azok, akik nem az adott kultúrában nevelkedtek fel vagy nem anyanyelvükön töltik ki a tesztet, a többiekkel szemben hátrányban vannak. (Mayer 2003, 67. p.) A roma diákok általában határeset kategóriában teljesítik ezeket a teszteket, ennek ellenére a gyakorlat az, ha nem roma tanuló teszteredménye határeset, akkor normál tanrendű általános iskolai felvételét javasolják, a roma gyerekeket pedig speciális iskolába irányítják. Az Európai Roma Jogok Központjának munkatársai arra hívják fel a figyelmet, hogy a speciális iskolákban sok olyan roma gyereket találtak, akiknek az IQ-ja ráadásul magasan az átlag feletti volt. Ezekben az esetekben az iskolaigazgatók a gyerek speciális iskolába való íratását magatartási zavarral magyarázták. Ami több szempontból is aggályos, mert ha valóban magatartási zavarral küszködik a diák, úgy más iskolatípusba kellene járnia, másrészt etnikai szegregációt eredményez. (Mayer 2003)

Szlovákiában a szegregáció hivatalosan jogellenes, az oktatási intézmények falain belül mégis jelen van. A rendszerváltás óta folyó kutatások szerint a roma gyerekek szegregációja különféle iskolákban vagy osztályokban rendszeressé vált. A fogyatékkal élők számára létrehozott speciális iskolákban vagy osztályokban a romák felülreprezentáltak, amit javarészt az iskolaérettségi szakértők vizsgálatai igazolnak. A szakértői bizottságok nem látják el elegendő információval a roma szülőket, ami szükséges lenne ahhoz, hogy annak fényében tájékozottan adják beleegyezésüket a gyermekük ilyen osztályban vagy iskolában történő elhelyezéséhez. Ez pedig alapvető fontosságú, mert a szülőknek írásbeli beleegyezésüket kell adniuk a szakértői bizottság döntéséhez, ami ellen egyébként fellebbezni tudnának. A vizsgálatokon határesetnek minősített gyerekeket szellemi fogyatékosnak tartani nem megalapozott döntés. A legtöbb, ami ezekről a gyerekekről elmondható, hogy nem iskolaérettek. A szegregáció és diszkrimináció megszüntetésének egy fontos lépcsőfoka lehetne, ha az IQ-tesztet felcserélnék egy kulturális és nyelvi szocializáció által kevésbé befolyásolt teszttel. A gyakorlat szerint 2-3 perc alatt döntenek egy-egy gyerek sorsáról a bizottságok, a rossz döntésnek tehát beláthatatlan, egy életen át tartó következményei vannak, ennek ellenére mindmáig nagyon egyszerűen és sablonszerűen működnek ezek a bizottsági döntések.

3.2. Előkészítő (nulladik) osztály

Szlovákiában 1991-ben kormányzati kezdeményezésére indult az úgynevezett „nulladik osztály" kísérlet. Olyan gyerekek vettek részt az iskola-előkészítőben, akik hátrányos társadalmi-gazdasági környezetben élnek, betöltötték hatodik életévüket és a pszichológus szerint nem elég iskolaérettek. Országszerte csak az 1996/1997-es tanévben indították, ahol a roma gyerekek aránya viszonylag magas volt. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy a program sikeres volt, csak kísérleti stádiumban működött, ami azt jelenti, hogy finanszírozása évről évre történt, aztán 4 évre megvontak tőle minden anyagi támogatást. Majd 2000-ben indították újra a programot, akkor már „előkészítő osztályok" néven. A program azzal a céllal készült, hogy felzárkóztassa és felkészítse az iskolaköteles gyermekeket az 1. osztály feladatainak elvégzésére, mert a kutatások azt

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

mutatták, hogy a nulladik osztályt végzett gyermekek könnyebben veszik az akadályokat és könnyebben végzik el az első osztályt.

A beíratott gyermekeket iskolapszichológus is vizsgálja, aki ha korainak ítéli meg a gyermek iskolakezdését, halasztást javasol. Ilyen esetben az oktatási törvény szerint az iskolaköteles gyerekek szülőjének két lehetősége van: gyermekét visszaviszi az óvodába, vagy az iskola előkészítő (nulladik) évfolyamába járatja. Az előkészítő osztályok a gyermekkel az alacsony létszámnak köszönhetően családias környezetben foglalkoznak. A kis létszámú osztályok lehetőséget adnak az egyéni foglalkozásra. Szorosan együttműködnek az iskolapszichológussal és gyógypedagógusokkal. Így egyénenként könnyebben fel tudják térképezni, melyik az a terület, ahol az illető kisdiák segítségre szorul, és milyen képességeket szükséges fejleszteni. Az előkészítő osztályok nagyon nagy előnyt jelentenek, mivel a roma gyerekek jelentős része nem jár óvodába, így rendszerint lemaradnak mindazon nevelésről és iskolai életre való felkészítésről, melyet az óvoda biztosíthatna számukra.

A hátrányos körülményekből érkező gyerekek nem eléggé felkészültek arra, hogy maradéktalanul eleget tegyenek az iskolai követelményeknek. Éppen ezért gyakran az alapiskola pedagógusára hárul a nevelőnő feladatainak elvégzése is. Ezek a többletfeladatok csak nehezítik a pedagógusok teendőjét. Az előkészítő osztályok működtetése több szempontból is hasznos, részben segíti a gyerekek szocializációját, másfelől pedig hozzájárul a nyelvi problémáik leküzdéséhez. De nemcsak a gyerekek tanulásán segített, a pedagógusok munkáját is megkönnyítette azáltal, hogy az első osztályos tananyagot részeire bontva tulajdonképpen két tanév leforgása alatt sajátíthatták el a tanulók. Mivelhogy a hagyományos iskolai rendszerben kevesebb idő jut az előírt tananyag átvételére, gyakran előfordul, hogy az elsősök nem tanulnak meg tökéletesen írni és olvasni. A gyerekek ezeket a hiányosságaikat később nehezen pótolják, a nulladik osztály intézménye azonban ezt a hátrányt is lefaraghatja. (Hapalová–Daniel 2008, 9–10)

4. táblázat. Nulladik osztályba járók száma iskolatípusok szerint, 2003/2004–2009/2010

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Állami iskolák	1737	1927	20	34	23	66	3029
Magániskolák	0	21	39	45	52	46	50
Egyházi iskolák	43	45	1959	2380	2452	2542	55
Nulladik osztályba járók száma	1780	1993	1959	2359	2380	2452	3134

Forrás: Oktatási, Információs és Prognosztikai Intézet (Ústav informácií a prognóz školstva – UIPŠ)

3.3. Óvodák

A roma gyerekek óvodáztatásának kérdése régóta napirenden van, nemcsak pedagógiai, hanem politikai berkekben is. Mindazok, akik a témában jártasak, gondolok itt elsősorban a szociológusokra, valamint a gyakorló pedagógusokra, egyetértenek abban, hogy az óvodai nevelésben való részvétel egyfajta ugródeszkaként szolgál az általános iskolához, illetve a sikeres iskolai szerepléshez. A nevelő óvónő és mindemellett az óvoda mint nevelési és oktatási intézmény szerepe a roma gyerekek esetében kiváltképpen fontos, mivel szocializációjuk hiányosságából következően sok minden hiányzik a nevelésükből, s ezek pótlása nélkül az iskolai integrálódás, valamint a társadalmi esélyegyenlőtlenségek csökkentése még nehezebbé válik.

Az óvoda jelentős szerepet játszik az államnyelv helyes elsajátításában, begyakoroltatásában, abban, hogy a nyelvi nehézségekből adódó hátrányok csökkenjenek, hogy megszokják a rendszeres tevékenységeket és egyúttal átvegyék a szociális sémákat, amelyek az iskola zavartalan elvégzésének szempontjából kulcsfontosságúak. A roma gyerekek óvodáztatásának egyik célja a rendszerességre való szoktatás, a szókincs fejlesztése, a szabályok elsajátítása, játékokkal való megismerkedés, tehát általában az iskolai életre való felkészítés. Ennek egyetlen akadálya az, hogy a roma gyerekek nem látogatják az óvoda intézményét, aminek lehetséges magyarázata a roma családok hátrányos anyagi helyzete és a szegregált településektől távol eső óvodák. A távolság és az óvodához szükséges anyagi háttér csak egy újabb barikádot jelent számukra. Sok helyen szükséges lenne az óvodai férőhelyek bővítésére, továbbá különféle támogatásokra a hátrányos helyzetű rétegek számára ahhoz, hogy rendszeresen óvodáztatni tudják gyerekeiket. Ilyen lehetne az ingyenes óvodai étkezés garantálása, vagy óvodáztatási segély biztosítása, ruházat vásárlására. Valamint javítani kellene a szülők és óvoda közti kommunikáción. Ehhez hatékony segítséget jelentene az is, ha a nevelők nagyobb szerepet kapnának a gyerekek óvodáztatásának előkészítésében.

Az óvodák száma 1988 és 1995 között 4042-ről 3321-re csökkent, 2011-ben már csak 2743 óvoda volt az országban. Az óvodát látogató gyerekek száma az elmúlt évtizedben jelentősen nem csökkent, ám az egyébként is alulreprezentált roma gyerekek száma több mint a felére csökkent: arányuk 2004-ben 0,79% volt, 2012-ben 0,36%.

5. táblázat. Roma óvodások százalékos aránya a 2003/2004-es tanévben

Óvoda	Számuk	Összes gyerek száma	Roma gyerekek száma	%
Állami	3180	149 728	1124	0,75
Magán	11	318	16	5,03
Egyházi	19	672	52	7,7
Összesen	3 210	150 718	1192	0,79

Forrás: Oktatási Információs és Prognosztikai Intézet (Ústav informácií a prognóz školstva – ÚIPŠ)

6. táblázat. Roma óvodások százalékos aránya a 2011/2012-es tanévben

Óvodák száma	Összes gyerek száma	Roma gyerekek száma	%
2743	138 398	501	0,36

Forrás: ÚIPŠ

Az óvodának kiváltképpen nagy jelentősége van a hátrányos szocio-kulturális helyzetből származó gyerekek számára, legyenek romák, vagy sem. Ezért szükség van olyan módszerekre, amik arra motiválják ezeket a családokat, hogy gyerekeiket óvodába írassák. Leggyakrabban a következő a módszereket használják arra, hogy az óvodába csalogassák a roma gyerekeket:

– Nyílt napokat tartanak nem csak a gyerekek, hanem a szülők számára is.

– Ünnepek alkalmával tartott műsorokban együtt szerepelnek roma és nem roma gyerekek. Az óvodák efféle hozzáállása pozitívan hat a roma és nem roma szülők egymás közötti kapcsolatára.

– Az ünnepek alkalmával a szülők láthatják gyermekük fejlődését. Ez a tény nagyban hozzájárul ahhoz, hogy szívesen járassák gyermekeiket az adott óvodába.

– Helyenként családlátogatások történnek nemcsak az új, hanem a régi óvodások családjánál is. Ez segíti a családok és az óvodák közötti hatékonyabb kapcsolat kialakulását és fenntartását.

– A fogadóórákon kívül is szívesen látják a szülőket, alkalmazkodva a családok különféle életritmusához.

– Némely óvodában rendszeresen informálják a szülőket a gyerekek előmeneteléről, ezzel is hangsúlyozva számukra az óvodáztatás fontosságát.

– A családok anyagi nehézségeinek csökkentése is sokat segíthet. Például vannak intézmények, ahol ingyen biztosítják a törölközőt és az ágyneműt a gyerekeknek, és azt helyben ki is tisztítják. (Szabó 2007)

3.4. A cigány családok és a nevelési-oktatási intézmények közötti konfliktus

A konfliktusok már az óvodakezdéssel, az óvodába járás időtartamával, vagyis a gyakori hiányzásokkal kezdődnek, mivel ahhoz, hogy sikeres iskolai előmenetellel rendelkezzenek, legkevesebb hároméves óvodai nevelésre lenne szükségük. Mindennek ellenére a roma gyerekek többsége átlagban csak egy évet tölt az óvodában, s még ekkor is rendszertelenül látogatja azt. Sokan közülük nem töltenek el annyi időt az óvodában, hogy az iskolakezdéshez szükséges ismeretekre szert tudjanak tenni.

A roma szülők nem tartják fontosnak gyerekeik óvodáztatását, mivel felfogásuk szerint a gyermek nevelése csakis a család dolga. Továbbá nem éreznek nagy bizalmat az óvodával szemben, féltik gyermekeiket, hiszen azok nem szeretik az óvodát, merthogy ellentétben az óvodával otthon azt tehetik, amihez kedvük van, nem ütköznek folyamatosan szabályokba, és nem találkoznak olyan feladatokkal, melyek teljesítésére nem képesek, s ezáltal az óvoda a folyamatos kudarcot jelent számukra.

Mindemellett nem elhanyagolandó, hogy a roma családok közt rendkívül magas a rossz szociális körülmények közt élők száma, ezért képtelenek az óvodába járáshoz szükséges anyagi javak előteremtésére. A roma családok alacsony szociális helyzete szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy gyakran olyan településen élnek, ahol egyáltalán nincs óvoda, vagy mindössze rosszul felszerelt, alacsony képesítésű nevelőket foglalkoztató óvodák várják a gyermekeket. (Fiáth 2002)

Az iskolakezdés szempontjából súlyos nehézségekhez vezethet, hogy a romák életére nem jellemző a szigorú időbeosztás, nem szokták meg az állandó napirend követését, vagyis teljesen másképp kezelik az időt, mint a nem roma családok. Egy ilyen családi közegben felnövő (előzőleg az óvodát nem látogató) roma kisgyermek számára hatalmas gondot jelent az iskolai időbeosztáshoz, a tanórák kötött rendjéhez való igazodás. Gondot jelent ezenkívül a roma családok körében támogatott, neveléssel kapcsolatos elképzelés a gyermek „szabadságáról", mármint hogy a gyerek azt csinálhat, amit akar, valamint hogy meg kell neki adni mindent, amit kér. Ez az „egyedi gondoskodás" viszont oda vezet, hogy a gyermekben nem alakul ki elfogadható iskolai teljesítményekhez szükséges önkontroll, és mire a felső tagozatra kerül, agresszívvá, kezelhetetlenné válik.

A helyzeten csak ront az a tény, hogy a cigány közösségekben a gyerekek életéből kimarad a serdülőkor. A gyerekkorból való kilépés után felnőttproblémákkal (pl. házastársválasztás) találják szemben magukat, s ez egyfajta szerepkonfliktushoz vezet, és

túlterhelést okoz: a személy környezete által túl sok kötelezettségnek van kitéve, így nem tud megfelelni mindegyiknek és szerepei között konfliktus lép fel. A gyermeknek nehéz egyszerre megfelelni az iskola és a szülő elvárásainak, ugyanis nem tudja kezelni a helyzetet, hogy otthon felnőttként viszonyulnak hozzá, de az iskolában még mindig gyerekként néznek rá, s ebből adódóan a tanár tiszteletére is képtelen.

A roma családok és az oktatási intézmények közti feszültség egyik fő forrása a nevelési célokról, nevelési feladatok megosztásáról való eltérő nézetek. (Forray–Hegedűs 2003) A nevelési-oktatási intézmények elsődleges feladatuknak tartják a gyerekek életre való felkészítését, aminek érdekében fontos nevelési feladatokat vesznek át a szülőktől, de e feladatok teljesítésének érdekében egyfajta együttműködést, segítséget is elvárnak tőlük. A roma szülők viszont ezzel ellentétben nem szánnak más szerepet az iskolának, pusztán olyan alapvető dolgok megtanítását, mint az írás és az olvasás. Saját értelmezésük, felfogásuk szerint az igazi élet az iskola falain kívül zajlik, így a család az egyedüli intézmény, amely előkészítheti a gyermeket az életre, sőt ha úgy adódik, tanítási időben is megszabhatja, mit csináljon a gyermek (pl. a kistestvérre vigyáz). A helyzet komolyságát jelzi, hogy sok szülő csak azért íratja iskolába gyermekét, mert fél az esetleges szankcióktól. Számtalan probléma adódik abból, hogy a roma családok és a pedagógusok nem ismerik egymást, ezáltal kölcsönös bizalmatlanság jellemzi kapcsolatukat, s ez a nagyon ritka és zavaros kapcsolattartás következményeire vezethető vissza. (Havas–Kemény–Liskó 2002) Kutatások kimutatták, hogy sokkal több probléma van azon gyermekek tanulása kapcsán, akiknek a szülei nincsenek napi kapcsolatban az oktatási intézménnyel, mint azokéval, akiknek szüleit és tanárait folyamatos egymás közötti kommunikáció jellemzi.

Az oktatási intézmények nem képesek a roma lakosság sajátos kultúrájából adódó, a normától eltérő viselkedési formák tolerálására. Az effajta elutasítás eredményeképp a cigány családokból nagyobb indulatokat vált ki, ha gyermeküket bármilyen gyanított vagy valós sérelem éri, arról nem is beszélve, hogy az olyan esetek száma, mikor a roma szülő a gyerekkel szemben a tanárnak adott volna igazat, minimális. Sokszor hajlamosak erőszakos módon fellépni a tanárokkal, így a tanárok nemcsak bizalmatlanokká válnak a szülőkkel szemben, hanem félnek is tőlük. De nyilvánvalóan az éremnek két oldala van. Mert akadnak pedagógusok, akik előítéletekkel viseltetnek a roma tanulókkal szemben, s előítéletüket nem is titkolják. Ennek következtében alakulnak ki olyan konfliktushelyzetek, amikor a roma szülőt nem engedik be az oktatási intézménybe – ami nem mondható megoldásnak, mi több, tovább rontja a szülő és az iskola közötti ellentéteket. Ezt csak nehezíti a roma lakosság rossz szociális helyzete és az, hogy az ország marginalizált területein élnek, ott tehát, ahol rosszul felszereltek az oktatási intézmények és magas az alacsony végzettségű tanárokat foglalkoztató iskolák száma. (Forray–Hegedűs 2003)

A roma szülők hátrányos anyagi helyzetük következtében képtelenek az iskolával járó költségek fizetésére, másrészt a lakásuk zsúfoltsága, a berendezési tárgyak szűkössége, a tankönyvek hiánya az otthoni tanulást képtelenséggé teszi. Ezekben a térségekben az önkormányzat nem tud nagyobb mértékben segíteni a rászoruló családokon, a többség rossz higiéniai körülmények közt él, s jellemző rájuk az alultápláltság. Ezek a gyerekek nem indulnak egyforma esélyekkel, és épp ez az oka a roma diákok gyakori hiányzásának, így pedig az iskolának sincs esélye a szóban forgó tanulók fel-

zárkóztatásra. Az éhező gyermekeket egyébként sem könnyű rávenni, hogy a tanulásra koncentráljanak. 2005-ben a mulasztott órák csaknem egynegyedét (23,50%-át) a hátrányos helyzetű diákok mulasztásai tették ki.

7. táblázat. Iskolai hiányzások 2005-ben megyei bontásban (mulasztott órák száma)

Megyék	ÖSSZDH	%	HHDH	%
Besztercebánya	2 032 365	10,42	567 836	12,39
Pozsony	493 611	2,53	15 614	0,34
Kassa	5 833 253	29,92	1 928 001	42,07
Nyitra	2 326 772	11,93	359 340	7,84
Eperjes	5 148 575	26,41	1 493 410	32,59
Trencsén	1 065 852	5,47	43 040	0,94
Nagyszombat	1 236 665	6,34	100 697	2,20
Zsolna	1 360 697	6,98	74 554	1,63
Összesen	19 497 790	100,00	4 582 492	100,00

Forrás: MPC. ÖSSZDH: összes diák hiányzásai, HHDH: hátrányos helyzetű diákok hiányzásai

De nemcsak a hátrányos szociális helyzet alakíthatja negatívan a roma tanulók iskolai pályafutásának alakulását. Ugyanilyen tényező lehet a tanár-diák kapcsolat is, gondot okoz például, hogy a tanárok, nem ismerve az eltérő etnikai és kulturális sajátosságokkal rendelkező roma gyerekeket, nem alkalmasak a nevelésükre, oktatásukra. Nem tudják kezelni az osztályokon belüli konfliktusokat roma és nem roma gyerekek között, nem értik meg a roma gyerekek közléseit, illetve nem tudják magukat megértetni a roma tanulókkal. Ez a állandó kommunikációs szakadék vezet a gyermekek magatartásának korlátozhatatlanságához, továbbá ahhoz, hogy a gyerekek gyakran unatkoznak az órákon, vagy nem működnek együtt a tanárral.

Az eddig felsorakoztatott, roma kisebbségre jellemző ismertetőjegyek előítéleteket szülnek a többségi társadalomban a roma lakossággal szemben, s ez a sztereotípia hátrányos megkülönböztetéshez vezet. Az oktatási intézmények elutasító és kirekesztő légköre kihat a roma gyerekek tanulmányi eredményeire és sokszor szorongást idéz náluk elő. Szomorú, hogy gyakran maguk a pedagógusok sem mentesek az előítéletektől, mert ezzel nagyban hozzájárulnak a cigány gyerekek kortárs csoportokból való kirekesztéséhez. Hozzáértő pedagógiai közbelépés nélkül a kirekesztés a roma gyerekek szegregációjáig fajul. Így alacsonyabb teljesítményi színvonalat elváró, párhuzamosan alacsonyabb oktatási szintet biztosító homogén cigányosztályok jönnek létre, ahol a roma gyerekeket semmi sem motiválja arra, hogy jól teljesítsenek, vagyis felemelkedési esélyük jelentősen romlik, csaknem lehetetlenné válik.

3.5. Alap- és középiskolák

Ebben a fejezetben a cigány tanulók általános iskolai teljesítményével és az iskolák minőségével kapcsolatos adatokat foglalom össze, valamint a roma gyerekek általános iskolából való korai kimaradásának okait és továbbtanulási esélyeit vizsgálom. Az elmúlt mintegy huszonöt évben Szlovákiában lényeges változások történtek a közoktatási rendszerben, de sajnos semmi jel nem mutat arra, hogy a cigány tanulók szempontjából bármi változott volna.

A roma diákok megyék szerinti eloszlása egyenetlen: leginkább Kassa (39,95%) és Eperjes megyében (33,59%) felülreprezentáltak, míg Nagyszombat vagy Zsolna megyén belül arányuk körülbelül egytizede az imént említett keleti megyékének. A cigány tanulók arányában a térbeli különbségeken kívül jelentős eltéréseket tapasztalhatunk településtípusonként is. Minél távolabb helyezkedik el az iskola egy adott roma településtől, annál kisebb az esélye annak, hogy az azt látogató roma tanuló az ott folytatott tanulmányait be is fejezi.

8. táblázat. Általános iskolát látogató hátrányos helyzetű diákok száma Szlovákia egyes megyéin belül

Megye	1. szint, 1–4. oszt.		2. szint, 5–9. oszt.		Általános együtt	
	szám	%	szám	%	szám	%
Besztercebánya	2538	12,13	1994	12,60	4532	12,33
Pozsony	77	0,37	62	0,39	139	0,38
Kassa	8432	40,29	6251	39,49	14683	39,95
Nyitra	1325	6,33	1220	7,71	12 345	6,92
Eperjes	7351	35,13	4994	31,55	479	33,59
Trencsén	193	0,92	286	1,81	1213	1,30
Nagyszombat	574	2,74	639	4,04	1213	3,30
Zsolna	436	2,08	384	2,43	820	2,23
Összesen	20 926	100,00	15 830	100,00	36 756	100,00

Forrás: MPC

Szlovákia legutóbbi (2011-es) népszámlálási adatai szerint a 408 288 alapiskolásból 1477-et tüntettek fel szülei roma nemzetiségűnek. Az, hogy tényleg ilyen csekély volna a roma gyerekek általános iskolai aránya, több mint kétséges, de mivel adatvédelmi szempontokra hivatkozva az iskolai statisztikákban megszüntették a roma gyerekekre vonatkozó elkülönített adatgyűjtést, nem tudunk reális képet nyújtani tényleges számukról. Csak az eperjesi Pedagógiai Módszertani Központ (MPC) felméréseire és az Oktatási Információs és Prognosztikai Intézet (UIPŠ) kutatási eredményeire hivatkozhatunk, ahol a romák származásuk helyett mint hátrányos helyzetű diákok vannak feltüntetve.

Általánosságban kijelenthető, hogy a roma gyerekek később kezdik és jóval később vagy idő előtt fejezik be az általános iskolai oktatást. Az általános iskolában komoly probléma a beiratkozás elkerülése is. Ez főképp azokra a roma családokra jellemző, akik illegálisan dolgoznak és laknak valamelyik cigánytelepen. Mivel illegálisan vállalnak munkát, nem jelentkeznek be a helyi hatóságoknál. Emiatt gyerekeiket sem íratathatják be az általános iskolába. (Mayer 2003, 68. p.) A szlovákiai jogszabályok szerint a tankötelezettség 16 éves korig áll fenn, de sajnos a roma gyerekeknek riasztóan nagy hányada eddig az életkorig nem fejezi be az általános iskolai tanulmányait. A roma családok iskoláztatási hagyományainak hiánya és más egyéb szocio-kulturális tényezők következtében a cigány gyerekeknek az átlagosnál lényegesen nagyobb a bukási arányuk, ami sokszor a hiányzással összefüggő osztályozhatatlanság eredménye. A roma tanulóknak jóval alacsonyabb a továbbtanulási arányuk az átlagnál, amit részben a továbbtanulással összefüggő magasabb költségek, részben a családon belüli döntések

eltérő volta is magyaráz – a szülők különbözőképpen értékelik a megkezdett középiskola befejezésének valószínűségét, főleg akkor, ha általában is kisebb jelentőséget tulajdonítanak az iskolának. Ez utóbbi körülmény nyilván jelentős mértékben szubjektív, legalábbis statisztikailag nem mérhető tényezők alakítják. Ezeket a tényezőket befolyásolhatja a családok közvetlen környezete is, vagyis az a közeg, ahonnan az információkat kapják. Gettószerű tömbben biztos kevesebb olyan példa akad, ahol tanulással valaki sokra vitte, mint asszimilált környezetben.

Az általános iskola elvégzése után a továbbtanulásnak négy útja nyílik meg a roma gyerekek előtt: szakiskolai képzés (odborné učilište – OU), inas-szakközépiskola (stredné odborné učilište – SOU), szakközépiskola (stredná odborná škola – SOŠ), gimnázium (GIM).

9. táblázat. Hátrányos helyzetű diákok középiskolai továbbtanulása megyei bontásban

Megye	OU	SOU	SOŠ	GYM	Összesen
Besztercebánya	59	76	40	2	177
Pozsony	0	65	2	2	69
Kassa	114	322	73	12	521
Nyitra	29	59	31	3	122
Eperjes	126	151	37	6	320
Trencsén	13	8	3	4	28
Nagyszombat	14	27	9	2	52
Zsolna	11	20	8	3	42
Összesen	366	728	203	34	1331

Forrás: MPC. OU: szakiskolai képzés, SOU: inas-szakközépiskola, SOŠ: szakközépiskola, GYM: gimnázium

Az iskolától való távolság leküzdése nemcsak az általános iskola esetében, a továbbtanulásnál is jelentős akadályt jelent. A cigányság átlagosan jóval messzebb él a középiskoláktól, mint a lakosság zöme. A falvakban, aprófalvakban felülreprezentált roma populáció számára jóval több pénzbe kerül, hogy eljusson a javarészt városokban működő középiskolákba. Ha viszont a kollégiumi hálózatot választják, illetve az albérleti lakhatás mellett döntenek, még nagyobb a költséghátrányuk, mivel mindezek igénybevétele nagymértékben megnövekedett a közelmúltban. A rossz szociális helyzetből származó nehéz körülmények közt élő roma háztartások számára valószínűleg sokkal nagyobb áldozatot jelent (tizenéves) gyermekük munkaerejének elmaradása. Merthogy minél szegényebb valaki, annál nagyobb jelentőséget tulajdonít a mának (a túlélésnek) a jövővel szemben. Ökonómiailag számukra fontosabb, ha gyermekük a középiskola helyett alkalmi munkával támogatja családját.

A középiskolába való bekerülés minden gyerek számára nagy változást jelent, de a roma tanulók esetében különösen új környezetnek számít. A roma gyerekek többnyire vidéki településeken élnek, vidéki általános iskolába járnak, a középiskola viszont városban van, tehát nem csak az iskolát, hanem a városi környezetet és a kollégiumi életet is meg kell szokniuk. Azoknak a roma diákoknak, akiknek már sikerült az általános iskolában jó tanulmányi eredményeket elérni és alkalmazkodó magatartásukkal sikerült valamilyen presztízsre szert tenni, amivel megcáfolták a velük szemben meg-

nyilvánuló előítéleteket vagy legalábbis tompították azokat, a középfokú iskolában az egész „bizonyítási eljárást" elölről kell kezdeniük.

A középiskolás roma tanulók sikeres beilleszkedése és mobilitása azonban nemcsak saját tehetségükön, elszántságukon, céltudatosságukon és szorgalmukon múlik, nemcsak a kormányzat hozzáállásán, hanem a többségi társadalom nyitottságán és befogadókészségén is. Iskolai sikertelenségük okai nemcsak saját korlátaikban keresendők, hanem és jóval inkább a többségi társadalom „befogadásra" való éretlenségében. A középfokú iskolákba és a többségi társadalomba beilleszkedni kívánó roma diák még több ellenállással találkozik a befogadó többség részéről, mint azt az általános iskolában „megszokta". Ennek részben az az oka, hogy a középfokú iskolákban kevesebb a roma tanuló, mint a lakóhelyükön működő általános iskolákban volt, másrészt az, hogy a számukra, vagyis a lakóhelyi közösségükből még nem ismert gyerekek közé kell integrálódniuk, harmadrészt pedig az, hogy kamaszkorukra a nem roma gyerekekben már nagyobb mértékben vannak jelen a társadalmi és faji előítéletek, mint az általános iskolás korúakban. A többségi társadalom részéről az integráció feltételeként szabott alkalmazkodás és „helyes viselkedés" a középiskolás roma gyerekek többsége szemében elfogadott értéknek számít, vagyis a sikeres befogadás érdekében igyekeznek elfogadni ezeket az értékeket, határozottan megkülönböztetve magukat azoktól az úgynevezett „rossz cigányok"-tól, akik nem tudtak integrálódni.

10. táblázat. Roma és szlovák nemzetiségűek oktatásbeli műveltsége Szlovákiában 2001-ben

Iskolai végzettség	Nők		Férfiak	
	Roma	Szlovák	Roma	Szlovák
Alapiskolai, azokkal együtt, akik nem végezték el	79,5	30,0	74,1	18,9
Inasiskolai, érettségi nélkül	8,2	18,3	14,0	32,1
Szakiskolai	1,4	4,5	2,4	5,5
Teljes középiskolai	1,9	36,4	2,2	30,2
Felsőfokú	0,2	9,2	0,4	11,6
Iskolai végzettség nélkül	4,3	0,3	3,1	0,3
Végzettségi adatok nélkül	4,5	1,3	3,8	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Szlovák Statisztikai Hivatal

A fenti táblázatból világosan látszik, hogy az ezredfordulón az általános iskola után tovább nem tanuló romák aránya a társadalom többi tagjához képest még mindig nagyon magas volt. Viszont ha a legutóbbi (2011-es) statisztikát nézzük és összehasonlítjuk a 2001-es hivatalos adatokkal, akkor ez az oktatási szint pozitív tendenciát mutat, mivel a közben eltelt évtizedben a romák körében megnövekedett a szakképzettség megszerzésére való törekvés. Vagyis a többnyire alacsony iskolázottsággal rendelkező, szakképzetlen roma szülők gyerekeinek számottevő része határozottan megindult a magasabb iskolázottságot és jobb munkapiaci lehetőségeket biztosító szakképzettség felé. Ellentétben a rendszerváltás előtti időszakkal: a 70-es és a 80-as

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

években a roma szülők többsége sok esetben eleget tett törvényes iskoláztatási kötelességének, a gyerekek közül mégis kevesen jutottak el az általános iskola befejezéséig. A szülők nem érezték gyerekeik iskoláztatásának lényegét és így a gyerekeiket sem motiválták a tanulásra. A rendszerváltás után a romák rekedtek ki először a munkapiacról, és ők váltak reménytelenül leszakadó, „tartós munkanélküliek"-ké, ezáltal a mai 30-40 éves roma szülők számára is nyilvánvalóvá vált, hogy magasabb iskolázottság elérése nélkül gyerekeik is csak arra esélyesek, hogy szüleik szegénységét és bizonytalan egzisztenciális helyzetét ismételjék. A roma gyerekek többsége szüleik értékrendje megváltozásának köszönhetően jelenleg már elvégzi az általános iskolát, és tovább is tanul valamilyen középfokú iskolában. Ezzel az eredménnyel akár elégedettek is lehetnénk, ha nem lenne annyira alacsony a felsőoktatási intézményekben részt vevő roma diákok száma. (Liskó 2005)

Munkámban a szlovákiai romák oktatási rendszerét, oktatásuk jellegzetességeit, nehézségeit, az ezzel kapcsolatos identitás- és nyelvi problémákat, a hátrányos megkülönböztetést, elkülönítést vázoltam. Röviden összefoglaltam a romák műveltségi színvonalát és az oktatási rendszerben való szerepüket. Iskolai végzettségük nagyban befolyásolja életszínvonalukat, gazdasági és társadalmi fejlődésüket az élet minden területén. Az integráció s benne az esélyteremtő oktatás csak akkor vezet sikerre, ha a cigány gyermekek gondjait komplex összefüggéseiben értelmezzük. Bizonyított tény, hogy megfelelő pedagógiai hozzáállással a roma tanulók képesek nagyon jó eredményeket elérni.

Irodalom

Cina, Stanislav-Cinová, Elena 2010. *Využitie rómskeho jazyka na 1. stupni ZŠ*. Bratislava, Metodicko-pedagogické centrum.

Fiáth Titanilla 2002. A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon*. Budapest, Kávé Kiadó.

Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 2003. *Cigányok, iskola, oktatáspolitika.* Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum.

Goffman, Erving 1981. A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest, Gondolat.

Hapalová, Mirka–Daniel, Stano 2008. *Rovný prístup rómskych detí ku kvalitnému vzdelávaniu*. Člověk v tísni – pobočka Slovensko.

Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum.

Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Budapest, Gondolat.

Lanstyák István 2010. A nyelvi problémák típusai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 12. évf. 1. sz. 23–48. p.

Liskó Ilona 2005. *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása.* Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet.

Mayer József 2003. *Esélyt teremtő iskolák. Iskolai törekvések a hátrányos helyzetűek tanulási kudarcainak leküzdésére.* Budapest, Országos Közoktatási Intézet.

Neményi Mária 2007. Az iskolai pályaesélyek társadalmi meghatározottságai. *Educatio*, 16. évf. 1. sz. 84–98. p.

Prikryl Edina: *A cigány családok konfliktusa az óvodával és az iskolával*. http://www.bnaibrith.hu/tanulmanyok/14bbbp.pdf

Steele, Claude M.–Aronson, Joshua 1995. Stereotype threat and the intellectual performace of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69. 797–811. p.

Szabó-Tóth Kinga 2007. Adalékok a roma gyerekek óvodáztatásának kérdésköréhez. *Új Pedagógiai Szemle,* 57. évf. 3–4. sz. 233–241. p.

Vašečka, Michal 2003. A roma kisebbség Szlovákiában. In Hodossy Gyula (összeáll.): *A szlovákiai iskolarendszer 3.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 46–52. p.

László Sipos

THE ROMA EDUCATION SYSTEM IN SLOVAKIA

Our paper deals with the Roma question, the problems of the Roma minority and their social integration. When analysing the education of the Roma minority in Slovakia, it examines the interaction of education and integration, showing the characteristic features and difficulties of the Roma education. The study monitors the education level of the Roma, their role in the education system from preschool through zero classes up to basic, special and secondary schools.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

TANULMÁNYOK AZ IFJÚSÁGRÓL

Szerkesztette
Lampl Zsuzsanna

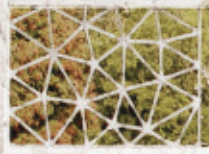

Fórum IC – Fórum Kisebbségkutató Intézet

Gaucsík István

Az Öreg Takarék. Az Ipolysági Takarékpénztár rövid története (1868–1945)[1]

István Gaucsík 336.712(437.6)(091)"1868/1945"
The Old Takarék. The short history of the Savings Bank in Ipolyság (1868–1945)

Keywords: Bank, regional banking system, credit, credit policy.

Joggal merül fel a kérdés, hogy ez az írás miért egy regionális pénzügyi központ szerepét megőrző hitelintézettel foglalkozik. Egyáltalán érdeklődésre számíthat-e egy banktörténeti megközelítésű téma? Pozitív visszhangja lehet-e a helyi közösségben, mikor a gazdasági-szociális problémák Ipolyságon és környékén újra és újra visszaköszönnek, a kapitalizmus pedig (most sem) mutatja a derűsebbik arcát? Az Ipolysági Takarékpénztár több mint hét évtizednyi története és nemcsak üzletközpontú, hanem közösségtámogató tevékenysége, mely során részvényesei, ugyanakkor a pénzintézet vezetősége Ipolyság 19–20. századi társadalmi és gazdasági történéseinek alakítói voltak, mintaként vagy egyfajta modellként szolgálhatnak a jelen gazdasági szervezeteinek, vállalkozóinak?

Először is hangsúlyozni kell, hogy a gazdasági vállalkozások és a regionális gazdasági szereplők problémaköre mindmáig a szlovákiai magyar helytörténeti kutatások perifériáján mozog. Másodsorban a történelemből vagy a helytörténetből szerintem ugyan tanulni, okulni nem lehet, tanulságokat nem vonhatunk le belőlük, azonban a felhalmozott tudás a valóság kezelése iránti érzéket éleszteti és finomíthatja. Ismereteink a jelen gazdasági és szociális problémái iránti érzékenységet fejleszthetik, ugyanakkor a múlt értelmezési tereit tágíthatják.

A másik oldalon azonban úgy látom, hogy a közösségi kohéziót és szolidaritást megszilárdító módszereket mintha még nem találnánk meg. És hát megértem a reakciókat: állíthatjuk azt is, hogy a közérdeket mindig háttérbe szorította/szorítja a magánérdek. Nincsenek illúzióim, hiszen egy gazdasági kérdéseket taglaló, gazdasági szervezetek

1 A tanulmány szerkesztett és bővített változata az Ipolysági Takarékpénztár alapításának 140. évfordulója alkalmából 2008. november 27-én rendezett ipolysági konferencián elhangzott előadásnak.

intézménytörténetével és a 19–20. századi kapitalizmus regionális vonatkozásaival foglalkozó téma közvetlen vagy közvetett hatását nehéz kitapintani, rögzíteni.

Az előbbi kérdésekre, dilemmákra egészen más módon nyílhat válaszlehetőség. Az Ipolysági Takarékpénztár – melyet a 19. század végétől a ságiak Öreg Takarék néven hívtak – története véleményem szerint a következőképpen szolgálhat példaképül: a nyereségorientált banküzem irányítói a kezdetektől a helyi társadalom egyik építőkövének tekintették a takarékpénztárt, ezért az általuk adományozott, juttatott tőkéket, melyeket különböző jótékonysági célokra, szociális, oktatási és közművelődési igények teljesítésére vagy közhasznú intézmények támogatására különítettek el, Ipolyság gazdasági és kulturális fejlesztését célozták meg.

A takarékpénztár történetét ezen a helyen csak vázlatosan mutatom be. Az egykori Hont megye pénzintézeteit természetesen csak földrajzi értelemben, a megyehatárokon belül tekinthetem hálózatnak, hiszen fejlődésükre egyszerre hatottak az országos szinten jelentkező változások (kormányzati gazdaságpolitika, világgazdasági befolyások) és a helyi társadalom feltételrendszerei (városi vállalkozói réteg, társadalmi viszonyok, mentalitás és helyi identitás, a lakossági kölcsönigény jellemzői).[2] Ugyanakkor a bank legfontosabb korszakait és fejlődését szélesebb összefüggésekben kívánom értelmezni.

Az Ipolysági Takarékpénztár nem tekinthető a város legelső hitelintézetének. Elsőként, 1868 folyamán jött létre a Hont Megyei Népbank mint önsegélyző és hitelegylet, amely azonban csak a megyei pénzek letéti és megőrző helyeként fejtett ki tevékenységet. Hitelszövetkezetként működött, de rövid fennállása alatt számottevő betétfelszívó tevékenységet nem fejtett ki.[3] A népbank elnöke a megye főispánja, báró Majthényi László[4] volt, aki később, 1870–1894 között a takarékpénztár elnöki tisztjét látta el. A rendelkezésre álló források szerint a Hont Megyei Népbank üzleti tevékenységét korlátozottnak tekinthetjük, pénzügyi helyzete sem lehetett szilárd, és nem éppen nyereségorientált irányvonalat követhetett. Az új pénzintézettel szemben nem volt nagy esélye fellépni. 1869 őszén, valószínűleg hosszabb ideje tartó válság után az Ipolysági Takarékpénztár végezte a felszámolását, egyben szerénynek mondható tőkéit is átvette.[5]

2 A takarékpénztár fogalmának és üzletkörének meghatározására vö. Kelemen 1938, 58–60. p.; Kövér 1986, 315. p.; Tomka 1986, 10–11. p.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL–OL), Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium (továbbiakban FIKM), K 168, Tárgymutatókönyv, 934. kötet, 1868, II/4–5, Kereskedelem, statisztika A–Z, Hont Megyei Népbank alapszabálya (23. tétel, 18985, báró Majthényi László nevének bejegyzésével). MNL–OL, FIKM, Tárgymutatókönyv, 938. kötet, 1869, III/1 és III/4, Kereskedelem A–Z, Hont Megyei Népbank, mint önsegélyző és hitelegylet alapszabályai (23. tétel, 9174).

4 Báró Majthényi László (1820–1908) valóságos belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, a főrendiház örökös tagja. 1845 és 1848 között Hont megye első alispánja. A szabadságharc alatt Schlick vezérkari tisztje. Megyefőnök az abszolutizmus idején, 1851-től 1853-ig. A megye főispánja 1867-től 1890-ig. *Kivonatok Hontvármegye jegyzőkönyveiből 1848/49-es és 60/61-ről* 1891, 59–63. p.; Borovszky 1906, 259., 397. p.; *Révai Nagy Lexikona* 1915, 304. p.

5 MNL–OL, FIKM, K 168, 21. csomó, 8180, Az Ipolysághi Takarékpénztár 1-ső üzlet évi zárszámadásának kimutatása 1868. évi deczember 1-étől 1869-ik évi december 31-ig. B. Gyarmaton Nyomatott Kék Lászlónál, 1870.; *A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár* 1943, 10. p.

Az első, levéltári forrásokkal alátámasztható pénzintézet-alapításra Ipolyságon 1868-ban került sor.[6] A takarékpénztár gondolatát, és ezzel a városi gazdaságfejlesztés felkarolását, illetve a megtakarított tőkéket birtoklók és a kölcsönöket nyújtók közötti intézményi közvetítő feladatok meggyökereztetésének fontosságát Winter Sándor[7] vetette fel, aki Hederváry Antallal[8] együtt kulcsszerepet játszott az intézet létrehozásában. Mindketten Ipolyságra kerülve alapozták meg szakmai karrierjüket. Winter sikeres kereskedőként, Hederváry pedig a városi közéletben jelentős szerepet játszó ügyvédként lett közismert. Winter már ekkor jól működő kapcsolatokat ápolhatott a helyi és környékbeli üzleti élet szereplőivel. Hedervárynak kiépített kapcsolatai lehettek a megyei vezetők felé, amit hatékonyan kamatoztathatott a takarékpénztár alapjainak lerakásakor. A báró Majthényi Lászlóhoz fűződő munkakapcsolata segített a legtöbbet. A megyei potentátot mint ügyvéd támogatta. Ez az ismeretség komoly helyzeti előnyt jelentett az alapítás körüli szervezőmunka lebonyolításában.

A részvényjegyzés Hont megye területén lassan haladt és több akadállyal találkozott, például a kételkedéssel, hogy az új intézet a környező megyék pénzintézeteinek konkurenciájával szemben egyáltalán talpon maradhat-e, az alapítókkal szembeni bizalmatlansággal, vagy azzal az érveléssel, hogy a város tőkeszegénysége eleve a

6 *Az Ipolysághi Takarékpénztár alapszabályai* 1869.

7 Winter Sándor (1829–1909) apja, Winter Fülöp az izraelita hitközség egyik alapítójaként vált ismertté. Winter Sándor a családi hagyományt folytatva léphetett a kereskedői pályára. A 19. század 60-as éveinek végétől a település gazdasági fejlődésének előmozdítója, nagyközségből kisvárossá alakulásának elősegítője. Üzleti karrierjét textilkereskedőként kezdte, részt vállalt a megyei vicinális utak építésében. Téglagyárat, mészégetőt, gőzfűrésszel felszerelt kisüzemet alapított. A város szerény iparának alapköveit ő rakta le. Az 1890-es években faüzeme jelentős forgalom lebonyolításával dicsekedhetett. Gazdasági sikereivel együtt párhuzamosan növekedett társadalmi elismertsége és presztízse is. 1893-ban Ipolyság nagyközség virilise, a Honti Kaszinó választmányi, illetőleg számvizsgáló-bizottsági tagja. 1893-ban és 1896-ban a megyei törvényhatóság bizottsági tagjainak névsorában igen előkelő helyen szerepelt. A törvényhatósági bizottság állandó választmányának tagja 1893–1895 között. A status quo ante hitközség iskolaszékének volt az elnöke. 1875-ben zsidó elemi iskolát hozott létre. Ügyeinek intézésében, az anyagiak előteremtésében, az intézmény fenntartásában pótolhatatlan érdemeket szerzett. Mindezek mellett Winter Sándor és fiainak nevéhez fűződik Pöstyén európai szintű fürdőközponttá tétele és fejlesztése. A regionális pénzügyek terén nemcsak egy bankalapítás gondolatát szorgalmazta, hanem a múlt század utolsó évtizedében a Trieszti Általános Biztosítótársaság helyi ügynökségét vezette, valamint a fővárosi székhelyű Magyar Általános Takarékpénztár közvetítőjeként tevékenykedett. Gaucsík 2004a, 66–67. p.

8 Hederváry Antal (1826–1900) korponai származású, 48-as elkötelezettségű és ezt az alapállását a későbbiekben is nyíltan vállaló advocatus, 1851-ben költözött Ipolyságra, ahol ügyvédi irodát nyitott. Az 1850-es, 1860-as években a közművelődési, hagyományőrző és kulturális rendezvények egyik fő szervezőjeként lett közkedvelt. 1860–1868 között a Honti Kaszinó igazgatója volt. A század utolsó harmadában a helyi társadalmi életben és szűkebb szakmájában jelentős tisztségeket töltött be. Személyében Winter olyan segítőtársra talált, aki jó hivatali összeköttetéseivel, kapcsolataival és ügyvédi felkészültségével a takarékpénztár-alapítás ügyét sikeresen megvalósíthatta. Gaucsík 2000a, 13. p.; Gaucsík 2000b, 17. p.

bukását okozhatja.[9] A részvényeket végül a szomszédos megyékből is jegyezték. Az alapítás körülményeivel már egyik tanulmányomban részletesen foglalkoztam, ezért ennek tárgyalásától most eltekintek. Leszögezhető, hogy a részvényesek között és az igazgatóságban a polgárosuló nemesség képviselői és a birtokosok mellett a városi kereskedőréteg, köztük jelentős számban a zsidó kereskedők képviseltették magukat. (Gaucsík 1998a, 8. p.; Gaucsík 1998b, 8. p.)

A hitelintézet jövőben követendő üzleti filozófiája a következőképpen fogalmazható meg: a takarékbetét-gyűjtés mellett megpróbált olcsó hitelt nyújtani, és ma már hangzatosnak tűnő pénzügyi „hitvallását" az akkor közkeletű filantróp eszmékkel is szépítette. A pénzintézet pecsétjén a sarlóval arató szűz mellett, aki a takarékosság, a szorgalom és pontosság, valamint az üzleti tisztesség allegóriájának is tekinthető, az alapítási év és a cégnév szerepelt. A részvényesek pontosan meghatározták a kibocsátott részvények számát, névértékét és az egy részvényért fizetett összeg nagyságát. 600 db részvényt bocsátottak ki 50 Ft értékben. Az alakuláskor a részvények értékének csak a felét kellett kifizetni. Az alaptőke nagyságát 30 ezer Ft-ban határozták meg, melynek felét egy év alatt fizették be. Részvényes az lehetett, aki bejegyeztette magát az aláírási ívre és mindegyik részvény után a „biztosítéki díjat" is befizette.[10]

Az új intézet a városban és környékén a pénzügyi szolgáltatások új rendszerét vezette be és Ipolyság legrégebbi pénzintézeteként 1945-ig működött. A pénzintézet fejlődése a magyarországi bankrendszer nagy korszakaival helyezhető párhuzamba.

Az alapítás utáni első tíz évet méltán nevezhetjük az alapozás időszakának, hiszen a bank ekkor építette ki ügyfélkörét a városban és a megyében. Működését tőkéinek lassú, bár folyamatos növekedése és a betétesek bizalmának erősödése jellemezte. Forgalma 1876-ra már elérte a több mint 1 millió forintot.[11]

A kortársak a pénzintézet virágzásának időszakát az 1878–1912 közötti évekre helyezték. A mérlegadatok ezt egyértelműen alátámasztják. A korszakhatárokat alkotó banktörténeti mérföldkövek a következők: A széles körű üzletágfejlődés 1879–1880-tól datálható, melynek legfontosabb elemét a betétnövekedés képezte. A kölcsönnyújtás növekvő tendenciája mellett ekkor kezdődött az értékpapírüzlet.[12] Tegyünk mégis mérlegre néhány adatot. Például a vagyonállomány 1911-re elérte az 5,8 millió koronát, a nyereség a 100 ezer korona felé közeledett. 1907-ben és 1911-ben alaptőke-

9 Gyürky Antal ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Lehetetlen, hogy itt jövője legyen egy takarékpénztárnak, legyen inkább egy népbank csekély betétekre alapítva. Volt is ilyen népbank, de megbukott, a takarékpénztár pedig virágzik." Gyürky 1882, 183. p. Vö. még *A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár* 1943, 10. p.

10 *Az Ipolysághi Takarékpénztár alapszabályai* 1869.

11 Archív Národnej banky Slovenska, Šahská sporiteľňa (továbbiakban ANBS, ŠS), 3. doboz, Jelentése az ipolysági takarékpénztár igazgatóságának az 1878. üzletévről.

12 ANBS, ŠS, 3. doboz, Jegyzőkönyv felvéve az Ipolysági Takarékpénztár részvénytársaságnak 1880. év máczius 4-én tartott évi közgyűléséről; Jegyzőkönyv felvéve az Ipolysági Takarékpénztár részvénytársaságnak 1894. évi máczius hó 18-án d. e. 10 órakor a vármegye székházának nagytermében tartott rendes közgyűléséről

emelésekre került sor, mely utóbbival azt 720 ezer koronára növelték.[13] Az 1911-es év éppen az alaptőke-emelés miatt jelenti egy korszak végét.[14]

Az 1890–1918 közötti időszak a szakirodalomban a hazai hitelintézetek „aranykoraként" van jellemezve. Országosan ebben a korszakban a hitelszervezet mutatta a legdinamikusabb fejlődést. (Tomka 1996, 37–40. p.) Helyi szinten az Ipolysági Takarékpénztárt sem kerülte el a konjunktúra. Néhány statisztikai adat is ezt támasztja alá: a takarékbetét-állomány 57,61%-a, a vagyonállomány 62,31%-a keletkezett ekkor. A forgalom 1899-ben 9,1 millió Ft-ot ért el, ami 1869-hez képest 95,42%-os növekedést jelentett.[15]

A helyi társadalmi elit egyik meghatározó személyiségét, Berkó Istvánt (1850–1929)[16] 1894-ben választották meg a bank igazgatójának. A bankvezetés konzervatív üzletpolitikát valósított meg, mely a folyamatos tartalékbővítésben, a visszafogott nyereségelosztásban és a racionális kamattervezésben nyilvánult meg. Az ipolynyéki fiókintézetet 1911-ben hozták létre.[17]

Ezt a prosperáló és válságtünetektől úgymond mentes korszakot, mely azonban mégis magában hordozta a pénzügyi fejlődés ellentmondásos jegyeit, az ipolysági bankárok szerint az „óvatos és szervesen munkált fejlődés" alapozta meg. Ugyanakkor az intézet sikeresen küzdött meg az új vetélytársakkal, az új alapítású takarékpénztárakkal, a Hontmegyei Népbankkal[18] és a Gazdasági- és Iparbankkal.[19] Az Ipolysági Takarékpénztár tekintélyét és gazdasági súlyát jelképezte az 1897 és 1899 között felépült impozáns székház, mely a város arculatát máig meghatározó épület. (Gaucsík 2004b, 8. p.; Gaucsík 2004c, 8. p.)

13 Honti Lapok (továbbiakban HL), 12. évf. 1907. február 3. 6. sz. 2. p.

14 *A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár* 1943, 18. p.

15 A számítások az 1869–1899 közötti közgyűlési jegyzőkönyvekben, zárszámadásokban, ill. a Magyar Compass megfelelő évfolyamaiban található adatok felhasználásával készültek.

16 A báti nemesi előnevet viselő Berkó István (1850–1929) gyógyszerész volt és a megyei közéletben is részt vett. Életrajzára és elszórt biográfiai „cserepeire": HL, 2. évf. 1896. március 3. 10. sz. 1–3. p., uo. 9. évf. 1903. március 21. 12. sz. 4. p.; Kiss 1997a, 3. p.; Kiss 1997b, 3. p.

17 HL, 17. évf. 1911. május 6. 18. sz. 2–3. p. Egyébként a korponai fiókról nincsenek biztos adataink.

18 A Hontmegyei Népbankot ipolysági és környékbeli nagybirtokosok és kereskedők hozták létre. Alakuló közgyűlésére 1904. április 18-én került sor a községháza egyik termében, amelyen megválasztották az elnökséget, az igazgatóságot és a felügyelőbizottságot. A Honti Lapokban megjelenő cikk pozitívan üdvözölte az új helyi pénzintézet megalakítását, előnyeként a hitelszerzés megkönnyítését és a pénzforgalomból származó kamatnyereség „ha nem is egészben, legalább fokozottabb mérvben" Hont határain belül való tartását jelölte meg. Az ismeretlen – lehetséges, hogy az egyik részvényes – cikkíró szerint az Ipolysági Takarékpénztár a hitelkeresletnek alig 1/5-ét tudta csak kielégíteni, tehát a piaci lehetőségek tág terére utalt. A gazdaréteget is potenciális kölcsönfelvevő körnek jelölte meg, hiszen állítása szerint az is inkább máshol, vagy főleg a „pénzvigéceknél" keresett kölcsönt. Az igazgatóság 1907-ben döntött az eredetileg 100 ezer koronás alaptőke- emelésről, amelyet 500 új részvény kibocsátásával 200 ezer koronára terveztek. 1910-ben újra meg kellett erősíteniük az alaptőkét. Ekkor a tartalékalapokból 150 ezer koronát vontak el és az új részvénykibocsátás folytán az alaptőke 525 ezer koronára emelkedett. Minden bizonnyal a megyei

Röviden szóljunk a pénzintézet közhasznú tevékenységéről. A takarékpénztár részvényesei és vezetői a helyi társadalom részének tekintették a bankot. Az adományozó-támogató tevékenység helyi területei közé tartozott már az 1870-es évek végétől a közegészségügy (a megyei kórház) és az oktatás (katolikus és zsidó iskola, kisdedóvó, a polgári leányiskola), a szegény tanulók könyvekkel való ellátásának támogatása és a széles körű szociális adományozás (árvízkárosultaknak, tűzkárosult településeknek). Ezeket a tőkéket nemcsak a régióba, hanem a szomszédos megyékbe vagy éppen távolabbi helyekre is eljuttatták. Hitelekkel, részvényjegyzésekkel és tagsági díjakkal kiemelten támogatták a gazdasági szférát.[20]

Az első világháború a gazdasági élet korlátozását hozta. Az állami hadigazdálkodás és beavatkozás a hiteléletbe alapvető változásokat hozott a takarékpénztár működésében: a banküzem fenntartásának költségei megnőttek, a kölcsönök behajtásánál tapintatosabban kellett eljárniuk, hogy az ügyfeleket megtartsák. Az idegen tőkék nagymértékű beáramlása veszélyes problémaként továbbra is jelen volt, hiszen a pénzfeleslegek kihelyezése akadályokba ütközött. Ebben a kényszerhelyzetben nemcsak az üzleti szempontok, hanem egyéb nem gazdasági körülmények miatt is (gondoljunk csak a felerősödött patriotizmusra) a hadikölcsönjegyzés természetesnek tűnt.[21]

vezetéssel jó viszonyt ápolt az új pénzintézet igazgatósága, jól működhettek a személyes kapcsolatok, mert a megye saját tőkéjének egy részét helyezte el a bankban, ezzel is támogatva annak talpra állását.
HL, 10. évf. 1904. április 16. 16. sz. 3. p., uo. 13. évf. 1907. február 2. 5. sz. 2. p., uo. 13. évf. 1907. október 12. 41. sz. 5. p. Az alaptőke-emelés tervére HL, 13. évf. 1907. szeptember 21. 38. sz. 5. p., uo. 13. évf. 1907. október 5. 40. sz. 5. p.; Szőnyi 1978, 15. p.

19 Az 1911-ben alakult Gazdasági- és Iparbank volt az utolsó helyi kezdeményezésű 1918 előtti pénzintézet-alapítás. A Gazdasági- és Iparbank alakuló közgyűlését 1911. május 14-én tartották. A pénzintézet a banki tevékenység szokványos ágait művelte: egyebek között betételfogadással, váltók és utalványok leszámítolásával, kézizálog-, jelzálog- és értékpapírüzlettel, ingatlanvásárlással és -eladással foglalkozott. Céljai közé ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok alapítását és anyagi támogatását is felvette. Az alaptőke, 300 ezer korona, fennállása alatt változatlan maradt. A fiatal hitelintézet működésére negatívan hatott az első világháború előestéjén megnyilvánuló pénzdrágulás és pénzhiány, valamint a háború alatti üzletforgalom és hitelkereslet visszaesése. Másik oldalon a termények és állatok magas értékesítési ára a betétnövekedésre hatott kedvezően. A kölcsönök csökkenését az okozta, hogy a gazdák a terményeikért nagyobb pénzt kaptak, ennek következtében tartozásaikat gyorsan visszafizették. Az uralkodó pénzbőség alacsony kamatozást vont maga után, amely a bank nyereségét csökkentette. A Gazdasági- és Iparbank szintén részt vett a hadikölcsönjegyzésben. 1918-ra az összes állomány 452 700 koronát ért el.
HL, 17. évf. 1911. április 22. 16. sz. 3. p., uo. 17. évf. 1911. május 6. 18. sz. 6. p., uo. 23. évf. 1918. január 5. 1. sz. 2. p.; Szőnyi 1978, 17. p.

20 A konkrét példákra lásd *A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár* 1943, 14–15. p. A legelső adatolható támogatások 1877-ből származnak. Vö. ANBS, ŠS, 3. doboz, Jegyzőkönyv 1875. márczius 25. (sérült levéltári dokumentum).

21 HL, 20. évf. 1914. november 14. 46. sz. 2. p., uo. 20. évf. 1914. november 28. 48. sz. 3–4. p., uo. 22. évf. 1917. január 13. 2. sz. 2. p.

A háború vége és az azt követő, 1925-ig terjedő periódus a takarékpénztár legnehezebb időszaka. Határváltozás, katonai harcok, anyagi károk, az alkalmazottak katonai szolgálata akadályozták a takarékpénztár működését, és a tőkeveszteségek súlyosbították a helyzetét. Az eddigi Budapest-irányultságú üzletpolitikát meg kellett változtatniuk, alkalmazkodniuk kellett az új csehszlovákiai döntési és pénzügyi központokhoz (Prága, Pozsony), ugyanakkor a bankpolitikai irányváltás sürgetőleg lépett fel: a 19. századi kisbankvezetési filozófiát meg kellett reformálni. A takarékpénztár 1921-től az Ipolysági Takarékbank cégnevet viselte (szlovákul Šahská sporivá banka, németül Ipolyságer Sparbank).[22]

Berkó Istvánt 1921-ben, tekintettel az új közgazdasági és pénzügyi kihívásokra, egy fiatal, de agilis bankár, Perhács Imre[23] váltotta, aki a pénzintézet utolsó igazgatója volt.

Az intézetnek az új határ következtében Budapesten letétek formájában 3 millió koronás tőkéje maradt. A hadikölcsönök rendezésének és Csehszlovákia általi elismerésének bizonytalansága 2 millió koronás veszteséget jelentett. Ezt a problémát részben állami jóváhagyással később sikerült rendezni. A pénzintézet élére a pénzügyi kormányzat felügyelő biztost nevezett ki, aki a bank vagyoni helyzetének stabilizálására ügyelt.[24] A hadikölcsön-veszteségek és a valutáris viszonyok rendezetlensége következtében az árfolyamveszteségeket nem lehetett kivédeni. Csődközeli helyzet 1921–1924 között alakult ki.[25] Ennek elkerülését a betétesekkel való megegyezés tette lehetővé. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a betétesek vagyonuk 40%-át elveszítették.

Perhács Imrének a bank pénzügyi helyzetét az államkölcsönjegyzéssel és az értékpapírok csehszlovákiai átváltásával sikerült konszolidálnia, ugyanakkor a pénzintézet függetlenségét is megőrizte a pozsonyi bankok felvásárlási tervével szemben. Az intézet üzlet- és betétforgalma, illetve hitelezése 1927-től lendült fel. Vagyoni helyzetének rendezését segítette, hogy a Pozsonyi I. Takarékbankkal szoros pénzügyi kapcsolatban állt. Többéves visszleszámítolási összeköttetés létesült a két intézet között.[26] Az ipoly-

22 ANBS, ŠS, 2. doboz, Jegyzőkönyv felvéve az Ipolysági Takarékpénztárnak Ipolyságon, saját székházában 1921. évi május hó 24. napján d. u. ½ 3 órakor megtartott rendes közgyűléséről, 3., 4., 12. p.

23 Perhács Imre a Szeged-Alföldi Takarékpénztár váltóosztályának a vezetője volt. 1912 decemberében érkezett Ipolyságra és a bank főkönyvelője lett. Rá egy évre bevonult és 1915-ben Signum Laudisszal tüntették ki. 1915 novemberében került sebesülten orosz hadifogságba Galíciában. A fogságból 1920 júniusában szökött meg és tért haza. HL, 19. évf. 1913. február 8. 6. sz. 2. p., uo. 21. évf. 1915. november 20. 47. sz. 2. p. *A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár* 1943, 23. p.

24 ANBS, ŠS, 1. doboz, Az Ipolysági Takarékpénztár L. zárszámadása az 1918. évi üzletévről. Nyomatott Neumann Jakab könyvnyomdájában, Ipolyságon, 1919; uo. 2. doboz, Jegyzőkönyv felvéve az Ipolysági Takarékpénztárnak 1920. évi október 10. napján tartott rendkívüli közgyűléséről, 3. p.

25 ANBS, ŠS, 1. doboz, Az Ipolysági Takarékbank R. T. (azelőtt: Ipolysági Takarékpénztár) LV. és LVI. évi jelentése és összevont zárszámadása az 1923. és 1924-ik üzletévekről. Nyomatott Neumann Jakab könyvnyomdájában, Ipolyság, 1925, 3–4. p.

26 *A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár* 1943, 24–25. p. ANBS, Bratislavská prvá sporivá banka, Zápisnice, Igazgatósági ülések jegyzőkönyve 1918. január 28-tól–1926. I. 27-éig, Igazgatósági ülés 1922. május 19-én, Igazgatósági ülés 1923. október 24-én.

sági takarékbank háború utáni talpra állását a magyar és német pénzintézetek érdekvédelmi szervezetében betöltött tagságból származó kapcsolati tőke is nagymértékben segítette.[27]

Az 1938-as év újabb intézménytörténeti határkő. A határváltozás ténye kikényszerítette a piaci lehetőségek újragondolását. A bank 1939 őszétől a takarékpénztár cégnevet vette fel. Alaptőkéjét immár pengőben állapították meg. A két világháború között végig 720 ezer koronán maradt alaptőkéjét 1939-ben 102 857 pengőre számították át. Az állami hitelpolitika a háborús célok szolgálatában állt és a kisintézetek üzleteit, köztük az ipolyságiét is, ebbe az irányba próbálta terelni.[28]

Mellékesen jegyezzük meg, hogy a pénzintézet alapításának 50. évfordulójára, 1918-ban ugyan terveztek egy jubileumi kiadványt, azonban a kedvezőtlen anyagi helyzet miatt ennek megjelentetésére nem volt lehetőség. Az intézet igazgatósága végül a 75. évfordulóra 1943-ban emlékkönyvet adott ki, melyben a takarékpénztár rövid történetét foglalták össze.

1945-ben, immár újra a csehszlovák állam keretein belül a takarékpénztárt állami felügyelet alá helyezték.[29] A pénzintézet magyar jogi személynek minősült, ezért vagyonát etnikai alapon elkobozták, részvénytulajdonosainak nem járt kárpótlás. Az Ipolysági Takarékpénztár felszámolása, vagyonának felmérése és kinnlevőségeinek rendezése 1948-ig tartott. A felszámolással kapcsolatos pénzügyi műveleteket a Slovenská Tatra banka végezte.[30]

Ezzel Ipolyságon véget ért a magántőkét mozgósító kereskedelmi bankok kora, és 1948-tól a központosított szocialista bankrendszer helyi szervezetei kezdtek kiépülni.

Irodalom

A hetvenötéves Ipolysági Takarékpénztár. Budapest, Posner Grafikai Műintézet, 1943.

Az Ipolysághi Takarékpénztár alapszabályai. Pest, Nyomatott Noséda Gyulánál, 1869.

Borovszky Samu (szerk.) 1906. *Hont vármegye és Selmecbánya sz. kir. város*. Budapest, Országos Monográfia Társaság.

Gaucsík István 1998a. Az Ipolysági Takarékpénztár alapításának körülményei I. *Új Garamvölgye*, 2. évf. 1998. január 19. 2. sz. 8. p.

Gaucsík István 1998b. Az Ipolysági Takarékpénztár alapításának körülményei II. *Új Garamvölgye*, 2. évf. 1998. január 26. 3. sz. 8. p.

Gaucsík István 2000a. Az ipolysági bankárok arcképcsarnoka: Hederváry, az „igazságos". *Honti Lapok*, 11. sz. 13. p.

Gaucsík István 2000b. Hederváry, az „igazságos" II. *Honti Lapok*, 12. sz. 17. p.

Gaucsík István 2004a. Winter Sándor „az alkotó zseni". *Gömörország*, 4. sz. 66–67. p.

27 A Pénzintézetek Egyesülete Szlovenszkón és Podkarpatszká Ruszban 1920-ban alakult meg és 1935-ig működött. Perhács Imre a csehszlovák banktörvényt is véleményezte. Pénzügyi Szemle, 5. évf. 1923. június 27. 26. sz. 3–4. p.

28 Az első bécsi döntést követő pénzintézeti integráció kérdéskörére l. Gaucsík 2007, 83–97. p.

29 Štátny archív v Nitre, pobočka Levice, Obvodný úrad MNV Šahy, 3. doboz, 2813/1945adm.

30 A magyar pénzintézetek felszámolásának összefüggéseire l. Gaucsík 2013, 238–249. p.

Gaucsík István 2004b. Adalékok az Ipolysági Takarékpénztár székházainak történetéhez I. *Honti Lapok*, 8. sz. 8. p.
Gaucsík István 2004c. Adalékok az Ipolysági Takarékpénztár székházainak történetéhez II. *Honti Lapok*, 9. sz. 8. p.
Gaucsík István 2007. Bankstratégiák a dél-felvidéki területeken. *Limes*, 2. sz. 83–97. p.
Gaucsík István 2013. *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948*. Pozsony, Kalligram.
Gyürky Antal 1882. *Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1820-tól 1874-ig*. 2. kötet, Vácz, Siketn. Iparint. ny.
Kelemen József 1938. *A magyar hitelügy története legújabb időkig*. Budapest, Sárkány Ny.
Kiss László 1997a. Fejezetek az ipolysági gyógyszertárak 225 éves múltjából. Stamberktől Berkóig – az első száz év. *Honti Lapok*, 5. sz. 3. p.
Kiss László 1997b. Fejezetek az ipolysági gyógyszertárak 225 éves múltjából. Stamberktől Berkóig – az első száz év. *Honti Lapok*, 6. sz. 3. p.
Kivonatok Hontvármegye jegyzőkönyveiből 1848/49-es és 60/61-ről. Kivonta Pongrácz Lajos Hontmegye volt főjegyzője, utóbb alispánja. Második füzet. Ipolyság, Nyomatott Neumann János könyvnyomdájában, 1891.
Kövér György 1986. Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz. 312–325. p.
Révai Nagy Lexikona, XIII. kötet, 2. rész, Budapest, 1915.
Szőnyi Dezider 1978. História účastinných peňažných ústavov na území terajšieho Levického okresu. In: *Vlastivedný spravodaj Tekovského múzea v Leviciach*, 9. évf., 11–18. p.
Tomka Béla 1996. *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest, Gondolat.

István Gaucsík

The Old Takarék. The short history of the Savings Bank in Ipolyság (1868–1945)

The writing deals with the largest financial institution of Ipolyság (Šahy), the history of the Ipolyság Savings Bank founded in 1868 and operated until 1945. This credit intermediary deposit bank was one of the main supporters of economic and cultural development of the city. The board of the bank was set up from among the local elite. The savings bank's shareholders were aware of the social, educational and cultural needs of public significance. The savings bank's lending policy, financial position and services were greatly influenced by the state and boundary changes in the 20th century.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

Kerényi Éva

Ajnácskő – a miniszter úr fürdője[1]

Éva Kerényi
Ajnácskő – The Spa of Mr. Minister

615.838(437.6)(091)
711.455: 615.838(437.6)(091)

Keywords: Gömör (Gemer), Ajnácskő (Hajnáčka), balneology, baron Gábor Kemény, mineral water.

A fürdő elhelyezkedése és természeti környezete

A hosszú 19. század folyamán Ajnácskő-fürdő környezetét és földrajzi elhelyezkedését különféleképpen írták le az egyes fürdőtörténeti szakirodalmakban, kalauzokban, monográfiákban. Legtöbbjükre a századra jellemző romantikus vonás a jellemző, ebből kifolyólag a fürdő természeti környezetét bemutató passzusok lírai hangvételtől túltengve propagálják – más fürdőkhöz hasonlóan – Gömör megyének ezt a gyógyhelyét is. Szemléltetésképp lássunk néhány leírást!

„Ajnácskő hazánk egyik legregényesebb megyéjében, Gömörben fekszik. Gömör a vadregényes Svájc és a magyar Alföld csodás egyesülése! Fenn a sziklabérc csúcsán havasi rózsa, lenn a völgyben rengő kalász. A rengeteg fenyves közt szakadó vízesés felett fajdkakas berzenkedik, alul a mérhetetlen smaragdmező buja párnái közt felhangzik a »pitypalaty«! A törpe boróka közt vadszeder indájáról piroslik a medve-csemege, alul messzire sárgít az illatos »csetneki« virága. Itt áll Ajnácskő falucska,[2] felette magas bazalt-bércen merednek az ajnácskői vár romjai, gyönyörű vidékek, hegy-völgyek, rengetegek, e bazaltsziklából törnek elő a gyógyforrás gyöngyei.” (Takács 1888, 9. p.) – méltatja költői frázisokkal az első országos fürdőismertető kalauz a vizsgálódásunk tárgyát képező Ajnácskőt (Bataházát). Milyen is lehetett Ajnácskő-fürdő, amely a közelében lévő bazaltkúp tetején magasodó vár romjai alatt terült el egy „szűk és posványos völgyben”? (Boleman 1884, 182. p.)

1 A *Fürdőélet a 19. századi Gömörben* c. sorozat 4. része. Előzményeit lásd: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. (2014), 1–3. sz.

2 1895-ben Ajnácskőnek 110 háza volt 670 lakossal. (Ilosvai 1895, 9. p.)

Hogy miként látta a környéket egy arra tévedt korabeli vendég, az alábbi szemelvényből kiderül: „A gömöri érczhegység délnyugati része vulkanikus kuphegyein emelkedő várromjaival, szeszélyes völgykatlanaival, együgyű s annyira jellemző tájszólású barkó népével egy külön földdarabot látszik alkotni. Vidéke meglepő, változatos: apró völgyei új meg új képet tárnak az utazó elé. Százados tölgyerdők, viruló mezők, magasba emelkedő várromok kötik le a szemet lépten-nyomon. A hősi lovagkor, a 14. és 15. század rabló korszakai, a török uralom szomorú ideje mind itt hagyták emlékeiket. Serke, Várgede, Ajnácskő, Sőreg, Fülek stb. Mind egy-egy ily haldokló maradványa ama századok valamelyikének, a nép ajkain megmaradt mondák ködös, homályos leplébe burkolva a történelem szomorú és dicső valóságát. A Gortva patak alacsony medrében, merész kanyarulataival locsog a várromok alján csendes holdas estéken fényes álomba ringatva a tünődőt, ki a multak zajos történetét látja elvonulni szemei előtt… E regényes vidéken erdőséges dombok között fekszik a kies Ajnácskő fürdő, a mi fürdőnk.” (*Gömör-Kishont*, 1882. augusztus 6.)

A fürdő fénykoráról, mely az 1860-as évekre tehető, a legátfogóbb képet Ebeczky Emil tollából kapjuk. A kiegyezés évében született, hazafias jelzőkkel megfűszerezett írás hű 19. századi „turistaismertető” is egyben: „Várgedéről Balogfalán s Gortván keresztül csakhamar Ajnácskőbe, s nehány percz alatt a Bataházi pusztára, vagyis az Ajnácskői fürdőbe eljutunk. Alig lehet magyarembernek kedvesebb pihenője, mint az ajnácskői fürdő! Czukorsüveg alakú bazalt hegyektől karikába fogva, melyeken Diana s Bachus honol, viruló bársonyrét közepett egy csoport falusi kinézésű, nem nagy, de tiszta épület áll egy szép erdő tövében, mint a gallina multorum pollorum sollicita mater. A lakályosság s otthoniasság szívderítő érzése fogja el keblünket, ha e kedves helyet megszálljuk, hasonló a rokonszenvhez, mellyet szíves tulajdonosa iránt első látásra érezünk. Az itten mindenütt felbugyogó víznek vegytani elemzése oly arányokat mutat, millyeket Bataházán kívül országszerte alig lelünk. Itt nemcsak a betegek egészségesekké, de az egészségesek is még egészségesebbekké szoktak válni, s a Medvesallji palóczságnak ezen mosakodó Mekkája vasárnaponként a legszebb társaságot gyűjti termeibe. Ki az itteni fesztelen vigalmakat megízlelte, olyan mint az ember, ki a Dunát egyszer általúszta, átussza azt bizonyosan másodszor is. Olcsóságra nézve párja nincsen Európában, mert Bataházán valóban majdnem ingyen időzhetünk s oly szép helyeket, milyeket a beteg itt mindjárt a fürdők mellett lévő erdő illatos árnyaiban lelhet, alig fog lelni sok más fürdőben, s érdekesebb sétákat, milyekkel Bataháza kínálkozik, a tudvágy másutt bizonyosan nem lelend.” (Hunfalvy 1867, 14–15. p.)

Ajnácskő-fürdőről sajnos egyetlen fürdőismertető brosúra sem maradt fenn (kérdés, létezett-e ilyen füzet egyáltalán), egyedül az *Ajnácskő gyógyforrásai és geológiai viszonyai* c. ismertető leírásra támaszkodhatunk. (Molnár–Szabó 1886) E leírás vizsgálatainak létrejöttéhez jelentős mértékben hozzájárult Kovács Sebestyén Endre[3] is, akiről még a későbbiekben szó lesz. A 32 oldalas különnyomat két szakmai részre tagolódik, számunkra a

3 Kovács Sebestyén Endre (1814–1878): orvos, egészségügyi szervező, 1858-tól az MTA levelező tagja. Oklevelét 1841-ben szerezte meg a pesti orvosi karon. 1841–1849-ben a pesti sebészeti klinika tanársegédje, 1843-ban a Rókus Kórház főorvosa. 1861-ben az Orvosegyesület elnöke, 1868-tól az Országos Közegészségügyi Tanács tagja. (Magyar Orvoséletrajzi Lexikon, www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/magyar-orvoséletrajzi/ch03s15.html)

Molnár János által írt, Ajnácskő gyógyforrásait ismertető szakszöveg a mérvadó, a könyv második részének földrajzi-geológiai ismertetőjétől jelen dolgozatban eltekintünk. Molnár János ajnácskői gyógyvízleírása ma az egyetlen létező kalauz az egykori fürdőről, mely olvasóját a hely topográfiai viszonyairól ismerteti, majd rövid bevezető után a források fizikai, minőségi és mennyiségi kémiai elemzését nyújtja táblázatokkal szemléltetve. Egyúttal ez az egyedüli, szépirodalmi jelzőktől és bohém frázisoktól mentes szakszöveg is egyben.

„Almágy és Ajnácskő helységek között egy körülbelül 1000 lépésnyi széles völgy, melyet egy észak felé lefolyó és most szabályozott patak nedvesít, az egész mint egy órányi hosszú völgy-sík, melynek déli felében az ajnácskői gyógyhely s az ásványforrások találtatnak" (Molnár–Szabó 1886, 3. p.) – írja a kötet, s szerzőnk megjegyzi azt is, hogy a gyógyfürdőt, lévén a bataházi pusztán helyezkedik el, a Bataháza név illetné. Az alábbi szemelvény is jól tükrözi, hogy a hegyekkel és dombokkal övezett ajnácskői fürdő környékének leírása inkább geológiai tudományos szakirodalomhoz hasonlító, mintsem vendégcsalogató brosúrához: „A nógrádmegyéből jövő medvesi hegyláncolatnak utolsó magasabb csúcsa az ajnácskői völgynek délnyugati határát képezi. E hegynek déli lejtője keletről a völgyet délre bezárja, keleten pedig a medvesi csúcs két, fokonkint alacsonyuló ágat bocsát, a magasabban fekvő hegynyereg, az ott uralkodó nedvesség, és ennek következtében a nyári hűvösség miatt Hidegcsúcsnak neveztetik. Az utolsó keleti ága csak domb, mely parkká változtatva, s két szép pavillonnal ékesítve a fürdővendégeknek igen kellemes mulatóhelye. …A további keleti oldalát egy hegyláncolat foglalja el, mely az ajnácskői helységen túl már megszűnik. E hegyláncolat majdnem függetlenül két csúcsból áll, a déli jóval magasabb: a Pogányvár, az éjszaki csúcs pedig: a Tilicz. Az ajnácskői várhegy bezárja a völgy északi részét. A völgy keleti oldalának hátterében emelkedik a Ragács, mely az éjszaki oldalon hirtelen ellapul, a déli részen pedig kisebb ágakra oszlik, ezekkel kapcsolatban áll a Matrács, mely e völgynek majd az egész keleti határát képezi." (Molnár–Szabó 1886, 4. p.) Érdekes az a bekezdés is, amelyben Molnár a báró Kemény Gábor[4] birtokában lévő fürdő fekvését földrajzi szempontok szerint határozza meg: „Fekszik Páristól számítva a keleti hosszúság 37 fokától 36 percétől és az északi szélességnek 48 foka és 13 perce alatt. A gyógyhely az adriai tenger fölött 859 lábra emelkedik. Rimaszombattól 1,5 mérföldre délre, Losoncztól 4 mérföldre és Fülektől 1 mérföldre keletre fekszik". (Molnár–Szabó 1886, 3. p.)

A 271 méter tengerszint feletti magasságban fekvő gömöri fürdőbe „a magyar királyi államvasutak budapest–ruttkai vonalán igen regényes, váltakozó hegyvidéken haladva 146 kilométernyi utazás után érkezünk el Fülekre, innen 11 kilométerre a fülek–miskolci szárnypálya első állomása Ajnácskő". (Takács 1888, 9. p.) – jegyzi az

4 Báró Kemény Gábor (1830, Csombord – 1888, Ajnácskő): királyi belső titkos tanácsos, 1878–1882 között magy. kir. földművelési, ipar-, és kereskedelemügyi, majd 1882-től 1886-ig közmunka- és közlekedési miniszter. A császári vaskorona rend I. oszt. lovagja, a III. Károly spanyol királyi és a Takova szerb királyi rendek nagykeresztese, az erdélyi ev. ref. egyházkerület legidősebb főgondnoka, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, a magyar történelmi társulat és az erdélyi országos gazdasági egyesület elnöke. Háromszék vármegye Kézdi járásának országgyűlési képviselője, Ajnácskő fürdő tulajdonosa. (*Rozsnyói Híradó*, 1888. október 28.; *Vasárnapi Ujság,* 1888. 35. évf. 44. sz. 721–722 p.)

1888-ban kiadott első országos fürdőismertető munka. Itt az ideje, hogy a fürdőt, természeti környezetét megismerve – képzeletben – mi is meglátogassuk!

A „csevicze" forrásvíz

A hideg vasas savanyúvizek csoportjába olyan ásványos vizeket sorolnak, melyekben a vas-karbonátok egyáltalán, vagy legalább a szilárd részek összegéhez arányosítva számottevő mennyiségben vannak jelen. Ha a szilárd részek közül a földes sók vannak túlsúlyban, földes-vasas savanyúvizekről beszélhetünk. (Boleman 1896, 98. p.) Az Ajnácskő és Almágy helységek közötti széles, posványos réten buzogott fel egy nagy, mély kútban az a hideg kénes-vasas savanyúvíz, melyet fürdésre, ivásra és gyógycélokra előszeretettel használtak fel a 19. század derekán, mikor is a Rimaszombattól délre fekvő, a Rimaszécsi járáshoz tartozó ajnácskői gyógyfürdő a fénykorát élte Gömörben.

A forrásvíz vizsgálataira már a korábbiakban kitértünk, jelen fejezetben csupán röviden ismertetjük, hogy e kénes vízforrás természettani sajátságait így jellemezték: „zavaros, gyöngyöző, élénk könkénegszagú, savanyú, csípős és fanyar összehúzó ízű, fekete üledéket képez." (Török 1848, 93. p.) A vizet többek közt Dr. Marikovszky György Gömör megyei főorvos vetette vizsgálat alá a reformkorban s állapította meg vegyi összetételét, melyet részletesen szemléltet Török József *A két magyarhaza első rangú gyógyvizei és fürdő-intézetei* c. természettudományi munkája. (Török 1848, 93. p.) A további évtizedekben a gyógyforrást – a csevicét – számos országos jellegű szaktanulmány is számon tartotta, melyekből egy korábbi fejezetben nyújtottunk ízelítőt.

Ajnácskő 10–12 hőfokos kénes ásványvize a legjobb hírnek örvendett a vidéken, főleg a bőrbántalmakban, emésztési zavarokban, vérszegénységben, női problémákkal, kőbetegségben és a reumában szenvedőknek jelentett gyógyírt. (Stolcz 1824, 233. p.; Fényes 1837, 163. p.) Már Kitaibel is ivásra, s ízületi gyulladásokra alkalmasnak találta a fürdőt. (Kitaibel 1829, 315. p.) Lengyel Dániel pesti orvos szerint több forrás is fakadt itt, melyek közül egy főleg italra, kettő fürdőre használtatott, ezenkívül több mellékforrással rendelkezett. (Lengyel 1853, 207. p.) Molnár János 1860-as években végzett vizsgálata szerint tiszta, színtelen, íze csípős-savanyúnak bizonyult, fémes összehúzó utóízzel. A víz középhőmérsékletét 12 Celsius-fokban, fajsúlyát 1001.952 értékben állapította meg. Bernáth Ajnácskő vasas savanyúvizét összetevőiben az előpataki fürdő forrásához hasonlította. (Bernáth 1879, 99. p.) Tudjuk, hogy folytatott itt kútfúrásokat Zsigmondy Vilmos neves bányamérnök is, amint arról Dr. Rózsay József Rókus kórházi főorvos beszámol. Szerinte a három, nagyhatású, gazdag forrásnak (Kemény-, Széchenyi- és Kovács-forrás) egy helyen jelenléte a fürdőhely előnye és egyben sikerének kulcsa. (Rózsay 1875, 502. p.)

A millennium évében Boleman írása is három forrást említ, melyeknek vizeit az 1861. évben[5] Molnár János vetette analízis alá. Mint tudjuk, előtte már vegyelemezte

5 Dr. Hankó Vilmos szerint 1860-ban történt ez a vegyelemzés, mely értelmében az ajnácskői vizet hideg vasas savanyúvízként határozták meg. (*A „Fürdőirodalmi Könyvtár" értesitője*, II. évf. 3–4. sz. 39. p.) Chyzer Károly szintén 1860-at említ, mely vegyelemzés alapján a Kemény-forrást a kénes-lúgos, a Kovács- és Széchenyi-forrásokat pedig a földes-vasas savanyúvizekhez sorolta. (Chyzer 1885, 35. p.)

Marikovszky és Kiss, egyértelműen megállapítva benne a kén- és szénsavas „mészéleget" (kalcium-karbonátot). Kiss a Kemény-forrást elemezve 1856-ban elsőként fedezte fel benne az „iblanyt" (jódot). (Hunfalvy 1867, 186. p.) 1887-ben mindhárom forrásban jelentős mennyiségű szénsavas meszet észleltek, sőt a Kemény-forrás egy kevés kénhidrogént is kimutatott. (Boleman 1887, 276. p.) Boleman megállapította, hogy a savanyúvíz literenként 1,1021 gramm „mész bicarbonátot" tartalmaz legnagyobb mennyiségben. (Boleman 1896, 99. p.) Hankó szerint a vasban rendkívül gazdag források összetételükben közel állottak a spaai (Pouhon) vizekhez: a három forrás legnagyobb százalékban kalcium-bikarbonátot, magnézium-bikarbonátot, vas-bikarbonátot, nátrium-bikarbonátot és kénhidrogént tartalmazott. (*Balneológiai értesitő*, II. évf. 9–10. sz. 144. p.) Az elemzett források közül a Kemény-forrás 10,05, a Kovács-forrás 12,58, a Széchenyi-forrás pedig 12,41 Celsius-fokot mutatott. (Hankó 1896, 4. p.)

A Molnár–Szabó szerzőpáros tárgyilagossága a kutak vizeit elemezve is folytatódik: „A kutak ásásánál kitűnt, hogy egylábnyi vastag termékeny fekete föld alatt kékes anyag van több lábnyi mélységben, azután homok, melyből az ásványvíz sok szénsavgázzal együtt fakad. A víz nem emelkedik egészen földszínig, a kutaknak lefolyása nincs, a merítésnél azonban észrevehető, hogy nagy vízmennyiséget képesek szolgáltatni." (Molnár–Szabó 1886, 4. p.) E kötetben kerül először részletezésre a gyógyhely fával körberakott három forrása: a régi főforrás vagy ivókút, korabeli nevén Kemény-forrás, az ún. Szem-forrás,[6] ill. Kovács Sebestyén Endre, a pesti Rókus Kórház főorvosa tiszteletére elnevezett Kovács-forrás, harmadikként pedig a Réti-, avagy Széchenyi-forrás. Ezeken kívül a könyv még két hatalmas ásott kútról számol be, ez a felső fürdőkút és az alsó fürdőkút, melyekből a fürdővizet merítették. (Molnár–Szabó 1886, 4. p.)

Az ajnácskői vizet leginkább fürdésre használták, olcsósága miatt pedig a kevésbé tehetős társadalmi réteg is előszeretettel kereste fel.[7] Mivel az ásványvíz nem került forgalmazásra, az ivókúrát csak legritkább esetben alkalmazták. Pedig a sajtóban is hirdették a vizét, mely „kellemes italul szolgál magában és borral is, és messze vidékre is szállítható erős, suliguli-féle hengerüvegekben". (*Vasárnapi Ujság,* 1858. 29. évf. 343. p.) A fürdő nem éppen korszerű felszereltségéről árulkodik az a megjegyzés, miszerint „a víz merítése, melegítése és vezetése nagyon primitív módon történik." (Boleman 1887, 276. p.) Ennek ellenére mégis közkedvelt gyógyhellyé vált. Mivel a vasas savanyúvizek elősegítik a vérképződést, ezért főleg anémiánál és az ebből fakadó betegségeknél: sápadtság, kimerülés, idegbántalmak kezelésére, de aranyeres panaszok, hólyagkő és női bajoknál egyaránt alkalmazták. (Takács 1888, 9. p.) Török szerint a „kénes vizet a környék lakossága idült küteg, csúz, köszvény, fövény- és húdkőkór betegségek, ill. gyomorégés gyógyítására használta legszívesebben" (Török 1848, 93. p.), Hankó sápadtság, vérszegénység, gyengeség és hosszantartó betegségek után ajánlotta. (Hankó 1896, 3. p.)

6 A néphagyomány szerint azért Szem-forrás, mivel a szemfájósok használták sikerrel. (*Vasárnapi Ujság*, 1858, 29. évf. 343. p.)

7 Összehasonlítva az akkortájt már közkedvelt fürdőhelyekkel, mint Stubnya, Pöstyén és Szliács, Ajnácskő lényegesen olcsóbban kínálta szolgáltatásait a pácienseknek. (BÁTL/Zólyom)

Bár Boleman a vegyi összetételében földes-vasas savanyúvizekhez tartozó fürdőt olyan hazai neves fürdőkkel sorolta egy csoportba a Monarchia boldog békeéveiben, mint Borszék, Buziás, Korytnica, Lubló, a külföldiek közül pedig Pyrmont, Köngiswart, St. Moritz vagy Schwalbach, (Boleman 1892, 17. p.) Ajnácskő mégsem tartozott a leglátogatottabbak közé. A következőkben fény derül arra is, vajon miért.

Kényelem vagy kín: a fürdőtelep szolgáltatásai

A fürdő alapjainak lerakásáról pontos adatokkal sajnos nem rendelkezünk. A levéltári kutatások során a Kemény család (főleg báró Kemény Gábor) levéltári anyagában a fürdőre vonatkozóan sajnos mind ez idáig semmilyen adat nem került elő. Miután Marikovszky *Physische und analytische Beschreibung aller Mineralquellen des löbl. Gömörer und Klein-Honther Komitats* c. művében egy fürdőintézet kiépítésének hiányára is rámutatott Ajnácskőt elemezve, arra következtethetünk, hogy ekkor még nem épült ki fürdő az ajnácskői forrásnál. (Marikovszky 1814, 26–30. p.) Ján Žilák szerint a legrégebbi ismert levéltári forrás a fürdő létezéséről 1843. március 16-ról származik, ebben fürdőmesterként egy bizonyos Suffert György neve szerepel, aki feleségével, szül. Liptai Barbarával a bataházi pusztán élt. Suffert ajnácskői lakosként Bataházán kocsmároskodott és – feltételezhetően – megsejtvén az itt felbugyogó forrásvíz gyógyhatásait, valószínűleg ő építhette fel az első fürdőépületeket.[8]

A század derekán a gyógyvíz erejét ismerve a telek tulajdonosa, báró Kemény Gábor a birtokán fakadó forráskút köré kádakkal és fürdőkabinokkal ellátott fürdőházat, szállót, a tőlük kissé távolabbra eső, magasabban fekvő szárazabb területen pedig vendéglőt emelt fel. 1853-ban két, egymástól 400 lépésre levő fürdőépületről beszélhetünk, mindkettő külön forrással rendelkezett – az alsó fürdőházban 3 fürdő s 7 lakószoba, a felsőben 4 fürdő s ugyancsak 7 lakószoba állt rendelkezésre a betegeknek. Ezeken kívül a vendégek elszállásolására még egy 5 szobából álló külön ház is rendelkezésre állt, nagyobb érdeklődés esetén pedig a faluban is lehetett szálláshoz jutni. „Az életmód felette olcsó. Sétahelyül szolgálnak a sétadomb, s a fürdő melletti kis erdőcske, mellybe egy fertály óránnyira egy gyertyagyár is van" (Lengyel 1853, 208. p.) – olvashatjuk ez idő tájt a *Fürdői Zsebkönyv*ben.

Levéltári források a fürdőben történt halálesetekről is beszámolnak. A Besztercebányai Állami Területi Levéltár (BÁTL) egyházi anyakönyvi kivonatai között 1844. június 14-i keltezéssel olvashatunk egy bizonyos Tóth József 36 éves almágyi lakos fulladásos haláláról, melyet a gyógyforrás gázainak párolgása okozott. (BÁTL/Egyházkönyvi, 1. p.) 1855. augusztus 10-i a miskolci trafikos feleségének, a 28 éves Stainhaisel Barbarának az esete, akit Bataházán is temettek el – feltételezhetően fürdővendégről volt szó. Ugyanezen év szeptember 16-án hunyt el a fürdőhelyen a fürdőtelep egyik 26 éves, losonci illetőségű alkalmazottja is, Molnár János. (BÁTL/Gömör)

8 1849-ben Bataházán 17 férfit és 7 nőt írtak össze, míg Ajnácskő 524 lakost számlált. (Žilák 1995, 70. p.)

Úgy látszik, a komplexum kiépítése megérte Kemény báró fáradozását, mert 1857-ben már mintegy 250 állandó fürdővendéget számolhatott, ráadásul az átutazó vendégek is szép számban érkeztek a gyógyhelyre. (Wachtel 1859, 202. p.) Wachtel volt az, aki úgy nyilatkozott a fürdő gyógyforrásairól, mint amelyek kedvezőbb gyógyhatásúak a parádi, a szliácsi és a szobránci forrásnál is. Ez idő tájt a fürdőnek 24 szobája (15-24-30 krajcárért/nap) és 12 kádja (10 krajcárért/nap) volt, ugyanakkor számos hiányosságról is beszámolt *Ungarns Kurorte und Mineralquellen* c., alapműnek számító munkájában. Leírásai alapján a mocsaras helyen elterülő fürdőtelepen esőkor a betegeket hordágyon kellett kivinni lakószobájukból, mivel feljött a talajvíz, sőt gyakran – a hely elhagyatottsága miatt – patkányok, gyíkok és békák társaságát voltak kénytelenek „élvezni" a fürdővendégek. Kritikai szemmel méregette a fürdő konyháját is, eszerint jégverem híján a húsételeket alkalmasint büdösen szervírozzák az asztalokra. A vízmelegítés technikáját szintén primitívnek találta: „a forrásból szolga segítségével kimerítenek, a vizet tűzhely fölé helyezik ún. melegítő edényekben, innen a gyógyház külső falán haladó nyitott fa-csatornarendszeren keresztül vezetik be egy nyíláson a fürdőház kádjaiba." (Wachtel 1859, 203. p.) Wachtel úgy vélte, Ajnácskő fürdőjének számos alapváltoztatáson kell átesnie ahhoz, hogy egy átlagos, középszintű magyar fürdő színvonalához felsorakozzon, a miniszter úrnak legfőképpen a mocsár lecsapolásán, a kanalizáción, a szálláshely bővítésén és az egész fürdőtelep renoválásán, a víz felmelegítésén, a parkosításon, a társalgóhelyiségek kialakításán és állandó fürdőorvos biztosításán kellene minél hamarább elgondolkodnia.

Hasznos tanácsokkal fordult nyílt levél formájában báró Kemény Gábor úrhoz Dr. Kún Tamás[9] orvosdoktor is a Vasárnapi Ujság hasábjain. Kún 1858-ban nagy, fényes jövőt jósolt Ajnácskőnek, mely a legjobb esélyekkel rendelkezik az elsőrangú hazai fürdőintézetek közé való felsorakozáshoz, ha tulajdonosa élvezhetővé, komfortosabbá varázsolná e „kincsesbányát". Öt pontban intézi sorait a miniszter elé, annak helybeli tiszttartóján, Simonfy Péter úron keresztül:

„Először: A források vize vegyileg megvizsgálandó mind mennyiségileg, mind minőségileg, minő betegségekben és az egyéniséghez alkalmazva mily mértékben használható az ivóvíz.

Másodszor: Elkerülhetetlenül szükséges, hogy a fürdőintézetnek orvosa legyen, ez irányban még semmi intézkedés nem történt. Csak orvos határozhatja meg, hogy melyik beteg mily mértékben ihatja a gyógyvizet, mily módosítással használhatja a fürdőt és mily étrendszer szükséges. Fürdőintézetnek orvos nélkül nem szabadván lenni, a közeli Rimaszombatból hetenkint legalább kétszer meglátogathatná egy orvos a fürdői vendégeket.

Harmadszor: Minden fürdőintézetnél első rendű szükség a jó s illendő élelmezés, s hogy afölött is orvos őrködjék. E tekintetben is nagy hiányt tapasztalhatni az ajnácskői

9 Dr. Kún Tamás 1843-ban nyerte el orvosi képesítését Pesten, öt évvel később a miskolci kórház igazgatója. 1849-ben a minisztérium egészségügyi osztályába nevezték ki. 1858-ban Tiszalökön orvos, majd Szentmihályon mint Dessewfy Emil gróf uradalmi orvosa dolgozott. 1861-től Borsod vármegye főorvosa, 1872-től törvényszéki orvos. (www. tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop412A/2010-0019-furdokultura/ch11.html)

fürdőben, elannyira, hogy az ottani haszonbérlő nem értve saját hasznát és előmenetelét, a vendégeket nem látja úgy el, mint kellene.

Negyedszer: A kényelemhez tartozó kellékekből vajmi sok teendője van az ajnácskői fürdőintézetnek Ilyenek a társalgási terem, elegendő számú lakszobák fölszerelve illő bútorzattal, sétautak, a fürdőházak és lakszobák közti térnek lombos fákkali beültetése, nehogy a betegek mindig a szobában üljenek és a nembeteg vendégek agyon unják magukat.

Ötödször: Az ajnácskői fürdőnél nagy hiány, hogy az ivókút nem lévén illedelmesen fölszerelve és elkorlátozva, abból minden napszámos kénye s kedve szerint merítget magahozta piszkos korsóval, és nem lévén kellőleg felrovátkolva a kút, ebbe mindenféle tisztátalan elem befolyik, a vendégeknek nem csekély undort okozva. Szükséges tehát a kellő rend fenntartása végett a kút mellett folyvást őrnek lenni, ki a vizet merengeti s osztogatja mindenkinek.

Meggyőződésem, hogy e fürdőnek nagy jövendője van már magában is, ha még idővel savó- és szőlőgyógymód köttetik vele össze, mire vidéke igen alkalmas, akkor június hótól október közepéig vendégekre bízvást számíthat." (*Vasárnapi Ujság*, 1858. 29. évf. 343. p.)

Hogy az évek során történt-e jelentős változás a fürdőtelep karbantartásában, járt-e eredménnyel az országos hetilapban leközölt nyílt levél, az elkövetkezőkben kiderül. A *Vasárnapi Ujság* hasábjain négy évvel a panaszáradat után az alábbi pozitív visszhangot olvashatjuk a fürdőtelep felől: „A hely birtokosa újabb időkben sokat tett a fürdő kényelmeinek előmozdítására, s most két fürdőépület és egy szálloda áll a gyógyvendégek rendelkezésére, s évről évre nagyobb részvétnek örvend közel s távol vidékek betegei részéről, a mit a hely kiességénél s az ittlakás több kényelmeinél fogva meg is érdemel." (*Vasárnapi Ujság*, 1862. 33. évf. 161. p.) Úgy látszik, a szavaknak mégiscsak volt némi erejük – egy rövid ideig. 1864-ben már újabb elégedetlen fürdővendég zúdítja az olvasóra nemtetszését: „Úgy a beteg, mint a gyöngélkedő, de még az ép is igen jól találhatná itt magát, mihelyt a fürdővendégek szállásai nem egyedül jövedelemhozásra, de egyszersmind lakályosságra is számított felszereléssel több kényelmet s enyhet adnának. Múlt nyáron úgy a nap heve, mint a legyek sokasága ellen csak a szabad helyek fái árnyában lehetett elvonulni, de a szobákban menedék nem volt. – Jó, hogy a fürdőszobák ablakai még némi redőnyök által paizsoltatnak. Az ide gyógyulás végett gyülekező, leginkább nő vendégek méltán panaszkodhattak eddig az itteni egyhangúság miatt. Nem értem a vasárnaponkénti tánczvigalmakat látogatni szokott közel vidéki úrhölgyek ép, üde és kényelmet nem kereső kis táborát, mert hiszen e kedves had kevéssel beéri – s panaszra nem igen nyitja meg ajkait. Jövőre kényelem tekintetében lényeges változtatások vannak ígérve. A séta-kert és a liget a major mellett már szépen gyarapodik." (*Vasárnapi Ujság*, 1864. 11. évf. 4. p.) E sorok is az állandó ígérgetési folyamatra mutatnak rá a fürdő igazgatósága és tulajdonosa részéről, kézzelfogható javulás nélkül.

Liptay Pál 1868-ban rövid képes beszámolóval kecsegeti a *Magyarország és a Nagyvilág* olvasóit Ajnácskő várának és fürdőjének bemutatásával, utóbbit akként beharangozva, mint olcsóságáról ismeretes helyet. „Az életmód felette olcsó, mint talán seholsem, kapni szobát naponként 50, 60, 80, 90 krért, a konyha szintén kielégítő. Van két fürdőépülete, összesen 14 fürdőszoba egy és két káddal, lakószoba 31, melyek

mind meglehetős tágasak és szükség esetén 2 ágyat is alkalmazhatni bennök. Egy fürdő ára 30 kr. Rendes orvos csak a sajátképi fürdőidény alatt lakik kint, addig Rima-Szombatról jár ki hetenkint kétszer. E fürdőt rendesen igen sokat látogatják, leginkább nők, kik nemcsak a közel vidékről, de Pestről és az ország távolabb részéről is gyűlnek itt össze üdülést és gyógyulást keresni. Sétahelyekben is meglehetősen gazdag a hajnácskői fürdő. A fürdőépület előtti kis park, a virágos rétek, árnyas erdők éltető levegője mind üdítőleg hat a betegre." (*Magyarország és a Nagyvilág,* 1868. 4. évf. 30. sz.) – konstatálja Liptay a legnagyobb megelégedéssel, a továbbiakban pedig a miniszter úr áldozatkészségét méltatja a fürdőben eszközölt célszerű újítások megtételéért. Amint látjuk, évről évre változik a fürdő renoméja, a kérdés csupán az, hogy az olvasói leveleknek vagy pedig a „hivatalos" fürdői beszámolóknak hihetünk-e.

Wachtelhez hasonlóan Hunfalvy 1867-ben kiadott megyei monográfiája is a vendégek részére kialakított 10 fürdőszobáról és három épületben kialakított 24 lakószobáról tett említést. (Hunfalvy 1867, 185. p.) Rózsay József 1875-ben már négy különálló épületről szól, melyekben mintegy 32–35 vendégszoba található, naponkénti áruk 60 krajcártól 1 forint 50 krajcárig van megállapítva. A fürdőszobák száma 10-12, melyekben mintegy 18 fürdőkád várja vendégeit – ebből 12 pléhből, 6 pedig fából van. Egy fürdő ára ez idő tájt pléhkádban 60 kr, fakádban 40 krba került. Míg ivásra csak a Kemény-forrásból, fürdésre a Széchenyi- és Kovács-forrásból merítették a vizet. „Hogy a fürdésre használt vízből minél kevesebb szénsav menjen veszendőbe, szükséges lenne kétfenekes kádakat készíteni. A kád telíttetik hideg ásványvízzel és a két fenék közti űrbe gőzgép által gőz bocsáttatik, mely pár perc alatt a fürdésre szükséges hőfokra hozza a kád vizét s a szabad szénsav megmarad, míg ha a víz előre melegíttetik, elveszti teljesen szénsavtartalmát, mely a bőrre és az egész szervezetre kiválóan hat." (Rózsay 1875) – szorgalmazza az ötletet bajorországi fürdőhelyek mintájára Rózsay. A hegyeknek köszönhetően a minden irányban szelektől óvott Ajnácskő fürdője kiváló éghajlatával az 1870-es évekre látszólag minden adott tulajdonsággal rendelkezik, amely egy gyógyfürdőnek feltétele: „Van a fürdőintézetben egy szálloda, étteremmel és egy pár mellékszobával, továbbá egy korcsma, istállóval és kocsiszínnel. Van végre egy újabb időben készült terem a vendégek rendelkezésére, amely táncz- és egyéb mulatságokra alkalmas. Reggel és este naponként czigányzene szolgál a vendégek mulattatására. A fürdői étkezést a vendéglőben lakó vendéglős eszközli. Gyümölcsöt, különösen szamóczát és málnát bőségesen szoktak árulni. A fürdőtől nem messze egy pár igen jó és dús édesvízforrás van. Sétányul szolgálnak a fürdő körül levő igen szép kanadai nyárfák alatt vezető utak, a gyümölcsöskert ösvényei és az erdő sétautai. Legkedveltebb kirándulási pontok a vár, az ősemlősök lelhelye és a pogányvári kráter." (Rózsay 1875) A budapesti főorvos sorai haladásról, korszerűsítésről tesznek tanúbizonyságot. Úgy látszik, az utóbbi évek panaszáradata értő fülekre talált, továbbolvasva azonban vegyül némi üröm a fürdőidillbe. „Eddig valamelyik rimaszombati vagy füleki orvos hetenként nehányszor meglátogatta a fürdőt és végezte az orvosi rendelést. Reméljük, hogy a jövőben a fürdőidény alatt ott lakó orvos fogja teljesíteni a betegek gyógykezelését." (Rózsay 1875) Az írás arról árulkodik, hogy az elmúlt 17 év alatt (Kún hozzászólásától számítva) semmilyen változás nem eszközöltetett egy állandó fürdőorvos alkalmazására. Másik kifogásként a fürdő megközelíthetőségét rója fel a gömöri vasutaknak, a fürdőhöz legközelebb lévő állomásként a tőle egy mérföldnyi távolság-

ban lévő Balogfalát jelölték ki, nem pedig valamelyik Gortva-völgyi települést, amely a fürdőhöz sokkal közelebb esne. Ugyancsak hátrányosnak titulálta e fürdőre a gömöri vasút menetrendjét, mely szerint jelenleg csak éjjel lehet az állomáshelyre megérkezni s onnan elindulni. (Rózsay 1875)

Bernáth József egy évtized leforgása alatt másképp jellemezte a fürdőt. Míg a németül írt *Die Mineralwasser Ungarns* c. brosúrájában még akként festi le az ajnácskői fürdőhelyet, mely kevés vendég által látogatott és tulajdonosai által elhanyagolt (Bernáth 1878b), a magyar nyelven kiadott országos forrásösszeírásában már így fogalmaz: „A gyógyhely 20 év előtt, Wachtel leírása szerint nyomorult állapotban volt, de jelenleg valamivel kedvezőbb helyzetnek örvend – több forrása van, melyeknek vize fürdésre és ivásra alkalmaztatik." (Bernáth 1879, 108. p.)

Boleman szintén dicső szavakkal méltatta Ajnácskőt, eszerint a fürdő ásványvize a legjobb hírrel bír, bár kétségtelenül leszögezte, a telep mocsaras helyen áll. A továbbiakban 32 vendégszobáról és 26 fürdőkabinról számol be. (Boleman 1884, 182. p.) Chyzer ekképp festi le a telepet: „A fürdő 10 percnyire a községtől lombos erdős hegyek közti széles szép völgyben fekszik, melynek kissé nedves talaját a cultur mérnökök alagcsövezés által most szárítják, miáltal a források is mentve lesznek vadvizek behatásától. A hegyek déli lejtőjén jó szőlőt mívelnek. Berendezése egyszerű, szerény." (Chyzer 1885, 34. p.) Boleman későbbi, *Fürdőtan* c. munkája 7 házról tesz említést, melyekben az étkezőhelyiségeket leszámítva 7 fürdőház, 33 lakószoba és 14 fürdőkabin áll a vendégek rendelkezésére, ugyanakkor további érdeklődésre a közeli községben is lehet lakást kapni. A fürdőtelep – jellemzése szerint – ingoványos terület, a fürdőt bükk- és fenyőfákkal övezett csinos park és jól ápolt sétautak veszik körül, a jó levegő pedig kedvez a légzőszervi bántalmakban szenvedőknek. (Boleman 1887, 276. p.)

A lakó- és fürdőszobák száma szakirodalomról szakirodalomra változik. Míg *A „Fürdőirodalmi Könyvtár" értesitője* az 1894. évben 32 szobával felszerelt fürdőről cikkez,[10] Hankó Vilmos 1895. évi adatai szerint a telepen 30 lakó- és 16 fürdőszoba állt a vendégek rendelkezésére.[11] A millennium évében Boleman 32 vendégszobából álló két szállót említ, a fürdőházban pedig 16 kabin és 20 fakád várta a pácienseket. (Boleman 1896, 99. p.)

A vezető posztokat az 1879. fürdőévadban Szoboszlay Ferenc (fürdőigazgató), Sándor Béla szolgabíró (közegészségügyi fürdőbiztos) és dr. Szabó Samu (fürdőorvos) töltötték be. (*Rozsnyói Híradó,* 1879. augusztus 3.) A *Gömör* c. regionális hetilap alapján a fürdőt 3 és 6 év időtartamra rendszeresen bérbe adták a fürdőszezonra. (*Gömör*, 1875. április 18.) A legelső információnk 1874-ből származik a fürdő vendéglősének kilétével kapcsolatban Privetzky István személyében – ez idő tájt épült meg a fürdő díszterme is (*Rozsnyói Híradó,* 1874. augusztus 9.) –, míg az 1879-es fürdői évadban Télfy Adolf vendéglős kínálta a sajtó szerint „pontos és gyors kiszolgálás mellett a szobák és a fürdők árát 50%-kal olcsóbban". (*Gömöri Közlöny,* 1879. június 1.) A reklám-

10 *A „Fürdőirodalmi Könyvtár" értesitője,* 1895, II. évf. 5–6. sz., 102. p. Ugyanezt az adatot közli Preysz is egy évvel korábban, 1893-ban is. (Preysz 1894. 30. p.)

11 *Balneológiai értesitő*, 1895, II. évf. 9–10. sz. 144. p. A Chyzer Kornél által 1885-ben kiadott munka még báró Kemény Gábort jelöli a tanulmány szerzőjeként. (Chyzer 1885, 35. p.)

mal ellentétben egy korabeli beszámoló szerint Télfy választása nem bizonyult szerencsésnek, ugyanis nem rendelkezett a beruházásokhoz szükséges forgótőkével. „Eltekintve, hogy a vendégnek az utolsó edényről is magának kell gondoskodnia, még étneműeket is szállíttatni kell, ha a büdös hústól egy kis hideglelést kockáztatni nem akarunk." (*Rozsnyói Híradó,* 1879. augusztus 3.) A rossz étkezésre a későbbiekben még visszatérünk.

A helyi sajtó alapján tudomásunk van arról, hogy 1880-ban a bataszéki (ajnácskői) gyógyfürdőt már Geiger Ignácz volt salgótarjáni vasúti vendéglős vette bérbe 6 évre, aki jelentős mértékben hozzájárult a fürdőhely modernizálásához – a vasútállomásról a fürdőbe saját lovain eszközölte a vendégek fuvarozását társas kocsin, a fürdőszobákat és lakosztályokat pedig a legnagyobb kényelemmel rendezte be. Ahogyan a sajtóban megjelent reklámhirdetésben is olvasható: „Nevezett bérlő nem kímélve költségét, oly átalakításokat vitt véghez, mely a fürdővendégeknek minden oldalról teljes kényelmet biztosít. A kávéház és vendégszobák teljes kifestése mellett teljesen újonnan vannak rendezve, kívánatra ágyneművel is ellátatnak. A jó és ízléses étkezésre nézve akként intézkedett, hogy keresztény és izraelita konyhát rendezett be. A közel levő sőregi vasútállomáson a váróteremnek a közönség kényelmére leendő helyreállítását, valamint a fürdő-idényre az utazó vendégek részére a mérsékelt menetjegyet kieszközölte. Mindezen intézkedéseket a t. fürdővendégek előnyére, nagy részben a jelenlegi igazgató, Szoboszlay Ferenc fáradhatatlan buzgalma létesíté. A fürdő orvosa dr. Szabó Samu leend." (*Gömöri Lapok,* 1880. május 16. 14. sz.)

Egy 1882-es hirdetés szerint a fürdő orvosa már Dr. Zsingor László volt, aki ténylegesen a fürdőben lakott. (*Gömör-Kishont*, 1882. május 28.) A vendégek kényelmét ekkor két erősebb savanyú kútforrás szolgálta, (*Gömör-Kishont*, 1881. május 8.) és a fürdőtulajdonos rendszeresen gondoskodott a savanyú ivókút vizének tisztításáról is.[12] 1884-ben a fürdő higiéniai szempontból dr. Plichta Soma, Nógrád megye főorvosa felügyelete alatt állt, fürdőorvosként dr. Szabó Samu rimaszombati megyei főorvos működött a telepen, ki rendszeres látogatásain orvosi tanácsokkal szolgált a pácienseknek. (*Gömör-Kishont*, 1884. június 8.) Az 1886. fürdőévadban dr. Wellisz Gyula lett a telep fürdőorvosa, aki a gyógyvízzel tett kísérleteivel is megalapozta a fürdőnek és vizének jó hírnevét. (*Gömör-Kishont*, 1886. augusztus 1.) Ez idő tájt a villák építkezése is megkezdődött a fürdőben, folyó évben Szilárdy Ödön nógrádi földbirtokos Somoskeöy Károly mérnök tervei alapján építtetett nyaralót a telepen, így a lakosztályok számát is sikerült szaporítani. (*Gömör-Kishont*, 1886. augusztus 1.) Ugyanezen nagybirtokos vet szemet majd nyolc évvel később a pangásnak induló fürdőre, s fontolgatja a telep örökáron való megvételét Kemény Géza bárótól. (*Rozsnyói Híradó*, 1894. július 22.)

1888-ban a fürdő bérlője Hoffmann Benedek lett, (*Gömör-Kishont,* 1888. május 20.) aki a helyi sajtó alapján „mindent elkövet arra, hogy vendégei a lassanként csi-

12 Egy alkalommal (1885-ben) ilyen kötelező szivattyúzás alkalmával a 16 centis kútcsőből hatalmas vízoszlop tört elő nagy robajjal, kődarabokat, botokat röpítve a levegőbe, s ezzel pánikot keltve a napszámosok és vendégek között, amíg fokozatosan vissza nem süllyedt a mélybe. (*Gömör-Kishont*, 1885. június 14.)

nossá váló fürdőhelyiséget megszeressék s nyaranta állandóan fölkeressék. Eddig tizenkét család élvezi a fürdő kitűnő hatását, kiket esténként egy jól szervezett jánosi zenekar mulattat." (*Gömör-Kishont*, 1888. július 8.)

Kedvezményeket illetően az elő- és utóévadban – május 15-től július 1-ig és augusztus 15-től szeptember végéig – a lakásokhoz jutányosabb áron (50%) lehetett hozzájutni, továbbá a menettéri jegyek 33%-os árengedménnyel voltak válthatók. A vasút 1882-ben Budapestről és Miskolcról naponta kétszer közlekedett az ajnácskő-sőregi vasútállomásra. (*Gömör-Kishont*, 1882. május 28.) Értékes információ egy évvel későbbről a szolgáltatásokra vonatkozóan, miszerint a postahivatal Ajnácskőn, a távírdahivatal a szomszédos Balogfalván, míg rendelő, orvos és házigyógyszertár helyben üzemelt. (*Gömör-Kishont*, 1883. május 27.) 1884-től félórai járásra a fürdőtől, már Ajnácskő-Sőregen is üzemeltettek távírdát, Fülek és Miskolc között pedig már naponta nyolcszor közlekedett vonat az ajnácskő-sőregi állomást is érintve. (Chyzer 1885, 34. p.) Ráadásként a fürdőidényt is meghosszabbították május 1-jei nyitással – ennek értelmében az elő- és utóévad május 1-től június végig, illetve augusztus 21-től szeptember végéig módosult. (*Gömör-Kishont*, 1884. június 8.)

A fürdő évről évre igyekezett korszerűsíteni, igazodni az igényekhez, amiről a helyi sajtó is rendszeresen beszámolt: „A kies fürdő, mely legközelebb nagyobbszerű átalakításon fog keresztül menni, most nagyon látogatott, a lakások mind elvannak foglalva…" (*Gömör-Kishont*, 1882. július 16.) A napi szobaárak 80 krajcártól 1 forint 50 krajcárig rúgtak. (*Gömör-Kishont*, 1884. június 8.) 1883-tól a közlekedést a vasúti állomás és a fürdő között már rendes kocsikkal tartották fenn,[13] naponta négyszer, 50 krajcáros viteldíjjal személyenként. A propagandagépezet is beindult, a hirdetésekben igyekeztek kiemelni minden lényeges információt, mely az idény vendégszámának növekedését elősegíti: „Rendszeres savó-kúra azonnal, a szőllő-kúra szeptember 1-én lép életbe. Szobák és fürdők házilag kezeltetvén, jó és jutalmas konyha Glosz Endre[14] kezében van. Izraeliták ellátásáról Lusztig Dániel gondoskodik." (*Gömör-Kishont*, 1883. május 27.) A fürdő kedvező színvonalának szempontjából sokatmondó információ, hogy 1885-ben a fürdő vendéglőse az a Horváth József lett, aki a neves rimaszombati Három Rózsa Szálló vendéglőjét is üzemeltette, (*Gömör-Kishont*, 1885. május 5.) két évvel később pedig már egy budapesti vendéglős, Fábián Zsigmond kitűnő magyar konyháját élvezhették a vendégek. (*Gömör-Kishont*, 1887. május 29.) Az 1890. évi fürdőszezonban Winter Adolfhoz, a rimaszombati Vadászkürt vendéglőséhez került a fürdő konyhájának vezetése, aki hirdetésében „a kényelem mellett a legjobb ételeket és italokat jutányos áron, pontos kiszolgálás mellett" kínálta. (*Gömör-Kishont*, 1890. május 29.)

Tény, hogy a kecsegtető reklám a valóságban sokszor mást takart. Az 1886. fürdőévadban a következő panaszt vettük a heti sajtóból: „A mily kellemes, szép vidéke és kiváló gyógyító erejű vize van megyénk fürdőjének, Ajnácskőnek, ép oly kezdetleges állapotú ott a vendégek ellátása. Az izraelita vendéglős drága és rossz ételekkel traktálja vendégeit, úgy hogy örökös panaszt kell hallani az ott időzőktől. Tanui voltunk amint nem egy asszonyság valamennyi rendelt ételt ehetetlenség miatt visszaküldött,

13 Ez egyben a postaszállítást is szolgálta. (*Gömör-Kishont*, 1888. május 20.)

14 1884 szezonján a vendéglős Schook János lett. (*Gömör-Kishont*, 1884. június 8.)

a ki pedig teheti, otthonról látja el magát tartható élelmi szerekkel. Az sem ritka dolog, hogy semmit sem kap enni a vendég, mert a vendég még a kenyeret is a szomszéd faluból darabszámra veszi. Épp a múltkor történt két katonatiszttel, hogy este 10-11 óra között se egy darab kenyeret, se egy szivart nem bírtak kapni a fürdőben, ellenben a bort méregdrágán fizették meg, azonkívül, hogy a maradásra azzal beszélte rá a vendéglős a két urat, hogy este tánczmulatság lesz. Persze se táncz, se kenyér nem volt. Bizony a miniszter úr okosan tenné, ha fürdőjét más kezekre bízná, így lehetetlen prosperálni." (*Rozsnyói Híradó*, 1886. augusztus 8.) Az alábbi, 1881-ből származó újságcikk a propaganda hiányosságaira hívta fel a figyelmet: „Sajnálatunkra esik, hogy a fürdő bérlője és igazgatója annyira megfeledkezik a közönség s önmagam iránti kötelességéről, hogy a különben természeti szépségű s igen jóhatású gyógyhelyről nyilvánosság elé nem bocsát egy parányi értesítést sem, elannyira, hogy még Gömörben sem tudunk a magunk kincséről sem, s arról sem nyerhetünk tájékozást, hányan s kik látogatják, mint nyilatkoznak, a megelégedés mily fokával hagyják el stb.? Csodálni való-e azután, ha kevesen látogatják, május és június hóban, a legszebb tavaszi napokban üresen és elhagyottan áll és nem számíthat hosszúra nyúló saisonra?" (*Gömör-Kishont*, 1881. augusztus 7.) A kritika szerzője ugyanezt Lévártra és Várgedére is rávetíti. Lássuk hát azokat a statisztikai mutatókat!

Vendégforgalom – népszerű(tlen)ség

A Rimaszombatban 1867. augusztus 12–17. között megtartott magyar orvosok és természetvizsgálók országos szintű XII. nagygyűlése során a kongresszuson részt vevő illusztris társaság kirándulást tett, érintőlegesen útba ejtve a várgedei, de célpontul kitűzve az ajnácskői gyógyfürdőt és annak környékét, mely akkor fénykorát élte. „Kovács S. Endre úr vezetése alatt megtekintők a több rendbeli forrásokat, melyek egyike ivásra, másika pedig mesterséges melegítés mellett fürdésre használtatik. A fürdő berendezése hagy ugyan kívánni valót, azonban jelenlegi állapotában is hiányt pótol s céljának megfelel, minek bizonyítéka az ott időző fürdővendégek szép száma. Ezután vette kezdetét a pogányvári kirándulás, fáradságos, 5/4 óráig tartó hegyi úton (…) Ebéd végeztével a társaság három részre oszlott, az egyik rész az itteni ősemlősök maradványainak lelhelyét[15] szemlélte meg, a másik rész az ebédlő helyiségben maradt vidám beszélgetés mellett, legifjabb része táncznak eredt s jó kedvét fokozta a fürdői hölgyvendégek tényleges részvétele" (*Napi Közlöny*, 1867. augusztus 17.) – írta Dr. Hajnal Albert, a kirándulás egyik résztvevője a konferencia időtartama alatt kibocsátott lapban, mely hű bizonyítéka annak, mennyi érdekesség és látnivaló akadt Ajnácskő környékén a fürdővendégek számára, ha olykor kimozdulni óhajtottak a fürdőtelepről. A látottakról részletesen beszámol a gyűlés munkálatairól 1868-ban kiadott kötet is, minderről azonban egy korábbi fejezetben már szó esett. „Az egész fürdőintézet berendezése olyan kis arányokat mutat, mintha e fürdő szerény visszafogultságában a kör-

15 E vidéken számos őslénytani nevezetesség, főleg ősemlős állatok maradványai lelhetők fel, melyeket Kubinyi Ferenc kutatásaiból ismerünk. (*Vasárnapi Ujság*, 1862, 33. évf. 161. p.)

nyék lakóin kívül más vendégekre nem is számíthatna" – olvashatjuk a kötetben. (Batizfalvi–Rózsay 1868, 410. p.) A társaság fürdőorvos biztosításával, a fürdő nagyságának növelésével, újabb forrásfúrással, újabb fürdőépületek emelésével és a gyógyforrás megközelíthetősége végett jobb közlekedés kiépítésével látta megoldhatónak a fürdő országos hírű felvirágoztatását – mint tudjuk, mindez csupán terv maradt.

Kurlisták híján a fürdővendégek számát illetően sajnos csak fürdészeti szakirodalomra és a hetilapokra hivatkozhatunk. A *Fürdői Lapok* c. heti közlöny alapján 1872-ben Ajnácskőn 48 család fordult meg. (*Fürdői Lapok*, 1873. július 6. I. évf. 7. sz.) A *Magyar Gyógyterem* 1878-ban 67 állandó fürdővendéget számlált. (*Magyar Gyógyterem,* 1879. május 1. I. sz.) Bernáth szerint a befogadóképesség mintegy 70 főt tett ki, míg a fürdőben 26 kádról ad jelentést, ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a fürdőt bizony kevés vendég látogatja. (Bernáth 1878a, 454. p.)

Takács László 1888-ban már sajnálkozva számolt be a fürdőről, mely remek vidéke ellenére sem bír elég látogatót hódítani, s „ennélfogva a kies fürdőhely megmarad kezdetleges kicsiségében, egyetlen vendégházában 25 szobával, valamint ebédlő és társalgó teremmel, annak ellenére, hogy az étkezés igen jutányos és kiválóan ízletes, mérsékelt árak mellett, a szolgálat pedig kifogástalan. Sőt, a fürdővendégek a telephez közeli faluban akár ügyes vezetőt is találhatnak a környékbeli kirándulásokhoz." (Takács 1888, 9. p.) Az 1896-ban megjelent *Magyar fürdők és ásványos vizek* c. balneológiai munka már úgy említi a fürdőtelepet, mint az utóbbi időben elhanyagoltat, s vendég csak elvétve keresi fel. (Boleman 1896, 99. p.)

Preysz Kornél statisztikai táblázata alapján összehasonlíthatjuk Ajnácskő 1877 és 1892 közötti vendégforgalmát, mely egyben a fürdő népszerűségéről és hanyatlásáról árulkodik:

1. táblázat. Ajnácskő vendégforgalma 1877 és 1892 között[16]

Év	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1892
Fő	17	67	123	228	198	178	225	170	67	76

A korabeli folyóiratok hasábjait a nyári idényben ellepték az oly divatos fürdői beszámolók, melyek rendszerint egy-egy fürdőbe látogató vendég személyes vallomásait tükrözték az adott gyógyhelyen látottakról, tapasztaltakról. Többnyire név nélkül ellátott, őszinte fürdői levelek voltak ezek, melyeket bátran tekinthetünk afféle naplójegyzeteknek is. Ajnácskő-fürdő történetében öt fürdői levelezés jelent meg a *Gömör-Kishont* c. társadalmi lap hasábjain 1882 és 1886 között (tehát a csúcskorszakban), valamennyi más-más hangvételű. Az első levél romantikus bevezető után, még sejteti a fürdő virágkorát, de már rámutat egy-két hiányosságra. A miniszter úr és fürdője méltatása mellett a fürdőigazgatóság gondatlanságára fókuszál: „Egészséges levegő, kitűnő gyógyerejű víz, gyönyörű sétahelyek, posta- és vasútállomás, zene, élvezhető ellátás, szeretetreméltó fürdőigazgató, fiatal orvos, kell-e még egyéb is reklámnak? Ez is fölösleges, enélkül is tele van mindig, mi pedig gömöriek eléggé ismerjük. Igaz, hogy a rafinírozott

16 1886 és 1891 között az adatokat elmulasztották beküldeni. (Preysz 1894, 62. p.)

ízlésű külföldi fürdőkön elkényesztett közönség gáncsolni valót eleget találhat itt, de hát kérem a mi romlatlan vidéki betegeink nem oly követelők. Aztán meg, tetszik tudni az igen sokat tesz ám, ha valaki azt mondhatja: én a miniszter fürdőjén gyógyultam. Eddig csak oly minisztereket ismertünk, akik beteggé tették a közönséget ijesztő adóintő czédulákkal: báró Kemény alkalmat nyújt a meggyógyulásra is. Akit már egészen kiszivattyúztak a véréből, az jöjjön ide, s nehány hét múlva piros pozsgásan, duzzadó erekkel távozik a csodahelyről. Mert a fürdő vérszegénység s gyakoribb női bajok ellen kitűnő hatásúnak mondatik. Igaz, hogy savanyú vastartalmú vize nem a legkellemesebb ízű, de a hatás, kérem, a hatás! Meg aztán az a gyönyörű fasor, ami mindjárt a gyógyforrás közelében van! Hát még a fürdő felett elterülő szép bükkös erdő, tisztán tartott messze terjedő séta-utaival, csinos pihenőivel, mind megannyi legalkalmasabb hely bármi diskrét randevúra is! (…) Oh, ezek kárpótolják a legsavanyúbb orvosságot is és – egyebet is. Mert bizony egyéb is van, mitől a fürdővendégek érzékenyebb része lebittyeszti szép ajkacskáit. Persze holmi rusztikus ember vagy a pipafüsthöz megszokott falusi mama észre sem veszi mikor a nagyérdemű bérlő úr csibukszóval vagy hosszú szárú selmeczi pipával fogadja vendégei rendeleteit, s mikor átfurakodik egy sétáló nőcsoporton, füstfelhőbe burkolja őket mint a mithoszi félisten, meg hogy a múlt vasárnapi Anna-bálon ugyan az a bérlő úr végig nyújtózott a tánczteremben egy pamlagon, mintha csak valami török kávéházban lett volna, meg hogy a fürdő kabinokban és azok előtt egy szezon alatt csak egyszer söpörtetnek, meg hogy… Ezer bocsánat! Én egészen elrontom a miniszteri fürdő renoméját, pedig ime itt jön Sz. fürdőigazgató úr, aki mind ama emberi gyarlóságokat szintén kárhoztatja, de nem bír velük, s azért aztán az ő szeretetreméltó modorával kárpótolja a kedves hölgyeket. Vannak itt szép számmal kedves hölgyek! Tetszett volna csak látni múlt vasárnap az Anna-bálon, mily bájjal, mily erővel (nem csoda, vasasvizet isznak) lejtették a hétszer megújrázott csárdást." (*Gömör-Kishont*, 1882. augusztus 6.)

Ajnácskő megközelíthetőségén sokat javított, hogy 1883 nyarán megindult a Rimaszombat–Fülek között naponta közlekedő omnibuszjárat. „Az alkalmat siet is közönségünk megragadni, s olykor-olykor tekintélyes számú társaság tölt itt egy-egy kellemes napot. Ma reggel is derék polgármesterünk vezetése alatt többen rándultak ki e kedves gyógy-helyre s meg vagyunk győződve, hogy a kirándulók példáját ezután még számosabban fogják követni." (*Gömör-Kishont*, 1883. június 17.) Való igaz, június 1-től ún. omnibuszvonat könnyítette meg az utazást a kirándulók, üdülni vágyók számára, mely naponként Rimaszombatból reggel 7 óra 30 perckor indult, s Fülekre délelőtt 9 óra 40 percre érkezett, míg visszafelé este 7 órakor indult, a kiinduló célállomásba 9 óra 17 perckor érkezvén. (*Gömör-Kishont*, 1883. június 3.) Mindez azt is példázza, hogy Ajnácskő a rimaszombatiak körében népszerű kiránduló- és pihenőhellyé lett, hiszen a városlakók körében volt igény külön menetrend szerinti járat elindítására is.

„Telve e vidék festői képekkel" – írta egy következő vendég fürdői levelében a helyi sajtó hasábjain. Sorai képzeletbeli sétára invitálnak bennünket az egykori üdülőövezetben, betekintvén a fürdőtelep mindennapi életébe, ahol valaha pezsgő élet folyt. „Nem messze jobbra áll a kellemes kinézésű sweiczi-lak, telve minden szobája díszesebbnél díszesebb vendégsereggel: balra a többi lakosztályok, fürdő-házak, mind csinosan rendbe szedve, kényelmesen berendezve. Fölöttük dús gesztenye lombok, terebélyes nyárfák… A háttérben pedig hosszan, messze terül el az árnyas bükkös kanyar-

gó soraival. (…) jánosi czigánybanda vidám zenéjére egyenként bontogatják le – többnyire bájos hölgyekből álló kedves vendégeink – ablak redőnyeiket, s lassanként benépesülnek a kellemes sétányok. Csoportokba vegyülnek az ismerősök, csitteg-csattog picinyke nyelvecskéjök… Ha épen valaki meg akar győződni nagyszerű hatásairól, jöjjön és pillantson rá azokra az üde szép arczokra, melyekre ez a jó csevicze, meg azoknak a terebélyes tapolcza fáknak rezgő levelei közt játszó szellő egy hét alatt is, milyen piros rózsákat festett. (…) De a tulajdonképeni élet mégis csak délután van itt. Mikor a nap delelő után kissé megfekszik, jókedvű nevetéstől zajos ismét a bükkös alja, hűsítő sörés test-edző kuglira compariál a férfi kar, folyik a víg élet, melybe újra belevegyölnek a czigány banda mélabús akkordjai, míg lassan-lassan minden elcsendesül." (*Gömör-Kishont*, 1883. július 22.) A fürdő ez idő tájt második virágkorát éli: gyönyörű vidék, kellemes éghajlat, könnyű megközelíthetőség, kényelmes lakószobák, kitűnő konyha, táncterem, elegáns társaság – kell ennél több? „A tudós is feltalálhatja itt Mekkáját. A régész, a jó borkedvelő, a beteg, a szép vidékben gyönyörködő megtalálja itt azt, amit keres"[17] – olvashatjuk egy újabb fürdői levél sorait a korabeli sajtóban. E levélben nyerünk információt arra vonatkozólag is, hogy női fürdő lévén a gyógyhelynek az 1884. fürdőévadban Losonczy Izabella személyében nő felügyelője is volt. (*Gömör-Kishont*, 1884. július 20.)

A fürdő hírnevét a társasutazások is gyarapították. Az első információnk 1886. július 28-ról származik arra vonatkozóan, hogy az államvasutak Budapestről 120 fővárosi vendég részére kirándulást rendeztek Ajnácskő fürdőjébe. A gyógytelep virágokkal, zászlókkal és szőnyegekkel díszítve várta budapesti látogatóit. A helyi sajtó a kiruccanást párhuzamba hozta a fürdő miniszteri tulajdonban levőségével: „Az ajnácskői valóságos fürdőévad csak most kezd élénkülni. Különösen a budapesti közönség az, mely ezen a természet adományaival oly gazdagon elárasztott, gyönyörű völgyben fekvő kies fürdőt s klimatikus gyógyhelyet nagy előszeretettel szokta felkeresni. Ezeknek száma évről évre szaporodik úgy annyira, hogy az idén egyedül a budapestiek száma túlhaladja az összes vidékiek számát, nem hiányozván azonban most sem a szomszéd megyék s városok vendégei sem. (…) Évekkel ezelőtt valóságos gyűlhelye volt e kies fekvésű fürdő azoknak, kiket futóvendég czímmel szokott illetni a fürdőközönség, kik csak mulatság, táncz s kártyajátéknak szerettek hódolni s ezért nem hogy meggyógyulva, hanem betegen tértek haza, kimerülten a dorbézolástól. Ez előtt csakis a szomszéd megyék s városok nyujtották a fürdőközönség legnagyobb kontingensét, kik szinte csak addig maradtak itt, míg a nagy munkaidő beállott, s a dolog haza hívta őket, de most minő változás! Mily kedvező fordulatot vett e fürdő, mióta báró Kemény Gábor miniszter úr maga keze alá vette a birtokot, ki nemcsak teljes szakértelemmel tanulmányozta át a forrásokat, hanem a fürdőnek társadalmi s gyógyviszonyait is figyelemmel kísérve oly mérvű javításokat tett, hogy e fürdőből valóságos gyógyhely lett." (*Gömör-Kishont*, 1886. augusztus 1.) A különvonat reggel 6 óra 20 perckor indult a fővárosból, s délelőtt 11 óra 50 perckor futott be az ajnácskői vasútállomásra. (*Gömör-Kishont*, 1886. augusztus 15.) Az ebédet egy fürdői körséta és a környékre tett kirán-

17 Ajnácskő ősemlősök gazdag lelőhelye volt, sőt az egykori tűzhányó kráterfalai között a láva folyásának nyomaira is ráakadtak. (*Gömör-Kishont*, 1884. július 20.)

dulás követte báró Kemény Gábor miniszter és dr. Wellisz Gyula fürdőorvos kíséretében, vacsora után a vendégek a fürdő dísztermében tartatott hangversenyen és táncmulatságon vettek részt. (*Rozsnyói Híradó*, 1886. augusztus 22.) S bár éjfél után 1 órakor különvonattal már indultak is vissza Budapestre, a fővárosi közönség körében mégis népszerű célponttá vált Ajnácskő, később a báli tudósításokban is találkozhatunk budapesti illetőségű nevekkel.

Ugyanakkor, az 1883. évadban már az elégedetlenség is szárnyra kapott a vendégek körében a fürdői szolgáltatásokat illetően, s ez – amint azt a későbbiekben olvasni fogjuk – a fürdő vesztét okozta: „Az idén is több mint kétszáz nőnek adta vissza életerejét, egészségét, kitűnő vize és levegője – mondom, egy ilyen fürdő nem érdemelne-e meg egy kisség több gondot, nagyobb befektetést. (…) Fürdői szobái kevés számmal vannak, azok sem elégítik ki a mérsékeltebb igényeket sem. De a legnagyobb hiba még is a lakszobák csekély száma, hiszen eddig azoknak hiánya miatt már több vendéget kellett visszautasítani, mint amennyi összesen befogadható. Az étkezést illetőleg talán ma már kevesebb a panasz, mint korábban volt, sőt jutányos is, de itt is kevés és kényelmetlen a helyiség, nincs kellően rendezve a körülete, olyan útféli csárda színében tűnik fel. Az ideiglenes fürdővendégekre, kik pedig szép számmal fordulnak elő, nincs semmi számítás téve. (…) A jövőre nézve méltán megérdemelné a tulajdonos részéről is a fölkarolást." (*Gömör-Kishont*, 1883. augusztus 5.) Az iménti sorok egy fürdői levélből származnak, melyet személyes tapasztalatai alapján egy elégedetlen fürdővendég osztott meg a *Gömör-Kishont* olvasóival. Ám mások is hasonló cipőben jártak a bataházi fürdő látogatásakor: „Lehetne bizony ezt gömöri paradicsomnak is, nemcsak Ajnácskőnek nevezni. Akik a szépet Schweicz, Dél-Tirol és már országok hegyei és völgyei között keresik, elpirulnának, ha ezt a kies helyet meglátnák… Kovács Sebestyén Endre ennek a fürdőnek, mely a női bajokban párját ritkítja, nagy jövőt jósolt, hogy még eddig be nem következett, annak oka a tulajdonos szerénységében rejlik, ki nem használja fel befolyását népszerűsítésre, pedig ezt a közjó érdekében meg kellene tenni. (…) Ajnácskő – amint meg is érdemli – a leglátogatottabb hazai fürdők sorába tartoznék…" (*Gömör-Kishont*, 1884. július 20.) A Kovács Sebestyén Endre által analizált Kemény-forrás vizének kereskedelmi forgalomba hozása asztali víz formájában is csupán terv maradt. (*Gömör-Kishont*, 1884. július 20.)

A nem éppen kielégítő szolgáltatások miatt a fürdővendégek is lassan elmaradoztak. Pápay Károly 1891. évi ajnácskői beszámolójában harminc-egynéhány vendégről értekezik, megjegyezvén, hogy a fürdő korábban bizony látogatottabb volt és olcsóságát is magasztalták. (Pápay 1891)

A negatívumok után álljon itt egy kedves történet. Az ajnácskői fürdő igazgatóságához az 1884-es évadban egy érdekes kérelem érkezett. Egy előkelő külföldi (meg nem nevezett) vendég dr. Kovács Sebestyén Endre emlékére – kinek tanácsára kereste fel e kiváló gyógyhelyet, s kinek nevét a Kovács-forrás őrzi – egy kőpad felállítását kérte a fürdő parkjában. Azonkívül önköltségen óhajtotta megfestetni a nevezett orvos arcképét a fürdő számára, saját részre pedig a park közepén égbe nyúló ezeréves fát. (*Tátravidék*, 15. sz. 1884. június 29.) Bár a sajtó szerint a miniszter úr azonnal intézkedett, ígéretét téve a festmény ünnepélyes leleplezésére is, a továbbiakban semmilyen írott forrás nem erősítette meg a hírt.

Szórakozási lehetőségek a fürdőben

A fent vázolt panaszoktól és negatív statisztikai mutatóktól eltekintve arról próbálunk meggyőződni, hogy Ajnácskő egy bizonyos társadalmi réteg számára egy adott időszakban igenis közkedvelt pihenőhelynek számított. Takács 1888-as leírása alapján a fürdőt és vidékét különösen Losonc és Fülek közönsége látogatta, ünnep- és vasárnapokon nemritkán a losonci cigány zenéje mellett rögtönöztek táncmulatságokat. (Takács 1888, 11. p.) Hogy valóban így volt-e, s milyen is lehetett egykor a bataházi fürdőélet, beszéljenek a sajtós élménybeszámolók, fürdői jelentések.

Már az országos *Fürdői Lapok* 1868. július 20. száma is lelkesen számolt be hasábjain arról, hogy „az ajnácskői fürdőben igen vidám élet foly. A vendégek e fürdőhely kedélyes jellegét folyvást fönntartják. A vasárnapi táncvigalmakon a környék szépei is megjelennek. Ez idény folytán nem egy betegen érkezett nő lett a bálok kitartó táncosnőjévé, mely körülmény a fürdő jó hírének nagy mértékben kedvez." (*Fürdői Lapok*, 1868. július 10. 1. évf. 10. sz. 75. p.) A báró Kemény Gábor tulajdonában álló ajnácskői vas- és kénsavtartalmú fürdő – a regionális sajtó szerint – még az 1880-as években is az egyik legkiválóbb gyógyító hatással bíró megyei fürdőnek számított, „hatályos vasas fürdőkkel és szénsavas savanyúvíz forrással. Gyógyhely mindenféle női betegségek ellen, továbbá csúzos és köszvényes bajoknál, vérszegénységnél, sápkórnál, idült idegbajoknál. Gyönyörű fekvése és jó levegőjénél fogva kitűnő időző hely üdülő betegek számára. Jó cigányzene, olvasó és tánczterem, zongora, tekeasztal és tekepálya, és újságok a vendégek rendelkezésére állanak." (*Gömör-Kishont*, 1882. május 28.) Ilyen és ehhez hasonló sorokkal kecsegtették a leendő fürdővendégeket a 19. századi napilapok. Az 1880-as évek elején bizony okkal olvashatunk a tulajdonos korszerűsítéseiről, a fürdő csinosításáról és a telt házas báli jelentésekről a megyei sajtóban, hiszen a fürdő a gömöriek közül a legelső helyet foglalta el a népszerűségi listán. S bár a tulajdonos, báró Kemény Gábor tett ugyan lépéseket a fejlesztéséhez, építtetett tágas és egészséges szobákat, a fürdőközönség igényeinek kielégítése szempontjából szervezett igazgatóságot, ezreket áldozott fúratásokra, viszont – amint azt a korabeli média megírta – nem eléggé fektetett bele a fürdő komplexebb kiépítéséhez, hogy azt a távolabbi vendégek részére is vonzóvá tegye. (*Rozsnyói Híradó*, 1879. augusztus 3.) A fürdő csupán a környék számára rendezkedett be, annak viszont igyekezett minden tekintetben a rendelkezésére állani. „A fürdő közönség legkedvesebb szórakozási helye az erdő, s ezidén különösen nagy gond fordíttatik a sétányok tiszta és jó karban tartására. Ide rándulnak ki délelőtt és délután. Vasárnaponként báloznak." (*Rozsnyói Híradó*, 1879. augusztus 3.)

Egy jobb nevű fürdő nem maradhatott bál nélkül. A szezon alatt több nyári mulatságnak is helyszínül szolgáltak a fürdő termei. A hétbércű Gömör vármegye híres bataházi fürdője egy évadban akár 6 bállal is képes volt előrukkolni, bizonyítja ezt egy 1884-ből származó reklámhirdetés, mely szerint szokásos táncmulatságait július 13-án, 20-án, 27-én, augusztus 10-én, 17-én és 24-én tartotta meg – ebből egy az Anna-napot követő vasárnapra esett. (*Gömör-Kishont*, 1884. július 6.) Ajnácskőről sem hiányozhattak a „legendás" fürdői Anna-bálok, melyeket legalább egy héttel előtte rendszeresen hirdettek a helyi sajtóban. A *Gömör* 1875. évi július 11-i számában például a szimpla közlő információ mellett a hirdető kiemeli a „jó zene és jó étkezés" fontosságát is. A

belépti díj többnyire valamilyen karitatív tevékenység támogatására fordíttatott, mint 1889-ben, amikor a személyenkénti 1 forintból befolyó tiszta jövedelmet a „Gömörmegyei magyar közművelődési egyesület" javára folyósították (*Gömör-Kishont*, 1889. július 25.), az 1890. évi hagyományos Anna-bálon pedig Gesztete község tűzkárosultjai felsegélyezésére gyűjtöttek. (*Gömör-Kishont*, 1890. július 24.)

A táncmulatságra a fürdővendégek is izgatottan készültek. „Már a bált megelőző egész héten fürdőnk a vigalmaknak volt színtere. Sürgés-forgás, intézkedés minden irányban az igazgató részéről, e bál érdekében toalett-készítés, tánczpróba a fürdő-vendégek részéről jellemzik ama napokat" – szól egy Anna-báli beszámoló 1884 júliusából. „...a múltban nem egy kisleány lett naggyá az ajnácskői fürdő báljain, úgy most is több csinos leányka várta itt lázas kebellel az első csárdást." (*Gömör-Kishont*, 1883. augusztus 5.) Ez is jelzi, hogy a 19. században a fürdői Anna-bálok bizony a leendő hitves kiválasztására is ideális helyszínül szolgáltak.

Arról, hogy Ajnácskő Anna-báljai az 1880-as évek elején a környék legpatinásabb mulatságainak számítottak, bizonyíték a helyi sajtó állítása is, mely szerint „a várgedei és az ajnácskői murit összehasonlítva a várgedei annak csak praeludiuma" (*Gömör-Kishont*, 1881. július 31.) volt. „Az estefelé jó sűrűn érkező vendégek – nem csekély számban R.Szombatból – a bál kezdetekor megtöltötték a fürdő nagy termét s ami különös kedvünkre való: a lehető egyszerű de kényelmes női öltözetekben gyönyörködhetett a szemlélő, kivált pedig a fürdővendég, a kire ez a takarékosság csak a kúra jó hatását gyakorolhatja. Reggelig tartott a muzsikaszó, a nagy zaj, jókedv okozta lárma és mindig friss táncz. A harmaczi czigányok a vendégek teljes megelégedését érdemelték ki." (*Gömör-Kishont*, 1881. augusztus 7.) A kor szokása szerint az újságok a bálon részt vevő hölgykoszorúról is előszeretettel tudósítottak: „Százötvennél több vendég vett részt a bálban, a négyeseket 18 pár táncolta. A nők közül következőket jegyeztük fel: Győry Gyuláné (Budapestről), Hubert Jánosné (Egerből), Lamos Lajosné (Rimaszécsből), Sprenger Béláné, özv. Bányai Ferencné Ilona leányával, özv. Rubintné (S.-Tarjánból), Dr. Weinsteinné (Feledről), továbbá Kontz Ilona (S.-Tarjánból), Danielik Katinka (Pozsonyból), Stronga Mariska (Fülekről), Sándor Amanda (Feledről), Komjáthy Mariska (B.-Gyarmatról), Krizsán Matild, Komoróczy Lenke, Balajthy Erzsike stb. Reggel 5 órakor még ugyancsak szólt a zene és járták a ropogós csárdást. Sándor Béla jókedvű szolgabíránk maga járt jó példával elől a holtig gavallér s minden szép iránt ügybuzgó Szoboszlay Ferenc fürdőigazgatóval." (*Gömör-Kishont*, 1881. augusztus 14.) A vendégek koszorújában sorra felfedezhetjük a környék intelligenciáját és nemességét: 1874-ből báró Nyáry Jenő neve köszön vissza a tudósításokból (*Rozsnyói Híradó*, 1874. augusztus 9.), az 1880-as évek elején a füleki gróf Berthold Arturné s a nagyabonyi Abonyi Lajosné, az író neje is szerepeltek a listán. (*Gömör-Kishont*, 1881. június 26.) 1888-ban minaji Bornemisza László Gömör megyei alispán neve is felbukkan a vendégek között (*Rozsnyói Híradó*, 1888. augusztus 5.), a továbbiakban pedig Losonc, Eger, Putnok, Szarvas, Kaposvár, Kisújszállás – és sorolhatnánk további gömöri, nógrádi, borsodi és egyéb megyebeli településeket – urai s hölgyei is rendszeresen képviseltették magukat a bataházi Anna-bálokon. Az 1883. évadban tudósított bálról a női hölgykoszorú mellett a jelenlévő férfiakat is feljegyezték, a gömöri, nógrádi, hevesi előkelőség nevei mellett Bécsből és Budapestről érkező vendégekről is olvashatunk. (*Tátravidék*, 12. sz. 1883. július 29.) Mindez a fürdő jó hírnevéről árulkodik. Az 1880-as évek-

ben nem volt ritka a hétszer megújrázott csárdás példája sem: „A bál zavartalanul, kitűnő jó kedvvel, emelkedett hangulatban, s oly nagyszámú s fényes vendégsereg részvételével folyt egész kivilágos kivirradtig, minőre azok emlékeznek, kik az ötvenes években a fürdő fénykorát is átélték. Egy órakor aztán az egész báli közönség az étterembe vonult s vacsorázott és pihent, már t.i. az, kinek vacsora vagy hely jutott. A kiszolgálatnál még előkelő gavallérok is segédkeztek. Félháromra történt a visszavonulás a báli terembe, de mintha csak kicseréltek volna előbbi fáradt lábaikat, szép tánczosnőink és tánczosaink újult erővel, hatványozott jókedvvel rakták egész 5 óráig…" (*Gömör-Kishont*, 1883. augusztus 5.)

A hagyományos fürdői bálok mellett ugyanakkor szívesen rendeztek itt Anna-bált a környékbeli ifjak is, mint például 1888-ban a Gömör vármegyei ifjúság ifj. gróf Almássy Arthur rimaszécsi járásbeli szolgabíró szervezésében. A fesztelen, késő reggeli órákba nyúló mulatozásba azonban szorulhatott némi üröm, ha a sajtó ekként számolt be a mulatságról: „Valami nagy kényelmet nem igen találhatott a díszes közönség, de hát a fürdő tulajdonosát, Kemény Gábor bárót úgy látszik, ez idei hosszas gyöngélkedése akadályozza a fürdő nagyobb gondozásában, a bérlő pedig nélküle édeskeveset tehet." (*Gömör-Kishont*, 1888. július 15.) Nem mellesleg épp Almássy volt az, akit Szabó Samu megyei főorvossal együtt fürdőbiztosnak neveztek ki Ajnácskőre az 1889. évadra. (*Gömör-Kishont*, 1889. május 23.)

Sőt, a fürdő történetében a mulatságokkal együtt járó verekedésre is tudunk példával szolgálni, és ide kapcsolódik a már említett „legendás" jelző is. Sajnos Ajnácskőben sem maradhatott bál rendszeres verekedés nélkül, ennek híre a környéken is elterjedt. „Tegnap volt a minden évben megtartatni szokott Anna-bál, melyben a megye elitje vett részt, s ha a bál nem pofozkodással kezdődik, részletesebben megírnám. Így csak azon szerény nézetemnek adok kifejezést, hogy civilizált fiatalembert – különösen ha az önként vállalkozik a termet elhagyni – pandúrral kivezettetni nem tartom tapintatos eljárásnak." (*Rozsnyói Híradó*, 1879. augusztus 3.) A fentebb már részletesen tárgyalt 1881. évi Anna-bál utáni botránnyal a Gömör-Kishont is előszeretettel foglalkozott: „…nem nagy gyönyörűséget találhatunk annak registrálásában, hogy egy fiatal ember nyilvános helyen durva viseletével mint kompromittálja Gömörmegye fiatalságát. A fürdőigazgatóságnak azonban a fürdő jó hírneve érdekében ajánljuk, hogy máskor ily sajnos esetek elkerülése czéljából nagyobb rendőri apparátussal lássa el a helyiségeket." (*Gömör-Kishont*, 1881. augusztus 28.) A bállal együtt járó ökölharc az 1882. évi fürdőévadtól látszott megszűnni, amint arról egy fürdővendég is lelkesen beszámolt a megyei hetilapban: „Apropos, Anna-bál! Tán méltóztatnak tudomással bírni, hogy az itteni Anna-bálok nem jó hírnek örvendtek az előtt. Lejárták már magukat, elvesztették az idén érdekességüket egészen. Többé nincs ami csalogassa ide a betyárgavallérokat, híres öklözőket, asztalon tánczolókat, kik egyedül mulatnak: ki a legény a csárdában! Mikor már a többit kiverték a teremből… Vége, vége az ilyennek. Ettől a jó hírnevétől megfosztotta fürdőnket ez az esztendő… A múlt vasárnapi Anna-bálon nem volt verekedés. Szomorú, de való! Szinte meglátszott egynémelyik mokány arczon, mily elégedetlen, de jól esnék neki egy kis igazi mulatság. Hiába, se pap, se részeg ember. Komolyan szólva, nagy az örömünk: a legujabb nemzedék nem abból való, miből a pár év előtti. Tán bizonyosak lehetünk felőle, hogy többé nem ismétlődnek azok a szégyenletes jelenetek, melyek már majd-majd híressé tették az itteni bálo-

kat s a gömöri fiatalságot országszerte blamírozták…" (*Gömör-Kishont*, 1882. augusztus 6.)

Karitatív jellegű táncvigadalomra is akadt példa a bataházi fürdő történetében. Ilyen volt az 1877. július 8-án megrendezett bál a török sebesültek javára, tetszés szerinti belépti díj mellett. „Valóban nagy ideje, hogy megyénkben is megindul a mozgalom a testvér-nemzeti iránti részvét tanúsítására." (*Rimaszombati Lapok*, 1877. június 24.) 1882 nyarán egy ún. megnyitó-mulatságra is sor került a fürdő helyiségeiben, mely „késő éjfélig tartotta együtt a kis társaságot. A kedves hölgykoszorúban a tánczolók közt voltak Horváthné és Plaudnerné sz. Vadnay Margit úrnők Putnokról, Hrenkoné úrnő R.-Szombatból, Marikovszky Margit, Csemniczky Margit és Sarolta, Bornemisza Ilona és Zsingor Erzsike (Borsod) és Radványi (Miskolcz) kisasszonyok". (*Gömör-Kishont*, 1882. július 16.) Ez a beszámoló is megerősíti, hogy a bataházi fürdőt nem csupán Gömör, hanem a szomszédos megyék (Borsod, Heves, Nógrád) polgársága is látogatta. 1883 júliusának elején az ajnácskői fürdő ún. fürdőbált rendezett, melynek igencsak nagy visszhangja kelt a helyi sajtóban, mivel a ház „még jobban megtelt előkelő, válogatott vendégekkel". (*Gömör-Kishont*, 1883. július 15.) A bálról készült beszámolóból tudjuk, hogy este 9 órakor zendített rá a cigány a nyitányra a feldíszített, tágas fürdőteremben, a hölgyközönség toalettjeitől a tombolajátékig részletes képet festve, külön kitérvén a jelen volt hölgyek és férfiak körére. Gróf Berchtold Arthúr Fülekről, gróf Keglevich Gyula Pétervásáráról, Marton Ödön Budapestről – csak párat említvén a sok közül, utalva a fürdőnek nemcsak a polgárság, hanem a nemesség általi látogatottságára is. Más kérdés, s ajnácskői fürdővendéglisték híján nem is tudunk rá választ adni, hogy ez az illusztris társaság csupán a bálra érkezett, vagy tényleges fürdővendégként tarthatjuk számon.

Nem csupán báloknak, hanem hangversenynek is otthont adott Ajnácskő fürdője. Források híján egyetlen ilyen eseményről van bizonyosságunk a regionális hetilapból, éspedig az 1883 nyarán Lubi Gyuláné, Oláh Blanka és más jeles budapesti és Gömör megyei művészek közreműködésével megtartott zenei koncertről. (*Gömör-Kishont*, 1883. augusztus 5.) Bálok és egyéb kulturális rendezvények mellett a fürdő a sport szerelmeseinek is kedvében óhajtott járni – egyszer legalábbis minden bizonnyal. Az 1886. fürdőévadban megrendezésre kerülő Anna-bál napján a budapesti tornaklub dísz- és versenytornázást tartott 40 tornász közreműködésével, akik délután 5 és 7 óra között gyönyörködtették a nézőközönséget szebbnél szebb produkciókkal. (*Rozsnyói Híradó*, 1888. augusztus 8.) Feltételezésünk szerint azonban – más fürdőkhöz hasonlóan – további kulturális zenés rendezvénynek, színháznak is otthont adhatott egykor a gyógyhely.

Ajnácskő végnapjai

Az 1885. évben a fürdő még a megszokott rendben üzemelt, derül ki Lukács György államtitkár 1886. január 7-i jelentéséből, válaszként az 1885. december 31-i keltezéssel Gömör-Kishont vármegye elöljáróságához intézett levelére, melyben kérik Ajnácskő esetében a hiányzó adatok pótlását, mivel a fürdőnek saját orvosa és megyei gyógyszerésze van, s ezt a megye elfelejtette feltüntetni. A januári válasz alapján tudjuk, hogy az említett szezonban a betegeket állandó orvos látta el, a gyógyszereket

pedig vasúti közlekedéssel biztosították. (BÁTL/Alispáni) A fürdő ezen levéltári adat értelmében még „élt".

A hanyatlás első jelei igazán az 1890-es évek elején kezdtek megmutatkozni. „Az ajnácskői fürdőidényt pünkösd hétfőjén nyitották meg, de az esős idő elrontotta a mulatságot. A sőregi körorvos az idény tartamára Ajnácskőbe tette át lakását s szolgálatát a fürdővendégek részére is felajánlotta. Az új bérlő több czélszerű átalakítást eszközölt s így remélhető, hogy e kies fürdő a nyár folyama alatt az eddiginél nagyobb pártfogásban fog részesülni." (*Gömör-Kishont*, 1891. május 28.) E cikkből is kitűnik, hogy a hanyatlás felé bizony nem a kedvezőtlen időjárás, hanem a emberi gondatlanság sodorta a gyógyfürdőt. Árulkodó az a cikk is, mely egy évvel később látott napvilágot: a vármegye fürdőit taglaló beszámoló már meg sem említi Ajnácskőt. (*Gömör-Kishont*, 1892. május 5.) A fürdő hanyatlásának – az emberi mulasztás mellett – másik okaként az 1889-ben megnyílott csízi gyógyfürdőt is feltételezhetjük, mely – Rimaszombathoz való közelségével – fürdővendégeket vonhatott el Ajnácskőtől. Mindez azonban csupán feltételezés, érdekes viszont a párhuzam, és maga a választóvonal, az 1890-es esztendő: Csíz ível felfelé, Ajnácskő lefelé. Utóbbi hanyatlása ráadásul segíteni látszik Várgede rohamos fejlődésének is.

A pangást mások is észrevették. „…szép vagy Ajnácskő, s kebled szépségét mily kevesen élvezik. Ha a tourista e helyre téved, az üdítő forrásból iszik, vizében fürdik, s felfrissül kellemesen, meglepve mondhatja: Ajnácskő, fürdőd miért ily elhagyott?! Pedig nem lehet képzelni szebb üdülő helyet. S ha elhanyagolják az idegenek, szinte érthetetlen, miért nem karolják fel legalább a megyeiek?! Pusztulni hagyjuk egymásután becses fürdőinket, s maholnap ők is a pusztuló sziklavárak sorsára jutnak, marad pár rom, mely hirdetni fogja, hogy itt hajdan fürdő, hogy itt hajdan szebb élet volt." (*Gömör-Kishont*, 1892. július 14.) A figyelmeztető írás ellenére Ajnácskő napjai meg vannak számlálva. A közeli vidék még csak el-elszállongott egy-egy vasárnap a fürdőbe, s ilyenkor ismét felcsillant a hangos jókedv, mintha sejtetni akarná egy újabb virágzó korszak eljövetelét. Az utolsó nagyobb lendületű rögtönzött mulatságról 1892 nyarán cikkezett a sajtó, mely során újból összegyűlt a vidék s Rimaszombat előkelő polgársága Ajnácskőn: „Egy vállalkozó s kedélyes társaság rándult e napon Benyo Béla almágyi szőllejébe, s a napot fenn a hegyen, s lent a pinczejébe töltve el, este a jókedv tetőpontján invatiót csinált Ajnácskő fürdőbe. Mint midőn a rómaiak a szabinok hölgyeit elrabolták, oly hévvel ragadták a hölgyeket a tánczra, s a jó példa hatott, hogy pár pillanat alatt készen volt a tánczmulatság. Körülbelül éjfélig volt együtt a társaság s alig tudott szétválni. A rimaszombatiak pedig ama kellemes emlékkel távoztak, hogy Ajnácskőn jól lehet mulatni." (*Gömör-Kishont*, 1892. július 14.) Az idény megélénkülésében a helyiek az elkövetkező években is bíztak, még 1892-ben is jelent meg reklámhirdetés Tillinger Sándor vendéglőstől a fürdőt propagálva a *Gömör* c. társadalmi lap hasábjain az alábbi vendégcsalogató szöveggel: „Az ajnácskői gyógyfürdő kitűnő üdülőhely vérszegények, lábfájósak és más betegségben szenvedők számára. A fürdő gyümölcs- és díszfákkal, valamint sétányokkal és üdülő helyekkel ellátott kies helyen fekszik. Kifogástalan fürdő- és vendégszobákkal van ellátva. Minden érkező és induló vonathoz omnibus közlekedik, személyenkint 30 kr. Kitűnő magyar konyha. Olcsó és pontos kiszolgálat. Naponta czigányzene." (*Gömör*, 1892. július 10.) Hiába a reklám, az 1893. évadban már nem nyitja meg kapuit a fürdő, mely az előtte való években is már

csak tengett. (*Gömör*, 1893. április 9.) A reménység fénysugara még akkor csillant fel, amikor a miskolci internátus igazgatója, Márcsekényi J. úr a tanulásban elfáradt, angol- vagy sápkórban szenvedő gyermekek számára az ajnácskői vasas fürdőt ajánlotta, sőt a nyarat is itt kívánta velük eltölteni. (*Közegészségügyi Kalauz*, 1884. szeptember 15. 6. évf. 18. sz.) Hogy megvalósult-e az üdülés, arról sajnos nincsenek információink, nagy valószínűséggel azonban meghiúsult. Egy későbbi cikk, mely Gömör fürdőit helyezi górcső alá, Ajnácskőről már csupán egyetlen – nem éppen kedvező – mondat erejéig számol be: „Úgy látszik, elzengette hattyúdalát, hiába várjuk, hogy árnyas fasorai megnyíljanak a vérszegény, sápkóros gyerekek hada előtt." (*Gömör-Kishont*, 1894. július 5.) A fürdő elhanyagoltsága miatt egyre több támadás érte a tulajdonosát, először történt meg ugyanis, hogy meg sem nyitotta: „Őszintén örvendenénk, ha a fürdő fennkölt gondolkozású tulajdonosa, báró Kemény Géza úr csakugyan elhatározta volna, hogy hatalmas gyógyerejű fürdőjét, a kies Ajnácskőt újra átadja a közhasználatnak, s ha az eddiginél kisebb haszonért, vagy talán áldozat árán is a gyönyörű hely és a gyógyvíz használatát megengedné a nagyközönségnek, mely bizonnyal igaz hálával viszonozná a nemes báró nagylelkű elhatározását. Egy szép és közhasznú intézménnyel gazdagítaná megyénk lakosságának nagyszámú köreit." (*Gömör-Kishont*, 1894. május 24.) A fürdőben azonban az 1895. évi idényben is teljes nyugalom uralkodott, az égbe szökellő nyárfasor már nem mutatott többet utat a fürdőbe igyekvőnek. A *Nemzetközi Fürdő-Lapok* hasábjain Boleman István királyi tanácsos 1895. évre vonatkozó statisztikai kimutatásai között már úgy jelenik meg, mint beszüntetett fürdő. (*Nemzetközi Fürdő-Lapok*, 1896. szeptember 20. I. évf. 15. sz.)

Egy darabig úgy tűnt, hogy a fürdő nem lesz az enyészeté, ugyanis folyó év őszén tervezték megépíteni a Fülek–Eger közötti vasúti forgalmat, s a vonallal együtt az ajnácskői fürdőt is új életre kelteni óhajtották. (*Gömör*, 1895. június 23.) Ma már tudjuk, hogy a tervek tervek maradtak. Mint ahogy az is, hogy új befektető vásárolja meg e kiváló gyógyvizű vasas fürdőhelyet. A századfordulón több olyan hír is lángra kapott, miszerint akadtak (állítólag még külföldi vevők is), akik ismerve a fürdő értékét, meg akarták venni és a kor kívánalmainak megfelelően átépíteni, de a báró Kemény család igencsak ragaszkodott birtokához, viszont befektetni egyáltalán nem kívánt a nyereségesnek látszó üzletbe. (*Gömör-Kishont*, 1905. augusztus 13.)

Egyetlen indokkal magyarázható, miért nem kívánták Ajnácskőt ily nagy forgalomnak kitenni: a gyógyfürdő egyik terebélyes fája tövében nyugodott báró Kemény Gábor, egykori földművelési, majd közlekedésügyi miniszter, fürdőtulajdonos, akit 1888 őszén ajnácskői birtokán bekövetkezett halála után itt, a fürdőtelepen temettek el folyó év október 28-án. (*Rozsnyói Híradó*, 1888. október 28.) Feltehetően ezért nem gondolkoztak családtagjai a fürdő fellendítésén, és szorgalmazták inkább annak „elcsendesedését", mely békéjével méltó egy halott végső nyughelyének. Az egykori miniszter „ajnácskői uradalmában gyakran és szívesen tartózkodott, különösen a 60-as években, mikor a fürdő virágzott, s a nyári idényben Gömör, Heves és Nógrád előkelő családjainak kellemes találkozó helye volt. A hatvanas évek végén a fürdőt már alig gondozták, az épületek tönkre mentek, a gyönyörű topolyafa-allék később eltűntek s a Kemény bárók nem törődtek többé e kies fekvésű szép hellyel. Br. Kemény Gábor, a volt miniszter csupán végrendeletében emlékezett meg róla, mikor azt hagyta meg, hogy hűlt tetemeit azon terebélyes fa alá helyezzék, melynek enyhet adó árnyában sok kel-

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

lemes órát töltött". (*Gömör-Kishont*, 1907. június 2.) A holttestet 1907. május 27-én exhumálták a fürdő területéről az új tulajdonos, Kemény Géza (Hankó 1896, 4. p.), valamint Kemény Pál, ifj. Szontagh Zoltán főszolgabíró és dr. Zehery István járási orvos jelenlétében, s Erdélybe, a csekelaki családi sírboltba szállították.

Borovszky Samu 1903-ban kiadott megyei monográfiájában már úgy nyilatkozik a fürdőről, melyet a tulajdonos-birtokos báró Kemény Géza beszüntetett. (Borovszky 1904, 26. p.) Egyik szakirodalom sem jelöli pontos dátummal a fürdő megszűntét, sőt, annak pontos okaira sem világít rá. A haláleset mellett feltételezhetően a rossz karbantartás, a korszerűtlenség és egyéb emberi mulasztás állnak a fürdő leépülése mögött. Napjainkban már nyoma sem található az egykori fürdőtelepnek, az épületek már a legidősebb helyi lakosok emlékezetében sem élnek. Gönczy Pál 1898. évi Gömör-Kishont vármegyét ábrázoló földrajzi térképén a fürdőt még berajzolták „Ajnácskő-fürdő" név alatt. (BÁTL/Gömör-Kishont) Ebből kifolyólag feltételezhető, hogy valamikor az 1910-es években bontották le épületeit. Helyét a még meglévő, kiapadófélben lévő forráskút hirdeti. A területet ma is a mocsár uralja.

Irodalom

Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Alispáni iratok. Irat iktatószáma: 484/1886 (BÁTL/Alispáni)

Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Egyházkönyvi kivonatok. Sőreg. Keresztelési anyakönyvi kivonatok. (BÁTL/Egyházkönyvi)

Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Gömör megye. Népszámlálási adatok. 1139. számú karton, 935. doboz. (BÁTL/Gömör)

Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Gömör-Kishont vármegye térképe. Tervezte: Gönczy Pál. Budapest, 1898 (BÁTL/Gömör-Kishont)

Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Zólyom megye. Közigazgatási iratok. 1857. év. Leltári szám: 442, VII.D., iktatószám: 50/2905.

Batizfalvi Sámuel–Rózsay József 1868. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1867. augusztus 12-től 17-ig Rimaszombatban tartott XII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Nyomtatott Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál.

Bernáth József 1878a. A magyarországi ásványvizek lelhelyei. In: Szabó József: Mathematikai és természettudományi Közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Bernáth József 1878b. Die Mineralwässer Ungarns. Wien.

Bernáth József 1879. Magyarország legismertebb ásványvizei természettudományi és gyógyászati tekintetben. Budapest.

Boleman István 1884. A fürdőtan kézikönyve. Schmidt József könyvnyomdája, Igló

Boleman István 1887. Fürdőtan. Franklin-társulat könyvnyomdája, Budapest.

Boleman István 1892. Magyar gyógyfürdők és ásványvizek. Kiadja a balneológiai egyesült. Mezei Antal nyomdája, Budapest.

Boleman István 1896. Magyar fürdők és ásványos vizek. Magyar Balneológiai Egyesület, Budapest.

Borovszky Samu 1904. Gömör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. APOLLO, Budapest

Chyzer Kornél 1885. Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. Nyomtatott a Zemplén nyomdájában, Sátoralja-Ujhely.

Fényes Elek 1837. Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest.
Hankó Vilmos 1896. Hazai szénsavas fürdők és ásványvizek. Fürdőirodalmi Könyvtár. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Budapest.
Hunfalvy János 1867. Gömör és Kishont leirása. Nyomtatott Emich Gusztáv nyomdásznál, Pest.
Ilosvai Hugó 1895. Hol nyaraljunk? Fürdő útmutató egészségesek és betegek számára. Belgráder Zsigmond kiadása. Budapest.
Kitaibel, Pauli 1829. Hydrographica Hungariae. Pestini.
Lengyel Dániel 1853. Fürdői zsebkönyv. Nyomtatott Emich Gusztáv könyvkereskedésében, Pest.
Marikovszky, Georg 1814. Physische und analytische Beschreibung aller Mineralquellen des löbl. gömörer und Klein-Honther Komitats. Lőcse.
Molnár János–Szabó József 1886. Ajnácskő gyógyforrásai és geológiai viszonyai. Athenaeum r.t. könyvnyomdája, Budapest.
Pápay Károly 1891. Ajnácskő és környéke. Turisták Lapja, III. évf. 6–7. sz. 163. p.
Preysz Kornél 1824. Fürdőügyünk haladása 1893-ban. Fürdőirodalmi Könyvtár. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Budapest, 1894
Rózsay József 1875. Az ajnácskői fürdő. Vasárnapi Ujság, 22. évf. 32. sz.
Stolcz, L. J.: Das Königreich Ungarn. Pressburg-Oedenburg.
Takács László 1888. Magyar fürdők. Rosenbaum Vilmos kiadása, Nagyvárad.
Török József 1848. A két magyarhaza első rangú gyógyvizei és fürdő-intézetei. Nyomtatott Beimel Józsefnél, Pest.
Žilák, Ján 1995. Kúpele v Hajnáčke. In: Balneologický spravodajca. Piešťany.
Wachtel, David 1859. Ungarns Kurorte und Mineralquellen. Oedenburg.

Éva Kerényi

Ajnácskő – The Spa of Mr. Minister

The paper presents the short history of the spa in Ajnácskő: the beginnings, its short operation and closure. The spa – property of baron Gábor Kemény – stood on a swampy, marshy area in the valley of the Gortva creek, in the southern corner of Gemer. Its most prosperous period was in the first decades of conciliation. Paradoxically, by the time when other spas of Gemer begun to have their heyday around the turn of the century, the spa of Ajnácskő, known for its spring water rich in minerals, went bankrupt. In this paper we learn about the healing power of the famous but never bottled mineral water, present the services offered by the spa and, with the help of the contemporary press and letters, we recall life at the spa and the entertainment options offered by the resort.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

FONTES HISTORIAE HUNGARORUM 6

ESTERHÁZY JÁNOS ÉS A SZLOVENSZKÓI MAGYAR PÁRT

Iratok a szlovákiai magyarok történetéhez (1938–1945)

Szerkesztette
Simon Attila

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Fedinec Csilla

Magyarok Kárpátalján (Ukrajnában): etnoregionális szándékok elméletének és gyakorlatának néhány aspektusa[1]

Csilla Fedinec
Hungarians in Transcarpathia (Ukraine): Some aspects of the theory and practice of ethnoregional intentions

323.15(=511.141)(477.87)
304(=511.141)(477.87)
342.724(=511.141)(477.87)
342.725(477.87)

Keywords: The Hungarian ethnic minority in Ukraine, interest representation, language law, cultural institutions.

A több mint 600 ezer négyzetkilométer területű Ukrajna legnyugatibb megyéje a 12,8 ezer négyzetkilométeren elterülő Kárpátalja. Önálló politikai régióvá a 20. században szerveződött: a két világháború között a Csehszlovák Köztársaság, utána a Magyar Királyság, a második világháború után a Szovjetunió és azon belül az ukrán tagköztársaság, 1991 óta pedig a független Ukrajna része.[2] A megye mintegy egymillió-kettőszázötvenezer lakosának valamivel több mint 12%-a magyar nemzetiségű, mintegy 156 ezer fő (az ukrajnai magyarok közel száz százaléka). A megye lakosságának több mint 80%-a ukrán anyanyelvű. A magyar ajkúak aránya 12,65%, az orosz anyanyelvűeké 2,90%, a román anyanyelvűeké pedig 2,57%. Egy százalék alatti az egyéb kategória.[3] Ukrajnában két meghatározó magyarságszervezet van: az 1980-as évek legvégén alakult meg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, illetve az 1990-es évek elején hozta létre az abból kiváló csoport az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetséget.

Kárpátalja sajátossága, hogy egy olyan népcsoport is él itt, amelyet az országban hivatalosan nem ismernek el – a ruszinok. A legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatsorában egyáltalán nem szerepelt a választható nemzetiségek között a ruszin. A Kárpátok keleti oldaláról származó, de több évszázada a mai Kárpátalja területén élő ruszinokat

1 Elhangzott a Tom Lantos Intézet, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és az MTA TK Kisebbségkutató Intézet „Magyar kisebbségek európai kontextusban: eredmények és kihívások” c. budapesti műhelytanácskozásán.

2 Vö. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (eds.): *Minority Hungarian communities in the twentieth century*. (East European monographs; 774.) Boulder, Atlantic Research and Publications, 2011; М. Вереша, Ч. Фединець (eds.) Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура [Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra] Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. Ugyanez magyarul is: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum, 2010.

3 Beregszászi Anikó–Csernicskó István–Ferenc Viktória: *Nyelvi jogaink és lehetőségeink. Útmutató és tájékoztató a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásához kárpátaljai magyaroknak*. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2014, 10. p.

a második világháború után a Szovjetunió automatikusan ukránként tartotta nyilván. Ukrajna a Szovjetunió politikáját folytatta a ruszinok kapcsán: hivatalosan nem ismeri el sem a ruszin nemzetiség, sem a ruszin nyelv létét, a ruszinokat az ukrán nemzet egyik néprajzi csoportjának, az általuk beszélt nyelvet pedig az ukrán egyik nyelvjárásának tartja. Ugyanakkor, sajátos helyzetet teremtve, a 2012-es nyelvtörvény a regionális vagy kisebbségi nyelvek között felsorolja a ruszint is.

A magyarok ukrajnai pozíciója beleilleszthető az etnoregionalizmus fogalomkörébe. Etnoregionalizmuson egyrészt politikai mozgalmat értünk, melynek célja az adott régióban kompakt módon élő etnikai közösség pozíciójának erősítése vagy dominánssá tétele, másrészt meghatározott célokat szolgáló politikai nézetek összessége („területhez kötött etnopolitika", „etnikai hovatartozás intézményesítése").[4]

Közigazgatás, autonómia, önkormányzatok

Az Alkotmány (1996)[5] kimondja, hogy Ukrajna unitárius állam, területe egy és oszthatatlan, ugyanakkor utal az országterület történelmi, gazdasági, ökológiai, földrajzi, demográfiai, etnikai és kulturális sajátosságokon alapuló regionális tagoltságára. A mai határok – értve alatta a 2014 előtti állapotot, tekintettel a Krím jelenlegi sajátos helyzetére – a szovjet időszakban alakultak ki négy alapvető lépésben: 1922-ben a Szovjetunió és azon belül az ukrán tagköztársaság megalakulásával, az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktummal, az 1945-ös szovjet–csehszlovák egyezménnyel (Kárpátalja hozzácsatolásával), és 1954-ben a Krím félszigetnek az orosz tagköztársaságtól az ukrán tagköztársasághoz csatolásával. Az 1991-es függetlenedés után közigazgatási tekintetben Ukrajna nem változtatott az örökölt megyei rendszeren, amit az ország 1996-os Alkotmánya is megerősített. A IX. fejezet 133. cikkelye szerinti közigazgatási egységek: a Krími Autonóm Köztársaság, a megyék, a járások és a különböző szintű települések. Sem az ország, sem a Krím Alkotmánya (1998) nem definiálta a krími autonómia mibenlétét, a formálisan nemzetek feletti autonómiával a cél a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvések megakadályozása volt. A Krím státusáról szóló csatározások során az oroszok többek között követelték a nemzeti autonómiát Tavrida Orosz Autonóm Köztársaság néven. Ugyanakkor a magukat a félsziget őslakosainak tekintő krími tatárok nem csak a hivatalos önkormányzatokon, a krími és az országos parlamenten keresztül vettek részt a politikai döntéshozatalban, hanem egy sajátos, az államtól független önkormányzati rendszert is megteremtettek. Annak be nem jegyeztetésével a cél az volt, hogy az ún. medzslisz ne váljon a számos krími tatár egyesület egyikévé, csökkentve ezzel a jelentőségét, az állam türelmes hozzáál-

4 Vö. Макаров, Гліб: Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві [A regionalizmus mint a mai ukrán társadalom politikai folyamatainak tényezője] Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005; Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, Osiris, 2006.

5 Constitution of Ukraine (1996) http://gska2.rada.gov.ua/site/const_eng/constitution_eng.htm

lását pedig az magyarázta, hogy egy etnikai alapú önkormányzati rendszer hivatalossá tételével nem kívánt precedenst teremtetni a többi etnikum számára.[6]

2013 utolsó és 2014 első hónapjainak eseményei, a Krím Oroszország általi birtokba vétele a politikai szereplők számára igazolta a félelmek jogosságát a „szeparatizmustól", még inkább lehetetlenné téve bármiféle autonómiával összefüggő közigazgatási változtatást Ukrajnán belül. A kérdés átpolitizálódása az utóbbi bő két évtizedben gyakorlatilag összemosta az autonómia és a szecesszió fogalmát. Úgy tűnik, ezt a helyzetet konzerválni fogják az utóbbi hónapok eseményei. A 2014 februárjában bekövetkezett hatalomváltás és a 2014. májusi elnökválasztás is világossá tette: a közigazgatás átalakításának egyetlen célja lehet – a hatalom decentralizálása az önkormányzatiság erősítése által, kizárva az autonómiát, és nem jöhet szóba a föderalizáció sem.

Az autonómiagondolat a Krímen kívül is felmerült az eltelt időszakban. Az 1990-es évek elején a kérdés népszavazással történő eldöntésétől a nyílt szeparatizmusig többféle próbálkozás történt. Megfogalmazták autonómiaigényüket a kárpátaljai magyarok, a kárpátaljai románok, az Odessza megyei bolgárok és gagauzok, a szecesszió szándékát is kinyilvánították a kárpátaljai ruszinok, a bukovinai románok. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg az ukránok és az oroszok hasonló törekvéseiről sem.

Az 1990-es évek legelején még a legelkötelezettebb ukrán hazafiak sem hittek abban, hogy Ukrajna függetlenedhet, méghozzá az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság területének megőrzése mellett. A maximális politikai célkitűzés a föderatív felépítésű, de a szovjet tagköztársaságok konföderációjába tagolt ukrán állam volt. A belső föderalizáció egyik szubjektuma lett volna a nyugat-ukrajnai megyéket (ideértve Kárpátalját is) magában foglaló Galíciai Egyesülés. Azonban az 1991. augusztusi puccs után kialakult helyzet, Ukrajna teljes függetlenségének kinyilvánítása világos helyzetet teremtett.[7] A későbbiekben, a közigazgatási reformok tervezgetése során felvetődtek, majd feledésbe merültek azok az elképzelések, hogy célszerű lenne négy megyét – Lemberget, Ivano-Frankivszkot, Ternopilt és Kárpátalját összevonni egy megyévé, ami különösen az utóbbiban váltott ki nagy ellenállást és tiltakozást.

A Krímen kívül „orosz szeparatizmus" a keleti-délkeleti megyékben vezetett két ízben is konfliktushelyzethez. 2004 végén, az ún. narancsos forradalom napjaiban a keleti, délkeleti megyék sorra nyilvánították ki területi különállásukat, felvetődött a Délkelet Ukrán Autonóm Köztársaság megalakításának gondolata is. 2014-ben nagyjából ugyanebben az országrészben alakultak ki konfliktusok, melyek részeként a Donyec-medencében elterülő Luhanszk és Donyeck megyékben az ukrán hadsereg fegyverrel, immár hónapok óta tartó súlyos harcok árán igyekszik megakadályozni, hogy ott szakadár köztársaságok jöjjenek létre, tovább destabilizálva ezzel a helyzetet Ukrajnában.

A fentiek kontextusában érdemes foglalkozni Kárpátalja, illetve a magyar autonómia kérdésével. Ukrajna 1991. augusztus 24-én nyilvánította ki függetlenségét, nemzetkö-

6 The integration of formerly deported people in Crimea, Ukraine: Needs assessment. OSCE High Commissioner on National Minorities, 2013. http://www.osce.org/hcnm/104309

7 Tóth Mihály: Az 1996. évi ukrán alkotmány megszületése. *Pro Publico Bono. Állam- és Közgazdaságtudományi Szemle*, 2011. 1. sz. 88. p.

zi elismerése azonban csak az 1991. december 1-jei megerősítő népszavazás után történt meg. Az országos népszavazás napján Kárpátalján két helyi népszavazásra is sor került. A Beregszászi járási tanács kezdeményezésére a járás lakosai a járás „magyar autonóm körzetté" alakításáról nyilvánítottak ilyen módon véleményt, és 81,5%-os részvétel mellett 81,4% igennel voksolt. Ezzel párhuzamosan a megyei tanács kezdeményezésére a megye lakosai a megye „speciális önkormányzati státusáról" szavaztak: 82,7%-os részvétel mellett 78% szavazott igennel. Kijevben egyik kezdeményezés sem talált támogatásra, következmények nélküli, közvélemény-kutatás értékű referendumok maradtak. Egyes szakértők úgy vélték, mivel a megyei státusról népszavazásra feltett kérdésben nem szerepelt az „autonómia" kifejezés, ily módon a helyi népszavazással csak megerősítették Kárpátalja státusát, hogy önálló megye Ukrajnán belül – nem vonható össze más közigazgatási egységekkel. A két kérdés – a Beregszászi járás és a megye státusa – tárgyalása helyi szinten több-kevesebb rendszerességgel még hosszú ideig napirenden volt, de egyre inkább elméleti síkra terelődött.[8]

A kárpátaljai magyar autonómia ügye a fenti népszavazásokkal közel egy időben, 1991 decemberében aláírt magyar–ukrán alapszerződéssel vált Magyarország ügyévé is. Antall József miniszterelnök már 1990 augusztusában arról beszélt a Budapestre látogató Anatolij Zlenko ukrán külügyminiszternek, hogy Magyarország tiszteletben tartja az európai határokat, ám mindeközben szorgalmazza a területi autonómia megadását Kárpátaljának.[9] Az alapszerződés garanciákat fogalmazott meg a kárpátaljai magyarokra vonatkozóan, azonban nem tért ki az autonómia kérdésére, ami Magyarországon belpolitikai válsághoz, a kormányzó pártból, a Magyar Demokrata Fórumból kivált az alapszerződést elutasító Magyar Igazság és Élet Pártja. Ahogy Németh Zsolt, a Fidesz külpolitikusa fogalmazott egy nyilatkozatában: „az elutasítás mentén jött létre a magyar szélsőjobb".[10] Máig vitatott, holott levéltári dokumentumokkal igazolható, hogy az alapszerződés előkészítésébe Magyarország bevonta az akkor még egységes Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséget, melynek fontos szerepe volt a beregszászi járási és a kárpátaljai megyei referendum támogatásában is.[11]

Az 1989-ben létrejött KMKSZ szakadása után az autonómia kérdésének megítélése is kettéosztotta az ukrajnai magyarokat. A KMKSZ programjává vált a zömében magyarok lakta településeket magába foglaló Tisza-melléki járás megalakításának gondolata, ami 1999-ben és a 2004-ben is témájává vált az ukrajnai elnökválasztási kampánynak. Fontos fejezete a kérdésnek, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításával foglalkozó magyar–ukrán kormányközi vegyes bizottság Budapesten tartott legutóbbi, 15. ülése 2011. december 19-én a jegyzőkönyv aláírása nélkül ért véget. Az

8 Osztapec, Jurij: Politikai folyamatok Kárpátalján (1991–2009). In *Kárpátalja 1919–2009…* (2010) i. m., 378–380. p.; Віктор Погорілко, Владислав Федоренко: Референдуми в Україні: історія та сучасність [Népszavazások Ukrajnában: történelmi múlt és jelen] Київ, 2000.

9 Keskeny Ernő: *A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002*. Budapest, Századvég Kiadó, 2012, 82. p.

10 Mink András: „Az alapszerződés ma inkább bunkósbot, nem a történelmi megbékélés eszköze". *Beszélő*, 6. évf. 11. sz. http://beszelo.c3.hu/print/8595

11 Keskeny Ernő: *A magyar–orosz kapcsolatok…* (2012) i. m., 82. p.

1991. május 31-én Magyarország és Ukrajna külügyminisztere által aláírt, a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról szóló nyilatkozat alapján létrehozott bizottság történetében ilyen korábban nem fordult elő. A felek elzárkóztak a jegyzőkönyvtervezet aláírásától, mivel mindkét félnek volt egy-egy olyan javaslata, amelynek jegyzőkönyvbe foglalásához a másik nem járult hozzá. Az ukrán fél ragaszkodott ahhoz, hogy bekerüljön a jegyzőkönyvbe: a felek haladéktalanul konzultálnak a „Magyarországon 2010-ben módosított állampolgársági törvény végrehajtásának következtében Ukrajnában kialakult helyzet"-ről. A magyar fél pedig azt szorgalmazta, hogy a Tisza-melléki járásra vonatkozó KMKSZ-javaslatot rögzítsék a jegyzőkönyvben. Emlékeztetünk rá, hogy 2001-ben, a 10. ülés jegyzőkönyvében szerepelt a következő mondat: „Az ukrán Fél a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség kezdeményezése alapján vizsgálja meg és támogassa a Tisza-melléki járás kialakítására vonatkozó javaslatot."[12]

Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség keretében tömörülő, a KMKSZ-ből az 1990-es évek elején kiváló csoport az autonómia reális megvalósíthatóságát az önkormányzati rendszerben rejlő lehetőségek kihasználásában és fejlesztésében látta. Az 1994-től működő Kárpátaljai Magyar Önkormányzati Fórum, illetve a 2000-től annak helyébe lépő Kárpátaljai Határ Menti Önkormányzatok Társulása a Magyar Önkormányzatok Szövetségével és a Magyar Polgármesterek Egyesületével, valamint a többi helyi kisebbség szervezeteivel együtt fejti ki tevékenységét, változó intenzitással.

2014-ben „szeparatizmussal" összefüggő – bár korántsem összemérhető súlyú – konfliktuszónák Ukrajnában: a Krím, kelet-délkelet Ukrajna és erősen soft formában, de Kárpátalja is. Kárpátalja erre a térképre mindenekelőtt Magyarországnak a paksi atomerőmű bővítéséről Oroszországgal kötött szerződésének kontextusában és a Jobbik Magyarországért Mozgalom Kárpátaljával összefüggő megnyilatkozásaival, a Jobbik egyik képviselője által a 2014. március 16-i krími népszavazás legitimálásával összefüggésben, Vlagyimir Zsirinovszkij, az orosz Állami Duma alelnökének 2014. március végi, Ukrajna felosztására vonatkozó kijelentései kapcsán került fel, Ukrajnán belül újra és újra sajtóvitát, sőt, nagypolitikai reakciókat generálva. Ennek a sajtóvitának a terepe elsősorban az ukrán nyelvű sajtó. Az ukrajnai magyar sajtó kifejezetten vagy látensen kötődik valamelyik magyarságszervezethez, s általában az egymás közti vitáknak, a mindenkori magyar kormányok határon túli magyar politikája értékelésének, illetve az ukrán sajtó „magyarellenessége" feletti felháborodásnak adnak hangot.

Magyar–ukrán államközi kapcsolatok

Határkőnek mindenképp a határnyitást kell tekintenünk – a kishatárforgalom megindulását a két ország között 1989-ben. Az Ukrajna függetlenségét megerősítő 1991. december 1-jei népszavazás után Magyarország az elsők között ismerte el az országot önálló szubjektumként, amiben fontos szempont volt, hogy ezzel is segítsék a területén

12 Vö. Gulácsi Géza: A kárpátaljai magyarság jogi helyzete és autonóm törekvései. In: Csernicskó István et al. *Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról*. Ungvár, KMKSZ, 1998. A jegyzőkönyv szövegét lásd: http://www.nemzetpolitika.gov.hu/data/files/030.pdf

élő magyar kisebbség pozícióinak megerősítését. A magyar–ukrán alapszerződés volt az első nemzetközi dokumentum, amit Ukrajna aláírt – Magyarországnak pedig az első alapszerződése, amelyet valamely szomszédos országgal írt alá a rendszerváltás után. A dokumentumnak Ukrajna szempontjából abban rejlett a kiemelt jelentősége, hogy elismerte Ukrajna határainak sérthetetlenségét. Ukrán részről a dokumentumot mind a mai napig az ukrán–magyar kapcsolatok csúcspontjaként értékelik.

Magyarország euroatlanti integrációja, a NATO-hoz, az Európai Unióhoz, a schengeni övezethez való csatlakozása a két ország kapcsolatában nem a távolság növekedésével járt, hanem a megoldások keresésével jellemezhető elsősorban. A magyar–ukrán kapcsolatok próbakövét nem az euroatlanti integráció, hanem a Magyarország határain kívül élő magyarokkal, kisebbségi közösségekkel kapcsolatos magyar kormányzati politikák változásai jelentették.

Az 1998-ban hivatalba lépő első Orbán-kormány a politikai kapcsolatokban minden kérdést összekötött a kárpátaljai magyarok ügyével, amiről Ukrajna úgy vélekedett, hogy az az államközi viszony egyik fontos, de nem az egyetlen területe. A magas szintű kétoldalú találkozók addigi helyszínei közé hangsúlyosan bekerültek kárpátaljai települések is, illetve azok összekapcsolódtak a kárpátaljai magyarokat érintő szimbolikus eseményekkel. Az időszak kiemelt magyar lépése volt az ún. státustörvény (2001) megalkotása, amely – tekintettel éppen az alapszerződésre – nem okozott diplomáciai bonyodalmakat a két ország között, mint történt az Románia, de különösen Szlovákia esetében. A pozitív viszonyulás jogi hátterét Ukrajnában a nemzeti kisebbségekről szóló törvény (15., 17. cikkelyek), államközi, hivatalközi egyezmények, valamint a kormányközi vegyes bizottságok biztosították. Ukrajna elismerte, hogy az államközi kapcsolatokban és a magánérintkezésben is meg kell adni a lehetőséget a kapcsolattartásra a területén élő nemzetiségek és anyaországaik között.[13]

Azonban nem részesült ilyen kedvező fogadtatásban a 2010-ben hivatalba lépő második Orbán-kormány nemzetpolitikai intézkedései közül a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosítása, amely 2011. január 1-jétől lehetővé tette a Magyarország határain kívül élő magyarok egyszerűsített, kedvezményes honosítását. Számos félreértésre adott okot már az is, hogy a jogi aktus a közbeszédbe és a médiába úgy ment át Magyarországon – amit aztán a külföld is átvett –, mint „a kettős állampolgárságról szóló törvény", noha a kettős vagy többes állampolgárság már korábban is elfogadott jogintézmény volt Magyarországon.

Az ukrán Alkotmány 4. cikkelye kimondja: „Ukrajnában egyetlen állampolgárság létezik." A hatályos 2011-es állampolgársági törvény ehhez a következő magyarázatot fűzi: „Amennyiben Ukrajna állampolgára megszerezte valamely más ország vagy országok állampolgárságát, úgy az Ukrajnával való jogi viszonyában csak ukrán állampolgárnak számít." Ez – az eltérő elméleti interpretációk ellenére – a gyakorlatban azt jelenti, hogy amennyiben az ukrán hatóságok nem ütköznek a kettős vagy többes állampolgárság nyilvánvaló tényébe, akkor egyelőre nem létezik eljárás ennek a ténynek a felderítésére, azonban ajánlatos, különös tekintettel a kiszámíthatatlan jövőre, jogkövető

13 Fedinec Csilla: Ukraine's Place in Europe and Two Decades of Hungarian-Ukrainian Relations. *Foreign Policy Review*, 9. évf. 2013, 69–95. p.

magatartást tanúsítani, azaz lehetőleg nem kirakatba tenni az ukrán törvények szerint illegitim többes állampolgárságot. A parlamentben többször szóba került az elmúlt években a szankcionálás kérdése, érdemi döntés azonban mind ez idáig nem született. Tegyük hozzá: szerencsére, mert a kettős vagy többes állampolgárság legitimálására pillanatnyilag nincs semmiféle esély, noha a Janukovics-érában felállított alkotmányozó közgyűlés alkotmányjogász szakértői – először, s valószínűleg hosszú ideig utoljára – komolyan mérlegre tették ennek lehetőségét.

Az ukrán média rendszeresen cikkezik arról, hogy Magyarország – és Románia – Ukrajna területén, saját diplomáciai képviseletein keresztül „osztogatja" az útlevelet. Az ukrán média tényként kezeli, hogy Ukrajnában a politikai és az üzleti elit, valamint az egyszerű polgárok is nagy tömegével rendelkeznek második útlevéllel, az utóbbiakat mindenekelőtt gazdasági megfontolások mozgatják – elsősorban a könnyebb munkavállalás, határátkelés és vízummentesség miatt. Összességében több százezer főről beszélnek – azonban ez így is Ukrajna lakosságának legfeljebb 1%-át teszi ki, bár fontos körülmény, hogy a vélelmezett érintettek zöme jól behatárolható régiókhoz köthető (többek között Kárpátalja, Bukovina, Krím), ami ukrán szempontból a „szeparatizmusra" való hajlandóságot szimbolizálja.

Az ukrajnai kisebbségek – többek között a magyar, a lengyel, a román kisebbség – képviselői szoros kapcsolatot ápolnak anyaországaikkal. Nemzetközi porondon az érdekérvényesítés azonban csak a krími tatárokat jellemzi, illetve a nemzetközi szervezetek csak a velük kapcsolatos problémákkal hajlandók érdemben foglalkozni.

Demográfiai, oktatási, társadalmi pozíciók

Az ukrajnai nemzeti kisebbségekről szóló törvény (1992) 6. cikkelye kimondja: „Az állam szavatolja a nemzeti kisebbségek számára a nemzeti-kulturális autonómiához való jogot", azaz használhatják az anyanyelvüket, anyanyelvükön tanulhatnak, megőrizhetik és gyarapíthatják nemzeti kulturális hagyományaikat, használhatják nemzeti jelképeiket, méltathatják nemzeti ünnepeiket, gyakorolhatják vallásukat, szabadon kielégíthetik szépirodalomra, művészetekre, a médiára vonatkozó igényeiket.

Az eddigi egyetlen ukrajnai népszámlálás (2001) az ország lakosságának nagyfokú csökkenését regisztrálta, ezen belül szinte valamennyi nemzetiségét. A magyarság lélekszáma stagnált, amit a demográfusok a cigány lakosság népszaporulatához kötnek. Ezzel összefüggésben a magyar oktatási rendszerben is egyre nő a cigányság aránya. Erre vonatkozó integrációs stratégia nem létezik.

A 160 ezer fő alatti magyar közösség Ukrajna összlakosságának 0,3%-át teszi ki. Kárpátalja lakosságának 12,1%-a magyar (a városi népességnek 11,6%-a, a falusi népességnek 12,3%-a), a magyarok 64,6%-a él falun, 35,4%-a városon. „Az ország lakossága a két utolsó (1989-es és 2001-es) népszámlálás között 51,5 millióról 48,2 millióra csökkent, 2007-ben pedig már csak 46,6 millió lakosa volt. Előrejelzések szerint az ország lakossága 2020-ban 42,9, míg 2050-re 35 millió lesz, ami a 2001-es állapothoz képest mintegy 37 százalékos csökkenést jelent. A csökkenés a magyar populációt is érinti: a magyarországi KSH munkatársai előrejelzése szerint Kárpátalján 2021-ben mintegy 125 ezer magyar nemzetiségű fog élni. Ha azonban az ENSZ előrejelzését kivetítjük a magyar populációra is, 2050-ben mintegy 97 ezer magyar fog élni

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

Kárpátalján, ami óhatatlanul is előrevetíti a jelenlegi magyar nyelvű oktatási alrendszer zsugorodását – mindenféle ukrán nemzet- és nyelvpolitikai megfontolások nélkül is."[14]

Az idősebb korosztályhoz tartozó „kettős állampolgárok" stratégiája, hogy a magyarországi nyugdíjat élvezve továbbra is Kárpátalján éljenek (magyarországi állandó lakcím megléte mellett kérhetik a magyarországi nyugdíj-megállapítást és -folyósítást). A fiatalok azonban életstratégiájukban a megélhetést adó munkalehetőséget helyezik előtérbe, ami összefügg az adott társadalom gazdasági erejével, de befolyásolja az egyén szocializációs képessége is. Miközben a magyar oktatási rendszer a magyar identitás megőrzésének záloga, a jelenlegi feltételek közepette minél több időt tölt valaki ebben a rendszerben, annál kevésbé tud alkalmazkodni a többségi társadalomhoz, szocializációs és integrációs stratégia elméleti síkon sem merül fel.

Az oktatás sikerességének vagy sikertelenségének fontos tényezői a tannyelv, a társadalmi cél, valamint az ezekkel szorosan összefüggő egyéb tényezők. Ukrajnában a magyar nyelvűség az óvodától az érettségiig biztosított, néhány területen elérhető a szakoktatás is, szórványosan az állami felsőoktatás (mindenekelőtt az Ungvári Nemzeti Egyetem önálló magyar kara, a Humán- és Természettudományi Kar), viszont Beregszászban a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola révén önálló felsőoktatási intézmény is rendelkezésre áll, bár ez utóbbi alapítványi fenntartású (ami tulajdonképpen magyar állami finanszírozást jelent). Az ungvári egyetem magyar nyelven oktató önálló karát az ukrán állam finanszírozza, de jelentős magyarországi támogatást is kapott az egyetem a kar céljaira.

Az oktatásügy állandó problémája az államnyelv elsajátításának módszertana. A kérdés gyakran belefullad az országos oktatáspolitikai törekvések tengerébe, tekintettel arra, hogy az nem tud kiegyensúlyozottan foglalkozni a kisebbségek ügyével, összefüggésben az ország általános nyelvi helyzetével.

Az érettségizett kárpátaljai magyar fiatalok négy továbbtanulási útvonal közül választhatnak: vagy a magyar tannyelvű beregszászi főiskolát, vagy a többségi nyelven oktató, de magyar csoportokkal is rendelkező felsőoktatási intézményt (az ungvári egyetem magyar karát), vagy valamelyik magyarországi felsőoktatási intézményt választják, vagy a gyakorlat szempontjából szinte csak elméleti síkon valamelyik tisztán ukrán felsőoktatási intézményt. Ha anyagi megfontolások fontos szerepet játszanak a döntésben, akkor az intézmény közelsége a döntő, ha viszont a presztízskérdés a döntő, akkor az felülírhatja az anyanyelven tanulás lehetőségét, az anyanyelven tanulás lehetősége pedig a szakválasztást. Szűk tíz éve paradigmaváltás következett be az iskolaválasztásban: míg korábban magától értetődő volt, hogy a magyar szülők magyar iskolát választanak, az emelt szintű érettségi bevezetésével, ami a továbbtanulás feltétele, érezhetően megnőtt a többségi iskolát választók száma. A problémát a kötelező ukrán nyelv érettségi okozza, amit azonos feltételekkel kell abszolválniuk a nemzetiségi oktatásban részt vevőknek, mint akik ukrán tannyelvű iskolába jártak.

A Kárpátalján élő nemzetiségek közül a magyarok iskolázottsági mutatói a legalacsonyabbak közé tartoznak (a románok és a romák előtt), miközben Kárpátalja egészének iskolázottsági mutatói is elmaradnak az ország többi megyéjétől.

14 Papp Z. Attila: A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás rendszere és néhány aktuális kihívása 2009-ben. In *Kárpátalja 1919–2009…* (2010) i. m., 483. p.

A kulturális intézmények három csoportba sorolhatók: állami intézmények, illetve a két magyarságszervezet szatellitintézményei, így lehetőségeiket döntően befolyásolja e magyarságszervezetek anyagi támogatássá konvertálható aktuális politikai súlya.

Az Európai Unió 2009-ben indította útjára a Keleti Partnerség programot, amelynek célja az EU és hat volt szovjet tagköztársaság (Azerbajdzsán, Belarusz, Grúzia, Moldova, Örményország és Ukrajna) politikai és gazdasági kapcsolatainak fejlesztése. A program keretében Ukrajna és Magyarország közösen vállalta a kárpátaljai magyar kulturális-oktatási intézmény felújítását, melyet helyben a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség és a Kárpátaljai Megyei Tanács bonyolít 2012 óta több ütemben.

Az ukrajnai nemzeti kisebbségekről szóló fent idézett törvény ugyancsak fent idézett cikkelye alapján Kárpátalján egy 1992-es helyi rendelet mondja ki, hogy „az egy tömbben élő nemzeti kisebbségek lakta településeken az állami mellett a nemzeti jelképek is használhatók". A jelenleg hatályban lévő törvények nem tiltják, az említett törvény és rendelet pedig lehetővé teszi a nemzeti szimbólumok használatát. Ennek megfelelően több mint két évtizede az ukrán zászló mellett Kárpátalja magyarlakta településein a magyar, a románlakta településeken pedig a román zászló használata igen gyakori és elfogadott. Az 1980-as évek vége óta Kárpátalja-szerte számos emlékjel, emlékmű emlékeztet a magyarság helyére a régió emlékezetpolitikájában. Ezek közül a vereckei honfoglalási emlékmű a magyar–ukrán és a magyar–magyar szembenállás szimbólumává is vált. A két magyar szervezet különböző időszakokban és nem egy időben foglalkozott az emlékmű elhúzódó felépítésével, és annak felavatását sem tudták együtt megejteni, hanem külön-külön szerveztek avató ünnepséget.

A Vereckei-hágó érintett része hétköznapi értelemben mára a senki földje, hiszen csak 1980-ig, a moszkvai olimpiáig haladt erre az országút. A probléma a magyar sajtón keresztül úgy jött át a magyar olvasók számára, hogy szélsőséges ukrán nacionalisták megakadályozzák, illetve rendre meggyalázzák a magyar történelem jeles eseményére való emlékezést és annak tárgyiasulását. Holott a történet nem a vereckei emlékmű elleni tiltakozással kezdődik, ez folyománya, ha úgy tetszik, következménye annak, hogy a Vereckei-hágón évek óta feltáró munkákat folytattak az ukrán hatóságok, hogy kihantolják a magyar hadsereg által 1939 márciusában állítólag itt lemészárolt Szics-gárdistákat – az ugyanekkor magát független államma nyilvánító, így a nemzeti történetírásban a mai Ukrajna egyik előképének tekintett Kárpáti Ukrajna védőit. Ettől kezdve magyar emlékmű ugyanezen a helyen – függetlenül minden egyéb körülménytől – elsősorban nem a magyar történelmi emlékezet helye, hanem egyes olvasatok szerint az ukrán nemzeti hősök emlékének meggyalázása. A Vereckével összefüggő kérdésben Magyarország 2008-ban nem vállalta, hogy egyszerre avatja fel a két ország államfője a vereckei magyar és a közelében felállított, az ukrán hősi emlékművet – amelyik konkrétan nem utal a Szics-gárdistákra[15] –, 2009-ben azonban fontos gesztuslépést tett azzal, hogy Nyírteleken felavatták a Varjúlaposi Emlékhelyet, megemlékezve többek között az 1939. március közepe után ide hurcolt Szics-gárdistákról.

15 Дмитро Ткач: Зізнаюсь, я жив, живу, і дасть Бог житиму [Bevallom, éltem, élek és ha Isten adja, élni fogok] Київ, «Персонал», 2010, 134. p.

Nyelvi viszonyok

Ukrajnában a nyelvi jogok értelmezésében és érvényesítésében az alapvető kiindulópont, hogy maga az államnyelv is része a problémakatalógusnak. A látszólag nemzetállami Ukrajna nyelvi viszonyai igen bonyolultak. Olyan országról van szó, amelyik a történelemben 1991-et megelőzően önálló államisággal nem rendelkezett, s ez az adottság döntően befolyásolta a nyelvi állapotokat is. A 18–19. században Nyugat-Európa államaiban végbement nemzetiesítésnek ukrán szempontból nem volt esélye egységes államterület hiányában, a sokféle kisorosz dialektusból kialakuló standard ukrán nyelv, illetve a 19. század második felében felvirágzó ukrán nemzeteszme sikeres programnak bizonyult, de uniformizáló hatás nélkül. A sokféle történelmi örökséget – egyebek mellett mentalitást, szocializációt – hordozó régiók közös határok közé rendezése a szovjet időszakban elért egy uniformizáló hatást, de az éppen nem az ukrán nyelv, hanem a „népek közötti érintkezés nyelve", az orosz érdekében történt. Ezzel az örökséggel Ukrajna mind a mai napig nem birkózott meg.

Az ukrajnai kisebbségek nem kis létszámú etnikumokból adódnak össze, hanem egy meghatározó kisebbség, az oroszok adják döntő többségét. Az ukránok és az oroszok a lakosság 95%-át teszik ki, a kisebbségek – az oroszok nélkül – egyenkénti aránya 1% alatti, s együttesen sem érik el az 5%-ot az összlakosságon belül. Bonyolítja a helyzetet, hogy a lakosság 30%-a az oroszt tartja anyanyelvének, de ennél jóval nagyobb az aránya azoknak, akiknek ez a beszélt nyelve, és mindössze 3%-nyian vannak azok, akik nem az ukránt és nem az oroszt tartják anyanyelvüknek. Bár a Krím kivételével minden megyében többségben vannak az etnikai ukránok, ahogy kelet felé haladunk, egyre nagyobb az oroszul beszélők aránya. Így minden egyes kisebbségekkel kapcsolatos döntés szoros összefüggésben van az oroszkérdéssel. Mikola Rjabcsuk igen találó megállapítása szerint a nyugati országrészben az alapvetően ukránul beszélő értelmiség elsősorban a nyelvi, nem pedig a politikai ukránosítás (nemzetépítés) híve, míg a keleti országrészben a kívánatos kétnyelvűséget mint lehetőséget értelmezik arra, hogy továbbra is egyetlen nyelven, oroszul beszéljenek.[16] Ennek a helyzetnek a feloldására való képtelenség a legtöbb politikai vihar okozója.

A 24 megyéből a 2001-es népszámlálás adatai szerint 7-ben haladja meg az orosz nemzetiségűek részaránya a 10%-ot, egyben, Csernyivci megyében a románoké, Kárpátalján a magyaroké, illetve a Krím félszigeten az oroszoké és a krími tatároké egyaránt. Ezekből a sajátosságokból adódóan csak olyan nyelvtörvénynek lehet gyakorlati jelentősége az oroszokon kívül más kisebbségekre kiterjedően is, amelyik 10%-hoz köti a nyelvi jogokat. E fölött valóban csak oroszkérdéssé redukálódna.

A hatályos, 2012-ben elfogadott nyelvtörvény lehetővé teszi, hogy azokon a közigazgatási egységeken belül, ahol egy-egy nyelv beszélői elérik a 10%-os arányt, a kisebbségi nyelv az államnyelv mellett használható az államigazgatásban, az önkor-

16 Részletesen lásd Микола Рябчук: Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення [Kisoroszországtól Ukrajnáig: a megkésett nemzetépítés paradoxonjai] Київ, 2000.

mányzatok munkájában, a bírósági eljárásokban, a nyilvános közéletben, az oktatásban stb. Ám a jogszabály kapcsán számos elméleti és gyakorlati problémát vetettek fel politikusok és szakemberek egyaránt. Bár az orosz második államnyelvi státusa – amit a nyelvtörvény gyakorlatilag lehetővé tesz – nem alaptalan félelmeket keltett abban a tekintetben, hogy így még kevesebb motiváció lesz arra, hogy a keleti és déli régiók többségben orosz ajkú lakossága elsajátítsa és használja az ukrán nyelvet, amikor 2014. február végén az ukrán parlament egyetlen tollvonással akarta eltörölni a nyelvtörvényt, addig példátlan módon az ukrán értelmiség is felemelte a szavát. Az ideiglenes államfő nem írta alá a törvény megsemmisítését, de ezzel párhuzamosan megkezdődött egy új jogszabály előkészítése. Kis túlzással azt lehet állítani, hogy teljesen mindegy, mi lesz az új nyelvtörvényben – ha az érvényességi küszöb 10% fölé kerül, akkor a megyei szintű közigazgatási egységek tekintetében az oroszokon kívül minden más etnikum számára értelmét veszti, s csak írott malaszt marad.

Parlamenti és önkormányzati képviselet

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség és az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség 2005-ben pártot is alapított: a KMKSZ – Ukrajnai Magyar Pártot, illetve az Ukrajnai Magyar Demokrata Pártot. A pártalapítást a megváltozott ukrajnai választási törvényhez való alkalmazkodás indokolta. Fontos sajátosság, hogy e pártok csak papíron léteznek, formai funkciókat töltenek be, a napi tevékenységet kifejtő szervezetek továbbra is a két szövetség. Fontos azt is megjegyezni, hogy Ukrajnában elméletileg lehetetlen regionális és etnikai pártokat létrehozni, így a két magyar párt hivatalos bejegyeztetésének sikerre vitele valódi bravúr. Rajtuk kívül nem léteznek „látható" etnikai pártok Ukrajnában. A pártok alapítása is abba az irányvonalba illeszkedett be, hogy a parlamenti képviselet és az önkormányzati helyek betöltése mindkét magyar szervezet számára – politikai legitimációs eszköz.

Eddig Ukrajnában – beleszámítva az első független választásokat még a szovjet időszakban – hétszer tartottak parlamenti választásokat: 1990-ben, 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben, 2006-ban, 2007-ben (előrehozott) és 2012-ben.

1990-ben Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség akkori elnöke indult a kijevi parlamenti mandátumért, majd váratlanul visszalépett, és a szövetség nevében a szavazókat egy ukrán jelölt, Vaszil Sepa támogatására szólította fel, amit azok meg is tettek.

1994-ben már egymás ellen indult a KMKSZ elnöke és e szervezet korábbi alelnöke, Tóth Mihály, és győztesként az utóbbi került ki. Tóth, akit később az UMDSZ elnökének választottak, integrálódott az ukrán politikai és közéletbe, felépített egy tudományos pályát mint kisebbségi jogi szakértő, amely minőségében az elmúlt két évtizedben számos törvényelőkészítő munkában vett részt, illetve nyilvánult meg szakértőként. Ma már szakértői identitása az erősebb, de elkötelezettségét kinyilvánítja azzal, hogy az UMDSZ-ben tiszteletbeli elnöki funkciót lát el.

1998-ban Kovács Miklós (KMKSZ) lett az ukrán parlament magyar képviselője, „legyőzve" Tóthot, aki függetlenként jelöltette magát. Kovács érdemi parlamenti munkát nem fejtett ki, gyakorlatilag „láthatatlan" volt; egyetlen felszólalása ahhoz az eseményhez kötődik, amikor saját magát jelölte parlamenti elnöknek.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

2002-ben Gajdos István (UMDSZ) szerzett parlamenti mandátumot, „legyőzve" Kovácsot, a KMKSZ jelöltjét. 2006 és 2007, amikor már kizárólag pártlistás rendszerben történtek a választások, egyik oldalnak sem hozott sikert. Az utolsó, 2012-es választáson ismét Gajdos lett képviselő. A 2002–2006 közötti ciklusban Gajdos számos törvény-előkészítő munkában vett részt, előterjesztője volt az elfogadásra nem került kisebbségi autonómiára, a ruszinok elismerésére vonatkozó törvényjavaslatoknak. 2014 elején tagja lett az új nyelvtörvényt előkészítő bizottságnak. A képviselőt mindkét ciklusban éles kritikák érték a cikluson belüli pártváltás miatt.

A mindenkori választási rendszer függvényében 1994-ben Tóth, illetve 1998-ban Kovács egyéni képviselő volt. A későbbiekben azonban egyéni mandátumszerzésre semmiféle reális esély nem mutatkozott. A 2006-os és a 2007-es indulással ezt mindkét magyar szervezet belátta, amikor parlamentbe jutás esélyével bíró pártokkal kötöttek szövetséget, bár a mandátumszerzés így sem sikerült. A 2012-es indulás alkalmával azonban a KMKSZ, belátva annak reménytelenségét, de mégis az egyéni indulás, az UMDP pedig a kapcsolódás stratégiáját választotta. A KMKSZ hozzáállását a magyar kormány hozzáállása változtatta meg, amelyik Gajdost nem tekintette a magyarság képviselőjének. Formális értelemben Gajdos pártonkívüliként került fel a Régiók Pártjának listájára és szerzett mandátumot, illetve a parlament hivatalos honlapján nem szerepeltetik a képviselők nemzetiségi hovatartozását. 1994-ben Tóth és 1998-ban Kovács is pártonkívüliként szerepelt, s az elmúlt húsz évben csak az 1994-ben mandátumot szerzett képviselők esetében tüntették fel a nemzetiséget, azaz ha vakon követjük a formalitást, akkor csak Tóth volt „magyar" képviselő.

A párttá alakulás 2005-ben viszont abszolút behozta a számításokat a soros önkormányzati választások alkalmával, amikor is a különböző szintű kárpátaljai önkormányzatokba a két szövetség immár nem csak magyar nemzetiségű képviselőket, hanem magyar pártok képviselőit tudta bejuttatni. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a magyar pártok képviselőit a megyei, járási és városi tanácsokban találjuk meg, a falusi önkormányzatokban csak elvétve akadnak, ezen a szinten a magyar képviselők továbbra is függetlenek és elvétve indultak párttámogatással.[17] Emlékezzünk arra, hogy a kárpátaljai magyarság zömmel faluhelyen él.

A két magyar szervezet folyamatosan megosztja a kárpátaljai (ukrajnai) magyar közösséget, permanens konfliktusban és kibékíthetetlen viszonyban állnak egymással, ami nemcsak látens ellentét, hanem nyilvánvaló tény. Mindkét szervezet erőteljesen kötődik magyarországi pártokhoz, a magyarországi belpolitikai viszonyok erőteljesen rányomják a bélyegüket a legfőbbképpen magyarországi támogatásból fenntartott szervezetek és intézményeik lehetőségeire és mozgásterére. 2013 végéig a két szervezet stratégiája közötti legfontosabb különbséget abban tudjuk megragadni, hogy az UMDSZ logikája az ukrajnai belpolitikai viszonyok közötti eligazodásra épült, a KMKSZ pedig a Budapesthez igazodást tartotta szem előtt. A szervezetek saját becslése szerint a KMKSZ-nek mintegy negyvenezer, az UMDSZ-nek pedig húszezer fő körüli a tag-

17 Lásd többek között a 2012-es adatokat: Місцеві Вибори України, 2010 рік [2010. évi önkormányzati választások Ukrajnában] http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001

sága. Ugyanakkor választások alkalmával mindkét alakulat általában 20 ezer körüli számú választót tud mozgósítani saját támogatására.

A 2010 utáni új magyar nemzetpolitikai stratégia logikája a nemzet fogalmának átalakítása, illetve kiterjesztése („nemzeti összetartozás"), egyfajta nemzetegyesítés szellemi és materiális értelemben is – az utóbbival kapcsolatban lásd a Wekerle Tervet, amely, Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes megfogalmazása szerint „az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területének természetes egységként kezelése"[18] gazdasági értelemben –, szándékai szerint a magyarországi aktuálpolitikai logikát terjeszti ki a szomszédos országokban élő magyar közösségekre, amelyek azonban demográfiai és társadalmi pozícióiknál, illetve az adott országok eltérő társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyainál fogva különböznek egymástól. Kárpátalja, illetve Ukrajna tekintetében ez 2014-ig a két magyar szervezet és ezzel együtt a magyar közösség tagjai közötti feszültségek növekedését hozta magával. 2014 tavaszán a KMKSZ élére új elnök került, aminek elsősorban azért tulajdoníthatunk jelentőséget, mert két évtizednyi regnálás után az UMDSZ-szel nem együttműködést és az ukrajnai belpolitikától való távolságtartást – kivéve a választási kampányokban való szövetségkötést, amit a 2014-es ukrajnai államfő-választási kampány kapcsán (de nyugodtan kiterjeszthetjük ezt az összes hasonló lépésre) Szvitlana Mitrjajeva elemző találóan „non plusz ultra" jelenségnek nevezett a politikában[19] – konzekvensen képviselő Kovács Miklós minden jel szerint nem önként távozott. A 2014 őszi parlamenti választásokon az új elnök, Brenzovics László a mindkét magyar párt által már választott útra tette le ismét a voksát, amikor egy országos párt listájára iratkozott fel.[20]

A 2014. májusi európai parlamenti választások egy különlegessége magyar szempontból, hogy a Fidesz–KDNP listájára a külhoni magyarok képviselői is felkerültek, köztük kárpátaljai és szlovákiai jelölt is – két olyan országból, ahol a „kettős állampolgárság" nem megengedett. (Az adott ország EP-listáján szereplő jelöltek mindegyikének rendelkeznie kell az adott ország állampolgárságával.) A szlovákiai jelölt jelképes helyet kapott, azonban befutó helyen szerepelt és valóban mandátumot nyert Bocskor Andrea, aki a KMKSZ-közeli II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történész docense, intézetigazgatója. A jelölt személye kiválasztásának módjáról, indokairól a nyilvánosság nem értesült sem előtte, sem utólag. A politikai és közéleti tapasztalattal nem rendelkező Bocskor még képviselőjelöltként így fogalmazott: „Fontos feladatomnak tekintem, hogy elősegítsem Ukrajna európai integrációs törekvéseinek megvalósulását és hogy megjelenítsem a kárpátaljai magyar közösség törekvéseit, illetve helyze-

18 A Wekerle-terv segíti a külhoni magyarság megmaradását. 2014. január 20. http://www.kormanyhivatal.hu/hu/fejer/hirek/a-wekerle-terv-segiti-a-kulhoni-magyarsag-megmaradasat

19 Недружня заява Орбана. Як далеко можуть зайти вимоги сусідів до України? [Orbán barátságtalan kijelentése. Milyen messzire mehetnek el a szomszédos az Ukrajnával szembeni követelésekben?] День, 2014, 84. szám. http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/nedruzhnya-zayava-orbana

20 Figyelemre méltó írás ezzel kapcsolatban: Мартин, Владимир: Венгерские риски. [Magyar kockázatok.] Зеркало недели. Украина. 26 сентября 2014 г. http://gazeta.zn.ua/internal/vengerskie-riski-_.html

tét a brüsszeli színtéren."[21] A KMKSZ azt nyilatkozta: „A jelenlegi nehéz ukrajnai helyzetben rendkívüli jelentőséggel bír, hogy az itt élő magyarság ügyei és törekvései megjelenjenek az európai politikusok előtt, tudjanak a kárpátaljai magyarságról, halljanak törekvéseikről, problémáikról."[22] Kárpátalja brüsszeli képviseletét az UMDSZ is üdvözölte. A 2014. februári ukrajnai belpolitikai fordulat nyomán, noha ez esetben nyilvánosan vállalt tény Bocskor kettős állampolgársága, ám az EU-s választásokhoz közeli időben a radikálisan nacionalista politikai erők sem vetették fel annak a kérdését, hogy megfosszák ukrán állampolgárságától.

Tény, hogy a magyarok sokkal jobban „látszanak" Ukrajnán belül, mint ahogy ez számarányukból következne. Az erős politikai érdekérvényesítésre, közéleti szerepvállalásra épülő értelmiségi attitűd számos konfliktussal jár a magyar közösségen belül is, azonban minden helyzetben hangsúlyos a nemzeti identitás és az állampolgári lojalitás kiegyensúlyozásának folyamatos szem előtt tartása.

Csilla Fedinec

Hungarians in Transcarpathia (Ukraine): Some aspects of the theory and practice of ethnoregional intentions

The study provides an overall picture on the recent twenty-five years of the situation of the Hungarians in Transcarpathia since the change of the regime until today. This period includes the gain of independence of Ukraine from the Soviet Union in 1991 on one hand and the present threat from Russia and from the so called separatists on the other. The study also reviews the autonomy aspirations of the Hungarians of Transcarpathia, outlines the history of the Hungarian – Ukrainian interstate relations, their demographic, educational and social positions, chances of the Hungarian minority community of approximately 160 thousand members living in Ukraine for language-usage and for self-government, as well as the distribution of their cultural and public representation.

21 „A magyar érdekek érvényesüléséért fogunk dolgozni" http://www.fidesz.hu/hirek/2014-04-18/a-magyar-erdekek-ervenyesuleseert-fogunk-kuzdeni/

22 A KMKSZ Elnöksége: Nyilatkozat az EP-választás kapcsán. http://www.karpatalja.com.ua/kmksz/hir988.html

Dobos Sándor

Magyar helységnevek Kárpátalján: kodifikációs kísérletek és eredmények (1989–2000)*

Sándor Dobos
Hungarian place-names of Transcarpathia: codification attempts and results (1989–2000)

81`373.21(477.87)
811.511.141`373.21(477.87)

Keywords: Transcarpathia, Hungarian minority, place-names, codification.

Történeti előzmények

A mai Kárpátalja területén a 20. században többször változtak a települések nevei, összefüggésben az államfordulatokkal, amelyek minden alkalommal együtt jártak a hivatalos nyelv és ezzel szoros összefüggésben a településnevek megváltozásával.

Az első programszerű helységnév-változtatásra a mai Kárpátalja területén, mely az egykori Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék túlnyomó részét foglalja magába, kronológiai sorrendben az Osztrák–Magyar Monarchia idején, a századforduló táján került sor. A településnevek terén fennálló korabeli zavaros és visszás állapotokat „A község- és egyéb helynevekről" szóló 1898. évi IV. törvény-cikk volt hivatott rendezni.[1] Addig ugyanis számos azonos nevű település volt az országban, például csak Újfaluból volt vagy nyolcvan. (Sebők 1990, 7. p.) A törvény értelmében felállított Országos Községi Törzskönyvbizottság végrehajtotta a magyarországi településnevek országos törzskönyvezését 1898 és 1912 között, melynek alapelve az volt, hogy minden községnek csak egy hivatalos neve legyen és ugyanazon nevet ne használják több község megjelölésére. (Jeney–Tóth 1998, 1. p.) A helységnevek megváltoztatásának két alapvető módszere volt. Az egyik a megkülönböztető előtag használata: (Beregszászi 1997, 356. p.) Som – Beregsom, (Jeney–Tóth 1998, 59. p.) Déda – Beregdéda, (Jeney–Tóth 1998, 62. p.) Péterfalva – Tiszapéterfalva, (Jeney–Tóth 1998, 353. p.) Ásvány – Tiszaásvány, (Jeney–Tóth 1998, 355. p.) Gyula – Szőllősgyula (Jeney–Tóth 1998, 353. p.) stb. A másik pedig az egyes községek nevének magyarosítása: (Jeney 1998, 20. p.)

* A tanulmány a Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium 2013/14. évi Kutatói Szakkollégiumi Programja keretében készült.

1 „A község- és egyéb helynevekről" szóló 1898. évi IV. törvény-cikk. In Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1898. évi törvénycikkek.* Budapest, 1899, 19–21. p.

Berezinka – Nyírhalom, (Jeney–Tóth 1998, 60. p.) Holubina – Galambos, (Jeney–Tóth 1998, 61. p.) Lipcse-Polyána – Lipcsemező (Jeney–Tóth 1998, 177. p.) stb.

Az 1. világháború után, az 1919. szeptember 10-i saint-germaini békeszerződés értelmében a régió az újonnan alakult Csehszlovákia fennhatósága alá került. (Vidnyánszky 2010, 47. p.) Ezt az állapotot rögzítette a trianoni békeszerződés is. A csehszlovák időszakban (1919–1938) került sor a második településnév-változtatásra Kárpátalja területén, (Bíró 1993, 137. p.) amit „A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról" szóló 1920. évi 266. számú törvény szabályozott.[2] A törvény végrehajtását az 1921. évi 324. számú kormányrendelet részletezte, melynek értelmében minden város, község és helység (helységrész) számára a belügyminiszter csehszlovák (azaz valójában cseh) hivatalos nevet állapított meg:[3] Ungvár – Užhorod (Várady 1941, 258. p.), Munkács – Mukačevo (Várady 1941, 256. p.), Beregszász – Berehovo (Várady 1941, 253. p.), Tiszapéterfalva – Petrovo (Várady 1941, 257. p.), Nagygut – Velikě Gutovo (Várady 1941, 258. p.) stb.

A 20. század harmadik, széles körű helységnév-változtatása Kárpátalja területén szintén politikai fordulat következtében zajlott le. (Bíró 1993, 137. p.) Miután a terület ismét Magyarországhoz került (1938/39–1944), elvben a települések automatikusan visszakapták az 1898–1912 között végrehajtott országos helységnévrendezéskor megállapított hivatalos nevüket, de a gyakorlat néhol mesterséges beavatkozást, helységnév-módosítást is eredményezett. (Beregszászi 1997, 357. p.) Földi Ervin találomra kiválasztott, húsz ruszin eredetű kárpátaljai településnév példáján mutat rá, hogy az 1939. évi kárpátaljai névmegállapítás elsősorban azért érdekes, mert a 20. század elején végzett községnévrendezés hivatalos felülbírálatának minősül, mivel az nyilvánvaló ellentétben volt a két világháború közötti magyarországi névhasználattal: (Bíró 1993, 137. p.) Alsó-Hrabonicza(a) – Alsógereben(b) – Alsóhrabonica(c); Hluboka(a) – Mélyút(b) – Kisluboka(c), Herczfalva(a) – Hegyrét(b) – Hercfalva(c); Podhering(a) – Őrhegyalja(b) – Podhering(c) stb. Számos szláv eredetű település nevét megváltoztatták, mégpedig a szláv nevet téve hivatalossá: Nyírhalom – Brezinka, Beregforrás – Izvor, Ungtölgyes – Dubrovka stb. (Bíró 1993, 137. p.)

A 2. világháborút követően az 1945-ös szovjet–csehszlovák szerződés rögzítette Kárpátalja kiválását a csehszlovák államból és Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával történő „újraegyesülését". (Oficinszkij 2010, 243. p.) Ezt követően, 1945–46 folyamán immár a negyedik átfogó helységnévreform következett. Az USZSZK Legfelsőbb

2 „A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról" szóló 1920. évi 266. számú törvény. In Kemenczky Kálmán: *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (banküguyi) hármas mutató*. Košice, Athenaeum, 1924, 172. p.

3 1921. évi 324. számú kormányrendelet „A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról" szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. In Pálesch Ervin (szerk.): *Cseh-Szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye*. Prešov (Eperjes), 1921, 841–845. p.

Tanácsának elnöksége 1946. június 25-én jóváhagyta hivatalos használatra az oroszosított, majd a későbbiekben ukrán változattal is ellátott kárpátaljai város- és faluneveket. (Beregszászi 1997, 357. p.) Dokumentumok bizonyítják, hogy a névváltoztatás valójában már 1944 novemberében megkezdődött, és 1945 márciusára teljes lett a lista. (Bíró 1993, 137–138. p.) Ekkor lett Bátyúból Uzlovoje (Vuzlove),[4] Botfalvából Prikordonnoje (Prikordonne – Lelkes 1998, 132. p.), Bökényből Bobovoje (Bobove – Lelkes 1998, 594. p.), Benéből Dobroszelje (Dobroszilja – Lelkes 1998, 111. p.), Eszenyből Javorovo (Javorove – Lelkes 1998, 192. p.), Tiszaásványból Minyeralnoje (Mineralne – Lelkes 1998, 593. p.), Aknaszlatinából Szolotvina (Szolotvine – Lelkes 1998, 65. p.), Nagyszőlősből Vinogradov (Vinohragyiv – Lelkes 1998, 428. p.) stb. Az 1945-ös oroszosítás nem kímélte a ruszin (ukrán) falvakat sem: Rjapigy – Bisztrica, Nyahove – Dobrjanszke, Ljahivei – Lemkivka, Volove – Mizshirja, Voloszke – Pidhirne stb.[5]

Sorrendben az ötödik helységnévreform az 1980-as évek végén kezdődött. Ennek részletes elemzése képezi tanulmányunk tárgyát.

Ukrajnai jogi környezet

Minden egyes etnikum, nemzet, nemzeti kisebbség alapvető emberi jogai közé tartozik az anyanyelv, a kultúra, a hagyományok és a történeti emlékek védelme, illetve azok megőrzése. A hagyományos-történeti helység- és utcanevek, egyéb földrajzi elnevezések magukban hordozzák egy-egy közösség múltjának, történelmének fontos elemeit, így azok mind szóban, mind írásban magán-, nyilvános és hivatalos szférában anyanyelven történő használata, valamint védelme a nemzeti kisebbségek esetében különösen fontos, amit nemzetközi téren keretegyezményekkel, államközi szerződésekkel, országos szinten pedig különféle jogszabályokkal próbálnak meg biztosítani.

Az Ukrajna által aláírt nemzetközi dokumentumok közül a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját,[6] valamint a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt[7] kell először is megemlítenünk, mivel ezek konkrét kötelezettségvállalásokat fogalmaznak meg a földrajzi nevek, helység- és helynevek kisebbségi környezetben való használatával kapcsolatban.

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját az Európa Tanács 1992. november 5-én, Strasbourgban nyitotta meg aláírásra tagállamai előtt, majd 1998. március 1-jén lépett életbe.[8] A Charta célja Európa történelmi, regionális vagy kisebb-

4 Lelkes 1998, 105. p. A második helyen szerepel a település orosz névalakja és zárójelben az ukrán megfelelője.

5 Lizanec Péter: A nép kultúráját, hagyományait őrzik. *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. január 19. 4. p.

6 *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája.* I. m.

7 *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről.* Európa Tanács, Strasbourg, 1992. február 1. In Nádor Orsolya–Szarka László–Vékás János: A nemzetközi kisebbségvédelem alapdokumentumai 1990–2002. http://adattar.adatbank.transindex.ro/ (2014-05-20)

8 *European Charter for Regional or Minority Languages.* Treaty Office of the Council of Europe. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG (2014-05-20)

ségi nyelveinek védelme, így a helyneveknek regionális vagy kisebbségi nyelveken[9] való használatával kapcsolatban az aláíró államok részére a 10 cikk 2. pontja g. bekezdése a következő konkrét intézkedést írja elő: „Azon helyi és regionális hatóságokat illetően, melyek területén a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók száma indokolja, a Felek vállalják, hogy megengedik és/vagy bátorítják a földrajzi neveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, adott esetben a hivatalos nyelv(ek) szerinti elnevezésekkel együttesen használva."[10] Ukrajna a Chartát 1996. május 2-án írta alá.[11] A ratifikációjára 1999. december 24-én került sor. A dokumentum azonban nem lépett hatályba, nem helyezték letétbe az Európa Tanácsnál, mert az Alkotmánybíróság 2000. július 12-én hatályon kívül helyezte a ratifikációt formai hibára hivatkozva. Ezt követően több ratifikációs törvénytervezet készült Ukrajnában, s a Charta újabb ratifikációjára 2003. május 15-én került sor.[12] A ratifikációs dokumentum 2005. szeptember 19-én került letétbe az Európa Tanács főtitkáránál, melyben 13 nemzeti kisebbség nyelvének – köztük a magyarnak is – a védelmét vállalva, magára nézve kötelezőnek fogadta el – a Charta több ajánlása mellett – a fent idézett, a helyneveknek regionális vagy kisebbségi nyelveken történő használatára vonatkozó rendelkezést.[13] A Charta gyakorlatban történő alkalmazása – a végrehajtási mechanizmusát szabályozó megfelelő törvény, rendelet hiányában – azonban „Az állami nyelvpolitika alapjairól" szóló jogszabály[14] megalkotásáig megoldatlan volt. A 2012. július 3-án aláírásra került nyelvtörvény – tisztázva a regionális és kisebbségi nyelvek fogalmát – már olyan intézkedéseket tartalmaz, amelyek alapján egyértelműen meghatározhatóvá vált, hogy egy-egy adott közigazgatási egységen belül mely nyelvekre és hogyan alkalmazhatók a Charta Ukrajna által vállalt rendelkezései.

A Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt az Európa Tanács tagállamai részére 1995. február 1-jén nyitotta meg aláírásra és 1998. február 1-jén lépett

9 A Charta 1. cikkének megfogalmazása szerint: „Regionális vagy kisebbségi nyelvek kifejezésen azok a nyelvek értendők, amelyeket egy állam területén az állam lakosságának számszerű kisebbségét alkotó polgárok hagyományosan használnak; amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől; azonban ez nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit". *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája.* I. m.

10 *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája.* I. m.

11 *European Charter for Regional or Minority Languages.* Treaty I. m.

12 Csernicskó István–Ferenc Viktória: *A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és azok gyakorlati alkalmazhatósága Kárpátalján.* http://bgazrt.hu/_files/NPKI/oktatas/Tervesztes%20es%20hatartalanitas%20%289%29.pdf (2014-07-01)

13 *European Charter for Regional or Minority Languages. List of declarations made with respect to treaty No. 148.* Treaty Office of the Council of Europe. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=148& CM=&DF=&CL=ENG&VL=1 (2014-07-01)

14 *Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól.* Kijev, 2012. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page (2014-07-02)

hatályba.[15] A Keretegyezmény „nem a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által gyakorolható és általuk nemzetközi testületek előtt megidézhető jogokat, hanem – elnevezésének megfelelően – a részes államok kisebbségvédelmi intézkedéseit irányító elveket, az európai kisebbségvédelmi rendszer keretét vázolja fel programjellegű rendelkezések megfogalmazásával". (Bozóki 2000, 32–33. p.) A nemzetközi dokumentum 11. cikkének 3. pontja konkrét rendelkezést tartalmaz a nemzeti kisebbségek történeti helységneveinek használatára vonatkozólag: „Olyan körzetekben, amelyek hagyományosan nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által jelentős számban lakottak, a Felek törekedni fognak arra, hogy jogrendszerük keretében, beleértve, ahol helyénvaló a más Államokkal való megállapodásokat, és figyelembe véve sajátos körülményeiket, a hagyományos helységneveket, utcaneveket és egyéb, a közösség számára szánt földrajzi megjelöléseket a kisebbség nyelvén is kiírják, ha megfelelő igény van ilyen jelzésekre."[16] A Keretegyezmény rendelkezéseihez fűzött megjegyzések szerint az idézett cikk elsődleges célja az, hogy elősegítse a kisebbségi nyelven is a nyilvánosság számára szánt helységnevek, utcanevek és más földrajzi nevek használatának lehetőségét, ugyanakkor ez nem jelenti a kisebbségi nyelvű helységnevek semmiféle hivatalos elismerését. (Bozóki 2000, 32–33. p.) Mindazok az államok, amelyekben a magyarság kisebbségben él, aláírták, illetve ratifikálták is a Keretegyezményt. Ukrajna 1995. szeptember 15-én írta alá a dokumentumot, amely az 1998. január 26-ai ratifikációját követően 1998. május 1-jén lépett hatályba.[17]

Az Európa Tanács kezdeményezésére elfogadott nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok mellett nem feledkezhetünk meg a Magyarország és a szomszédos államok, közte Ukrajna között létrejött kétoldalú dokumentumokról sem. Magyarország a szomszédos államokkal 1991 és 1996 között a kisebbségek jogait érintő kétoldalú alapszerződéseket, kisebbségvédelmi egyezményeket, nyilatkozatokat kötött, amelyek a felek kölcsönös vállalásai ellenőrzése céljából vegyes bizottságok működtetését is előírták. (Bozóki 2000, 34. p.) A Szlovákiával, Ukrajnával, Romániával, Horvátországgal, valamint Szlovéniával kötött, a kisebbségek védelmét célzó kétoldalú nemzetközi dokumentumai is beépítették a Keretegyezmény rendelkezéseit, illetve az érintett országok önmagukra nézve kötelezőnek ismerték el még hatályba lépése előtt.[18]

Az 1991. május 31-én, Budapesten aláírt „Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén" volt az első olyan dokumentum, amelyben Magyarország és a vele szomszédos államok közül Ukrajna kölcsönösen vállalta, hogy elismerik, védelmezik a területükön élő nemzeti kisebbségek jogait, továbbá nemzetközi kapcsolataikban önállóan és közösen is fellépnek a nemzeti kisebbségek jogainak

15 *Framework Convention for the Protection of National Minorities.* Treaty Office of the Council of Europe. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=157&CM=&DF=&CL=ENG (2014-05-20)

16 *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről.* I. m.

17 *Framework Convention for the Protection of National Minorities.* I. m.

18 Uo. 33–34. p.

érvényesítése érdekében.[19] A nyilatkozat bár eléggé széleskörűen foglalkozik a kisebbségeket megillető jogok védelmével, a településneveknek kisebbségi nyelveken való használatával kapcsolatban mégsem tartalmaz egyértelmű intézkedéseket. A 9. pontja ugyanakkor általános értelemben mégis elegendő jogi alapot teremthet azok szabad használatára a kisebbségek nyelvén mindkét ország területén. (Bozóki 2000, 35. p.) Ennek a pontnak a szövege a következő: „A Felek meghozzák a szükséges törvényi, államigazgatási és egyéb intézkedéseket annak érdekében, hogy a nemzeti kisebbségek szabadon élhessenek anyanyelv-használati jogukkal a személyes és a társadalmi életben, az írott és a beszélt nyelvben egyaránt, ideértve nemzeti keresztneveik és családneveik használatát is."[20] A magyar–ukrán nyilatkozatot követően Magyarország és a többi szomszédos államok között megkötött kétoldalú szerződésekben ugyanakkor már találunk konkrét rendelkezéseket a földrajzi elnevezések kisebbségi nyelvhasználatára vonatkozóan, mindez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a fent tárgyalt nemzetközi dokumentumokkal vagy egyidejűleg, vagy azokat követően kerültek aláírásra.

Ukrajnában a vizsgált időszakban a helység- és utcaneveknek, egyéb földrajzi elnevezéseknek az államnyelven és a nemzeti kisebbségek anyanyelvén történő használatát – a már ismertetett nemzetközi kötelezettségvállalásokon kívül – különböző nemzeti jogszabályok határozzák meg.

Az ország függetlenségének kikiáltása előtt, 1989. október 28-án került sor az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről szóló törvényének elfogadására.[21] A nyelvtörvény 2. cikkelye államnyelvként definiálja az ukrán nyelvet, 4. cikkelye értelmében továbbra is megmarad az orosz a népek közötti érintkezés nyelvének, míg az 5. cikkely szavatolja az állampolgárok számára anyanyelvük és bármely más nyelv használatát. A nyelvtörvény 38. cikkelye pedig a toponímiák és térképészeti kiadványok nyelvére vonatkozólag előírja, hogy az Ukrán SZSZK-ban a toponímiák (a települések, közigazgatási-territoriális egységek, utcák, terek, folyók stb. nevei) ukrán nyelven szerepelnek, amelyek ezen kívül lefordíthatók az adott vidéken élő lakosság többségének anyanyelvére is, ugyanakkor az ukrán toponímiák más nyelvekre történő átültetése transzkripciós módon történik. Az 1989-es nyelvtörvény 2012. július 3-ig volt érvényben, ugyanis ekkor életbe lépett – Ukrajna állampolgárainak anyanyelv-használati jogait napjainkban is meghatározó – „Az állami nyelvpolitika alapjairól" szóló jogszabály.[22]

19 *Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén.* Budapest, 1991. május 31. In Nádor Orsolya–Szarka László–Vékás János: A nemzetközi kisebbségvédelem alapdokumentumai 1990–2002. http://adattar.adatbank.transindex.ro/ (2014-05-20)

20 Uo.

21 *Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvénye az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről.* Kijev, 1989. október 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11 (2014-05-22)

22 A 2012-es nyelvtörvény a korábbi jogszabályhoz hasonlóan továbbra is megerősíti az ukrán államnyelvi státuszát. A 7. cikkelye ugyanakkor 18 nyelvet – köztük a magyart is – regionális vagy kisebbségi nyelvként megjelölve szavatolja azok szabad használatát a hivatalos szféra számos területén azon közigazgatási egységeken (megye, járás, város stb.) belül, ahol a jogszabály által felsorolt 18 kisebbségi nyelv közül egy vagy több anyanyelvi beszélőinek aránya

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 1991. november 1-jén fogadta el Ukrajna nemzetiségeinek jogairól szóló nyilatkozatát, amely általános előírásokat tartalmaz a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelmére vonatkozólag. (Botlik–Dupka 1993, 299–300. p.) A nyilatkozat 2. cikkelye garantálja az ukrán állam minden nemzetisége számára a jogot hagyományos településeik megőrzésére, 3. cikkelye pedig előírja, hogy az ukrán állam minden népnek és nemzetiségi csoportnak biztosítja a jogot anyanyelve használatára a társadalmi élet minden területén. Ezen előírások, ha konkrétan nem is, de bizonyos értelemben megalapozzák az ukrajnai nemzeti kisebbségek hagyományos helységneveinek védelmét, s azok anyanyelven való használatát is.

Az Ukrajna elnöke által 1992. június 25-én aláírt, az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről szóló törvény ugyancsak nem tartalmaz konkrét kötelezettség-vállalásokat a helységnevek kisebbségi nyelven való használatával, azok védelmével kapcsolatban. (Botlik–Dupka 1993, 313–315. p.) Ezzel szemben az 1989-es ukrán nyelvtörvény és az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről szóló törvény területi érvényesítése céljából 1992. december 17-én, Ungváron Ukrajna elnökének kárpátaljai megbízottja által kiadott rendelet 2. pontja előírja, hogy a megyében a települések, a közigazgatási területi egységek, utcák, terek stb. megnevezését ukrán nyelven, illetve az adott vidéken élő lakosság többsége nemzeti nyelvén kell feltüntetni. (Botlik–Dupka 1993, 322. p.)

1996. június 28-án hagyta jóvá a Legfelsőbb Tanács a független ukrán állam Alkotmányát, amely elsősorban az általános nyelvhasználatra vonatkozóan állapít meg rendelkezéseket.[23] Az alaptörvény 10. cikkelye megerősíti az ukrán nyelvnek az 1989-es nyelvtörvényben kodifikált államnyelvi státuszát, ugyanakkor az állam szavatolja az orosz és a többi ukrajnai nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődését, használatát

a legutóbbi népszámlálás hivatalos adatai alapján eléri a 10%-os arányt. A földrajzi megnevezések nyelvéről a nyelvtörvény 5. fejezetének 27. cikkelye rendelkezik. Az 1989-es jogszabályhoz hasonlóan előírja, hogy a földrajzi megnevezéseket (toponímiák) a közigazgatási-területi egységek, a vasútállomások, az utcák, a terek stb. neveit államnyelven alkotják meg és teszik közzé. Ugyanakkor az új nyelvtörvény a már idézett 7. cikkelye feltételeinek megfelelően pontosan meghatározza, hogy azoknak a földrajzi körzeteknek a határain belül, amelyekre a regionális nyelv (nyelvek) kiterjed, a földrajzi megnevezés megfelelő változata az államnyelv mellett a regionális nyelven (nyelveken) is megjelenítésre kerül. Fontos része a jogszabály 27. cikkelyének azon rendelkezése, mely kimondja: ha egy földrajzi nevet regionális vagy kisebbségi nyelven tüntetnek fel, akkor azt az adott nyelv hagyományai szerint teszik. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a magyar helységneveket, a magyarok lakta településeken az utcák, utak, terek, vasútállomások nevét a magyar nyelv hagyományai és helyesírása szerint írják ki. Az ukrán nyelvű földrajzi neveknek más nyelveken való megjelenítése pedig az államnyelvből való transzkripcióval történik. *Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól.* Kijev, 2012. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page (2014-07-02)

23 *Ukrajna Alkotmánya.* Kijev, 1996. június 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4 (2014-05-22)

és védelmét. A cikkely utolsó mondata szerint azonban Ukrajnában a nyelvek használatát Ukrajna Alkotmánya szavatolja és törvény határozza meg. A 11. cikkely szerint az állam elősegíti az ukrán nemzet és történelmi tudata, hagyományai, kultúrája konszolidálódása és fejlődése mellett Ukrajna valamennyi őslakos népe és nemzeti kisebbsége etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sajátosságának a fejlődését. A 92. cikkely is úgy rendelkezik, hogy kizárólag Ukrajna törvényei határozzák meg többek között a nyelvhasznált rendjét.

Ukrajna területén a települések és egyéb közigazgatási egységek el- és átnevezésének menetét a vizsgált időszakban az USZSZK 1978-as Alkotmánya, a független Ukrajna 1996-os Alkotmánya, az 1991-es országos és helyi népszavazásokról szóló törvény és az 1997-es helyi önkormányzatokról szóló törvény szabályozza.

Az USZSZK 1978-as alkotmánya[24] és Ukrajna 1996-os alkotmánya[25] hasonló előírásokat fogalmaz meg a területén található települések, közigazgatási egységek el- és átnevezését illetően. Az előző 108. cikkelyének 6. pontja Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének hatáskörébe, míg az utóbbi 85. cikkelyének 29. pontja Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa, azaz a törvényhozó hatalmat gyakorló szerv közvetlen döntési körébe utalja a járások kialakítása és felszámolása, a járások és városok határvonalainak a megjelölése és módosítása mellett, a települések és járások névadását, illetve névváltoztatását. Ugyanakkor Ukrajna 1991. július 3-án hatályba lépett országos és helyi népszavazásokról szóló törvényének 6. cikkelye értelmében helyi népszavazásokon kezdeményezhető a falvak, városok, járások és megyék el- és átnevezése.[26] A helyi népszavazások kiírását pedig helyi érdekeltségű kérdések esetében a községi, nagyközségi, városi tanácsok kizárólagos jogosultságába rendeli Ukrajna – 1997. május 21-én elfogadott – helyi önkormányzatokról szóló törvényének 26. cikkelye.[27]

E jogszabályok értelmezése szerint Ukrajna területén a vizsgált időszakban a nemzeti kisebbségeknek joguk volt a helyi tanácsok által kiírt népszavazásokon kezdeményezni a hagyományos településneveik visszaállítását, melyek eredményeit helyi szinteken elfogadva továbbítani kellett a Legfelsőbb Tanács felé jóváhagyásra, mivel az alkotmány, mint alaptörvény e szervet hatalmazta fel a végső döntés meghozatalára, a referendumok eredményeinek országos szinten történő szentesítésére. A fentiekből kiderül, hogy a kárpátaljai helységnevek megváltoztatása a magyar közösség kezdeményezésére párhuzamosan zajlott az ukrajnai jogi környezet kialakulásával.

24 *Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Alkotmánya.* Kijev, 1978. április 20. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html (2014-05-22)

25 *Ukrajna Alkotmánya.* Kijev, 1996. június 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4 (2014-05-22)

26 *Ukrajna törvénye az országos és helyi népszavazásokról.* Kijev, 1991. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/page (2014-05-22)

27 *Ukrajna törvénye a helyi önkormányzatokról.* Kijev, 1997. május 21. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page (2014-05-22)

Kárpátalja magyarlakta települései történeti neveinek visszaállítása a gyakorlatban

Az 1980-as évek közepétől kezdődő politikai enyhülés, a demokrácia felé való nyitás, a kisebbségi jogok garantálása mind lehetőséget teremtett a kárpátaljai magyarság számára, hogy kezdeményezze a magyar településnevek visszaállítását. Első lépésként a magyar nyelvű sajtótermékekben kezdték használni a magyar alakokat, előbb ukrán alakjukkal együtt, majd önállóan, kizárólag a történelmi magyar nevet. (Sebestyén 2008, 198. p.) Ez azonban nem oldotta meg a problémát, hiszen hivatalosan továbbra is az 1946-ban jóváhagyott elnevezések maradtak érvényben.[28]

Mindemellett a települések magyar névalakjainak az írott nyelvben történő használata egyéb problémákat, kérdéseket vetett fel, mivel az újságírók, kiadói szerkesztők, korrektorok, tanárok és általában az anyanyelv igényes, tudatos használói gyakran elbizonytalanodtak egy-egy magyar helységnév leírásakor. Olyan kérdések merültek fel, mint: Hogy is van ez? Melyik is a helyes alak? Milyen végződést kapcsoljak a község vagy a város nevéhez? Így aztán volt, aki Nagyszőlős nevét Nagyszőllősnek írta, Tiszaágtelek nyomtatásban egyaránt megjelenhetett Ágtelekként vagy Telekként. Ez a tanácstalanság természetesen abból fakadt, hogy a korábbi évtizedek folyamán ezek a magyar helységnevek kikoptak az írott nyelvből, s ha a mindennapi beszédben használták is őket, ott könnyen átsiklottak az esetleges hibás vagy hibásnak vélt alakok fölött.[29]

A kárpátaljai magyar kisebbségnek így azt is tisztáznia kellett, hogy a magyarlakta települések szóban használatos magyar névalakjai közül melyek tekintendők mérvadóknak, mielőtt hivatalos útra terelik a helységnév-változtatást.

A helységnevek ügyét Kárpátalján több szervezet is felkarolta: egyfelől az Ungvári Állami Egyetem berkein belül 1988 óta működő Szovjet Hungarológiai Központ, mint a terület hatóságai által felkért szakmai-véleményező testület,[30] másfelől az 1989-ben alakult Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), mint a kárpátaljai magyar kisebbség érdekvédelmi szervezete, a magyar települések történeti neveinek visszaállítása céljából rendezett népszavazások főkezdeményezője. (Beregszászi 1997, 358. p.)

A Szovjet Hungarológiai Központ kompetensnek ismerve el magát a helységnevek ügyében, saját tudományos szempontokat dolgozott ki, hangsúlyozva, hogy a helységnevek használatában a legfontosabb a történelmi, a kulturális, valamint a nyelvészeti megalapozottság. A települések történelmi neveinek visszaállítása kapcsán a következő általános elvekhez történő igazodást tartotta fontosnak:[31]

1. Meg kell hagyni a települések azon régi elnevezését, amelyek szerepelnek a történelmi okmányokban, s kiállták a különböző rendszerek változását, megőrizték eredeti nevűket, pl.: Bilki, Zahattya, Kusnica, Oszij, Dorobratovo stb.

28 Lizanec Péter: A nép kultúráját, hagyományait őrzik. *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. január 19. 4. p.
29 Móricz Kálmán: Hogyan helyes? Megérkezett az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalása a kárpátaljai magyar helységnevekről. *Kárpáti Igaz Szó*, 1990. december 2. 3. p.
30 Lizanec Péter: Helységnevek Kárpátalján. *Ung-vidéki Hírek*, 1990. december 25. 3. p.
31 Lizanec Péter: A nép kultúráját, hagyományait őrzik. *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. január 19. 4. p.

2. Azokat a város- és faluneveket, melyek a történelem során változtak, felül kell vizsgálni, s azt a változatot választani ki, amely mind történelmi, mind nyelvi szempontból megalapozott, s természetesen figyelembe kell venni azt is, hogyan honosodott meg használata a lakosság körében.

A magyarlakta települések neveinek történelmi magyar helységnevekre történő változtatása terén a Hungarológiai Központ az egyetem magyar filológiai tanszékével közösen az alábbi elveket szabta meg:[32]

1. Magyarul úgy írjuk a helységneveket, ahogyan az a nyelvhasználatban meghonosodott, s ahogyan a történelmi okmányokban is fellelhető. Orosz, illetve ukrán nyelven történő átírásuk esetén cirill betűket alkalmaznak, természetesen figyelembe véve a nyelvek fonetikai és morfológiai szabályait, pl.: Császlóc – Csaszlivci, Barkaszó – Barkaszovo, Bökény – Bekeny.

2. A többelemű helységneveket a magyar helyesírási gyakorlatnak megfelelően írjuk, ukrán és orosz nyelven a jelzős köznévi előtag lefordítandó, pl.: Feketepatak – Csornyij Potyik, Kisbégány – Mala (Malaja) Begany, Nagydobrony – Velika (Velikaja) Dobrony.

3. Az ukrán települések nevét a magyar nyelv fonetikai és morfológiai szabályainak megfelelően átírásban használja, pl.: Volovec – Volóc, Kvaszovo – Kovászó, Szvaljava – Szolyva, Verjaca – Veréce stb.

4. Az ukrán helységnevekben a köznévi eredetű jelző magyarra fordítandó, pl.: Mala Kopanya – Kiskopány, Verhnyi Remeti – Felsőremete stb.

5. A főnévi alakú helységnevek az ukrán irodalmi nyelvben -e végződést kapnak: Ardanove, Berehove, Mukacseve. Kárpátalján viszont az -o végződéses formájuk honosodott meg: Ardanovo, Berehovo, Mukacsevo. Véleményünk szerint ezt figyelembe kell venni, s nem szabad erőltetni az -e végződés használatát. Kivételt képeznek azok a településnevek, amelyek a régi -oe végződéses formából alakultak: Verbovoje – Verbove, Hlubokoje – Hluboke, Gyilovoje – Gyilove, Dubovoje – Dubove stb.

A KMKSZ-en belül az Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottság kezdett el foglalkozni a kárpátaljai magyar helységnevek használata kapcsán felmerülő kérdésekkel, melyek rendezése céljából 1990. szeptember 25-én levélben fordult az Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez, állásfoglalást kérve néhány vitatott kérdésben, ezek:[33]

1. A történelmileg többtagú, ám a mai beszélt nyelvben többnyire rövid formájában használatos helynevek hosszú vagy rövid változatának használata ajánlatos-e az írott (hivatalos-félhivatalos) nyelvben, pl.: Beregdéda – Déda, Mezőkasszony – Kaszony, Sárosoroszi – Oroszi, Makkosjánosi – Jánosi, Tiszaújlak – Újlak stb.

2. Helyes-e a történelmi magyar elnevezés használata azokban a községekben, amelyekben ma már elenyésző a magyar lakosság száma, pl.: Beregszentminklós –

32 Uo.

33 *A KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottságának az MTA Nyelvtudományi Intézetének küldött levele.* Ungvár, 1990. szeptember 25. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Intézet (Beregszász)

Csinagyijevo, Ökörmező – Mizshirja, Királymező – Uszty-Csorna, Bercsényfalva – Dubrinyics stb.

3. Eldönthető-e egyes, többféle helyesírással használatos magyar helynévről, hogy melyik a helyesebb forma (a helyi lakosok többnyire az elsőként felsorolt változatot részesítik előnyben): Bátyú – Bátyu, Borzsova – Borzsava stb.

4. A helynevekhez kapcsolódó helyragok használata számos esetben eltér a helyi nyelvhasználatban és az adott nyelvterületen kívül élő magyarul beszélők körében, például a helyi lakosok a következő formákat részesítik előnyben: Beregszászba, -ban; Gálocsba, -ban stb. a megfelelő -ra, -re, -on, -en, -ön rag helyett. Melyik ragváltozathoz ajánlatos ragaszkodnunk ezekben és a hasonló esetekben?

Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1990. november 20-i állásfoglalását hamarosan megküldte a KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottsága részére. Ebben az Intézet örömét fejezve ki, hogy most már Kárpátalján is lehetőség van a helyi magyar nyelvű sajtóban és a hivatalos érintkezésben a magyar helynevek használatára, és az alábbi javaslatokat fogalmazta meg a vitás kérdések rendezése céljából:[34]

1. A magyar helyneveket a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk le, például a településneveket mindig egybeírjuk (Tiszaújlak, Makkosjánosi stb.), a bennük előforduló közszavak is köznyelvi változatban épülnek be a tulajdonnévbe (szőlős, kút, víz stb.).

2. A kétséget kizáró azonosítás szempontjából szükséges, hogy a magyar nyelvterületen máshol is előforduló egyelemű nevek megkülönböztető előtagot kapjanak. Éppen ezért az Oroszi, Újlak, Jánosi stb. települések esetében a hosszabb névváltozat használata javasolt: *Sárosoroszi, Tiszaújlak, Makkosjánosi stb.* Így előfordul ugyan az az eset, hogy a helybeli lakosság névhasználata eltér a sajtóban megjelenő hivatalos névtől, de ez – reméljük – nem okoz különösebb problémát. Magyarországon is számtalan példa van erre, pl.: hivatalosan Balatonszabadi, a helyi használatban azonban csak Szabadi.

3. Természetes a történelmi magyar név hivatalos közigazgatási névként, a falu határában a helységnévtáblán is való használata olyan községekben, ahol megfelelő létszámú magyar lakosság él. A magyar nyelvű sajtóban és a szóbeli kommunikáció során azonban nem hivatalos névként ajánlatos a jelentős történeti múltra visszatekintő magyar név megőrzése akkor is, ha a településnek a hivatalos közigazgatási neve nem magyar, pl.: Ökörmező. Ilyen szempontból elfogadhatónak tartjuk, hogy a Csinagyijevo, Uszty-Csorna hivatalos név mellett a magyarok ezeket a falvakat Szentmiklós, Királymező néven emlegetik. (Lásd például: hivatalos név Bratislava, a magyar nyelvben pedig Pozsony.) Előfordulhat, hogy a fiatalabb nemzedék a régebbi magyar neveket nem ismeri, ezért azonosítási zavarok keletkezhetnek. Föltételezzük azonban, hogy kellő idő elteltével – amikor már ezek a nevek is bekerülnek a mindennapi használatba – a kommunikációs zavarok is megszűnnek.

34 *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levele a KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottsága részére.* Budapest, 1990. november 20. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézet (Beregszász)

4. A településnevekhez kapcsolódó határozóragok közül mind a -ba, -be, mind a -ra, -re elfogadható, sem az egyiket, sem a másikat nem tekinthetjük köznyelvi normán kívülinek. Hogy melyik névhez járul a -ba, -be és melyikhez a -ra, -re, azt mindig a helyi használat dönti el, a sajtó nyelvében is az adott település és környékének gyakorlatát kell követni.

5. A településnevek helyes használata érdekében célszerű összeállítani minél előbb a kárpátaljai magyar településnevek, hegy- és víznevek jegyzékét, amelyet nyomtatásban is közzé kell tenni. Ez a felsorolás foglaljon állást abban a kérdésben is, hogy melyik magyar név tekinthető közigazgatási szempontból hivatalosnak (a magyarok által vagy magyarok által is lakott településeken), és melyik név ajánlott nem hivatalos használatra ott, ahol magyar lakosság már nem él.

Ennek alapján a KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottsága azonnal hozzálátott a Kárpátalja magyar földrajzi neveit tartalmazó jegyzék összeállításához, hogy miután sikerül megjelentetni, az érdeklődök számára támpontul szolgálhasson a helyes nyelvhasználathoz.[35]

Mindeközben a KMKSZ beregszászi járási szervezete – a Szovjetunió-szerte megindúló településnév-visszaállítási mozgalmak példáját követve – már 1990 nyarán és őszén népszavazásokat, közvélemény-kutatásokat kezdeményezett a járás majdnem minden magyarlakta településén a korábbi, 1946-ban megváltoztatott helységnévalakok visszaállítása érdekében. A népszavazásokon a lakosság mindenütt a korábbi, történelmi magyar név hivatalos használatba történő visszaállítása mellett foglalt állást, amit a helyi, majd a járási tanács ülésszaka tudomásul véve határozatban szentesített. A törvényeknek megfelelően a járási tanács vonatkozó határozatát a területi tanács elé terjesztette, hogy továbbítsa azt a Legfelsőbb Tanácsba. (Ijjas 2006, 390. p.)

Ugyanakkor a KMKSZ és a Szovjet Hungarológiai Központ nem egyeztetett egymással, aminek következtében hónapokig tartó huzavona után a területi tanács elnökhelyettese, Jurij Vorobec 1990. december 6-án levelet intézett az ungvári Központhoz, mint ukrajnai illetékes tudományos intézményhez, s állásfoglalást kért a Beregszászi járás 19 települése történeti neveinek eredetéről, azok helyes ukrán és magyar átírásáról.[36] Közben – a Szovjet Hungarológiai Központ igazgatója, Lizanec Péter szerint – említést érdemel az a tény, hogy a Központot több ungvári községi tanács (Tiszaásvány, Palágykomoróc stb.) is hasonló kéréssel kereste meg.[37] A KMKSZ beregszászi járási szervezetének elnöke, Dalmay Árpád azonban értetlenül fogadta, hogy a magyar településnevek véleményezésére a területi tanács a Hungarológiai Központot kérte fel. Szerinte ugyanis nem évszázadokkal korábbi, már feledésbe merült településnevek rekonstruálásról volt szó, ami a hungarológiának mint tudománynak feladata lehetett volna, hanem általánosan használt, de a hivatalos használatban durván eltorzított névalakok visszaállításáról. Úgy gondolta, hogy a magyar településnevek ukrán nyelvű fonetikus átírását kellett volna csak ellenőriztetni az Ungvári Állami Egyetem ukrán nyel-

35 Móricz Kálmán: Hogyan helyes? Megérkezett az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalása a kárpátaljai magyar helységnevekről. *Kárpáti Igaz Szó*, 1990. december 2. 3. p.

36 Lizanec Péter: Helységnevek Kárpátalján. *Ung-vidéki Hírek*, 1990. december 25. 3. p.

37 Uo.

vi tanszékével. (Ijjas 2006, 390. p.) A területi tanács felkérésére a Hungarológiai Központ ugyanakkor kialakította – fentebb már ismertetett – saját álláspontját a kérdéssel kapcsolatban, majd nekilátott a terület minden egyes településéről egy olyan kimutatás elkészítéséhez, amely alapján a területi tanács végrehajtó bizottsága elbírálhatta (jóváhagyhatta) a visszaállítandó történelmi neveket. (Bíró 1993, 138. p.)

A kárpátaljai helységnevek jegyzékének összeállításával tehát két szervezet is foglalkozott, azonban egymással nem kommunikáltak, s ezen túl is újabb kérdések, problémák tucatjai kerültek felszínre.[38] Egyáltalán mi számít történelmi névnek? Mely állapotot kell kiindulási pontnak tekinteni a hivatalos név megállapításakor? Mi az, hogy hivatalos név? Vajon beszélhetünk-e magyar hivatalos településnévről, míg a magyar nyelv maga nem számít hivatalosnak? Ki jogosult a hivatalos név megállapítására, rögzítésére: a lakosság, a hatóság, netán valamilyen tudományos testület? Hol, mely területeken és milyen falvak, városok esetében van létjogosultsága a magyar hivatalos névnek? Hány hivatalos neve lehet egy településnek?

A legproblematikusabb azonban a KMKSZ és a Szovjet Hungarológiai Központ közötti szembenállás volt. Bár mindkét intézmény hangsúlyozta a települések történeti neve visszaállításának szükségességét, de eltérően értelmezték a történeti név fogalmát. (Beregszászi 1997, 359. p.) A KMKSZ az 1898–1912 között lezajlott törzskönyvezéskor megállapított, hosszabb, előtaggal ellátott magyar településneveket tekintette történeti névnek,[39] míg a Hungarológiai Központ, a települések névalakjainak első és azt követő előfordulásait őrző levéltári okiratok vizsgálatára alapozva,[40] s a történeti elv elsődlegességét tekintve kiindulási pontnak a korábbi, rövidebb névformák mellett foglalt állást.[41] A KMKSZ továbbá sérelmezte a Hungarológiai Központ túlzott tudományközpontúságát, a maga részéről egy-egy település történelmi nevének visszaállításakor a helyi lakosság véleményét, azaz a szokásjogot tartotta elsődlegesnek.[42] Mindemellett a KMKSZ nem értett egyet bizonyos kárpátaljai településneveknek a Hungarológiai Központ által javasolt magyar és ukrán nyelven történő átírásával sem, így a megoldást a kettős névalakok használatában látta, vagyis abban, hogy minden településnek legyen egy hivatalos államnyelvi és egy hivatalos magyar megnevezése, amelyet a városok esetében – tekintettel a nemzetiségi megosztottságra – a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete is támogatott.[43] A kettős névalakok használatát azonban a hatályos 1989-es ukrajnai nyelvtörvény – fentebb már ismertettük –

38 Móricz Kálmán: Térjünk vissza a természetes állapotokhoz! *Kárpátalja*, 2. évf. 1991. május, 9. sz. 4. p.

39 Móricz Kálmán: Hogyan helyes? Megérkezett az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalása a kárpátaljai magyar helységnevekről. *Kárpáti Igaz Szó*, 1990. december 2. 3. p.

40 Lizanec Péter: Még egyszer a kárpátaljai helységnevekről. *Ung-vidéki Hírek,* 1992. február 18. 4. p.

41 Móricz Kálmán: Térjünk vissza a természetes állapotokhoz! *Kárpátalja*, 2. évf. 1991. május, 9. sz. 4. p.

42 Móricz Kálmán: Csak kellő tisztelettel… *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. február 6. 2. p.

43 Uo. 2. p. A kérdésre vonatkozóan egyelőre csak a sajtóra tudunk támaszkodni, a mélyebb hátteret még nem sikerült feltárni.

nem tette lehetővé, mivel csak egy hivatalos névalakot engedélyezett a településeknek. (Botlik–Dupka 1993, 289–293. p.) Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy míg a hatóságok a törvényre hivatkozva a kétnyelvű településnév-használat ellen voltak, addig az a gyakorlatban zavartalanul élt, hisz valamennyi községnek két hivatalos neve volt: egy orosz és egy ukrán nyelvű.[44]

A kárpátaljai magyar településnevek problémáiról, továbbá a véleménykülönbségek elsimítása érdekében a KMKSZ, a Szovjet Hungarológiai Központ és a Magyarságkutató Intézet (Budapest) 1991. május 11-én, Ungváron szakmai tanácskozást rendezett. A tanácskozáson – szem előtt tartva a szovjetunióbeli, valamint a nemzetközi jogi és közigazgatási gyakorlatot – a kárpátaljai helységnévhasználat alapelveinek nyelvészeti, térképészeti és történeti szempontok alapján történő megvitatása eredményeként egy 8 pontból álló állásfoglalást dolgoztak ki a nevek rendezésére:[45]

1. A nemzetközi gyakorlatban soknemzetiségű területeken elfogadott tény a hivatalos nevek több nyelven történő párhuzamos használata. Kárpátalján, tekintettel az itt élő népekre és nemzetiségekre, kívánatos a fenti gyakorlat általánossá tétele.

2. A párhuzamos hivatalos névhasználat legyen elfogadott a közigazgatási gyakorlatban is: nemzetiségi településeken a helységnévtáblán, a tanács hivatalos bélyegzőjén, a bélyegző használatára jogosult más intézmények és testületek pecsétjein, valamint a hivatalos névhasználatot megkövetelő egyéb helyzetekben.

3. Az együtt élő népek egymás iránt tanúsított toleranciája bizonyítékának tekintjük a települések relatív kisebbségben levő nemzetiségeinek anyanyelvi névhasználatát. Kívánatosnak tartjuk tehát, hogy mindazon települések esetében lehetőség nyíljon a kisebbségben levő lakosság névformáinak hivatalos használatára, ahol a helységen belüli arányuk eléri az 5%-ot vagy az 1000 főt.

4. A nemzetiségi nyelvhasználatból hivatalossá tett neveket minden nyelv a maga tulajdonnév-alkotási szabályai szerint alakítja ki, pl.: Kisbégány – Malaja Begany; Apsa de Jos – Nyizsnya Apsa; Aknaszlatina – Szolotvino – Slatina Ocna.

5. A helységnevek alkalmazásában el kell különíteni három névhasználati szintet egymástól. A hivatalos nyelvi szint mellett mind az írott, mind a beszélt nyelvben élhetnek a történetileg kialakult névformák is, függetlenül az érintett települések nemzetiségi összetételétől. A harmadik szinten a települések önelnevezése nem igényel semmiféle külső beavatkozást.

6. A munkálatok megkönnyítése érdekében minél előbb készüljön el a kárpátaljai magyar településnevek azonosító jegyzéke, amelyen belül legyenek megjelölve a hivatalos használatra szánt nevek.

7. Kívánatos, hogy elkészüljön Kárpátalja helységneveinek történeti névtára, amely időrendben tartalmazza a helységneveket első előfordulásuktól napjainkig, ideértve a természetes névformákat és bármely nyelvben használatban volt vagy használatos hivatalos névalakot is.

44 Moór: A vita még nem dőlt el. Beregszász VAGY Beregovo? – Beregszász ÉS Beregovo! *Kárpátalja*, 1991. június, 11. sz. 10. p.

45 A tanácskozás résztvevői: Kárpátalja településneveiről (Állásfoglalás). *Kárpátalja*, 1991. május, 9. sz. 4. p.

8. A fenti feladatok ellátására és összehangolására alakuljon tanácsadó testületként Kárpátalján földrajzinév-bizottság.

A fentiek ellenére a nézetkülönbségek egy része a tanácskozás után is fennmaradt, s a magyarlakta települések történeti neveinek hivatalos rangra emelése vontatottan haladt. (Beregszászi 1997, 360. p.)

A két szervezet között továbbra sem volt egyetértés a magyarlakta települések történeti névalakjai s azok hivatalos ukrán nyelvű átírása terén. Az ungvári Hungarológiai Központ például a Beregszászi járásban a helységnevek ügyének rendezése céljából tartott referendumokon a helyi lakosság által támogatott hosszabb történi névalakokkal (Mezőkaszony, Sárosoroszi, Nagymuzsaly, Nagybereg, Beregdéda, Beregsom stb.) szemben a rövidebb, előtag nélküli névformák (Kaszony, Oroszi, Muzsaly, Bereg, Déda, Som stb.) visszaállítását javasolta. (Ijjas 2006, 392. p.) A Központ igazgatója, Lizanec Péter a beregszászi településnevek hivatalos ukrán nyelvű átírásával kapcsolatban pedig azt állította, hogy a lakosság a Nogy Bihany (Нодь Бігань), Jánosi (Яноші), Koszony (Косонь), Vári (Вари) eltorzított településneveket jelölte meg hivatalos használatra az általuk javasolt helyes Velika Bihany (Велика Бийгань), Janosovo (Яношово), Koszino (Косино), Varijevo (Варієво) helyett. A KMKSZ beregszászi járási szervezetének elnöke, Dalmay Árpád ugyanakkor rámutatva a központ bizonyos pontatlanságára, megjegyezte, hogy a valóságban a lakosság a Nagybégány (Наьбегань), Makkosjánosi (Маккошяноші), Mezőkaszony (Мезикасонь) nevek mellett voksolt, sőt az állítólagos Varijevo névalak megváltoztatását pedig senki sem kérte, ugyanis ilyen nevű település nem volt Kárpátalján, Vári nevét nem sikerült elszlávosítani, ukránul a szovjet időben is hivatalosan Vári (Вари) volt. (Ijjas 2006, 393. p.)

A Hungarológiai Központnak a népszavazások eredményeivel olykor ellenkező javaslatai így hátráltatták a magyar településnevek visszaállítási folyamatát. (Ijjas 2006, 392. p.) Hetekbe, hónapokba telt, mire a megyei tanács elfogadta és továbbítani tudta a Legfelsőbb Tanács felé a helységnevek ügyében kialakított határozatát. A tanács nemzetiségi bizottságának egyik 1991. évi nyári ülésszakán Iván Hricak, a bizottság elnöke emlékeztette a képviselőket, hogy mennyire bonyolult, sőt kényes témához nyúltak, amikor egyes települések történelmi nevének visszaállítását kezdeményezték, mivel a tanács korábbi ülésszakát is kénytelenek voltak elnapolni a konszenzus hiánya, a nézetkülönbségek miatt.[46] A KMKSZ beregszászi járási szervezetének elnöke, Dalmay Árpád szerint a területi tanács javára írható, hogy végül több esetben is nem a Hungarológiai Központ által javasolt településnév-alakokat, hanem a helyi szinteken megállapított helységneveket vette alapul a Legfelsőbb Tanács felé továbbítandó határozatai kialakításakor. (Ijjas 2006, 392. p.)

Más körülmények is akadályozták a népszavazás eredményeinek megvalósulását. Egyes ukrán szervezetek (elsősorban a nemzeti irányvonalat képviselő népfrontos RUH és a kultúraegyesületi Proszvita) tiltakoztak a magyarosítási kísérletek ellen. A zömében magyarok lakta települések nevének megváltoztatását tekintették „magyarosítás-

46 Moór: A vita még nem dőlt el. Beregszász VAGY Beregovo? – Beregszász ÉS Beregovo! *Kárpátalja*, 1991. június, 11. sz. 10. p.

nak", míg a magyar szempont a szlávosított nevek történeti magyar nevekre cserélése volt. (Ijjas 2006, 392. p.)

A kárpátaljai magyar kisebbségnek a magyar helységnévhasználat mellett tanúsított kiállásának köszönhetően 1989 és 2000 között végül Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 4 alkalommal is pozitív döntést hozott a kárpátaljai magyarlakta települések történeti nevének visszaállítása ügyében, melynek eredményeként 39 község kapta vissza eredeti magyar nevét egy-kettő kivételével, ugyanis Badaló és Bátyú esetében felemás megoldás született, míg az előbbi hivatalos neve Bodolovo, addig az utóbbié Bátyovo lett (l. 1. táblázat).

1. táblázat. Kárpátaljai magyarlakta települések történeti-magyar nevének visszaállítása Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának rendeletei alapján 1989 és 2000 között

Rendelet dátuma	Járás	Régi településnév	Új településnév
1991. 2. 22.[47]	Ungvári	1 Javorove/Яворове 2. Mineralne/Мінеральне	- Eszeny/Есень - Tiszaásvány/Тисаашвань
1991. 9. 21.[48]	Beregszászi	1. Hrabariv/Грабарів 2. Zasztavne/Заставне 3. Zmijivka/Зміївка 4. Luzsanka/Лужанка 5. Nove Szelo/Нове Село 6. Bodoliv/Бодолів	- Halábor/Галабор - Zápszony/Запсонь - Kígyós/Кідьош - Asztély/Астей - Beregújfalu/Берегуйфалу - Badalovo/Бадалово[49]
1995. 3. 2.[50]	Beregszászi	1. Vuzlove/Вузлове 2. Harazgyivka/Гараздівка 3. Derenkovec/Деренковець 4. Dzvinkove/Дзвінкове 5. Gyidove/Дідове 6. Dobroszilja/Добросілля 7. Ivanyivka/Іванівка 8. Lipove/Липове 9. Koszini/Косини 10. Szonyacsne/Сонячне 11. Csetove/Четове	- Batyovó/Батьово[51] - Gút/Гут - Som/Шом - Harangláb/Горонглаб - Déda/Дийда - Bene/Бене - Jánosi/Яноші - Hetyen/Гетен - Kaszony/Косонь - Kispopovo/Мале Попово - Csetfalva/Четфалва
	Nagyszőlősi	1. Julivci/Юлівці	- Gyula/Дюла
	Munkácsi	1. Driszina/Дрисіна 2. Liszkove/Ліскове 3. Rivne/Рівне	- Dercen/Дерцен - Fornos/Форнош - Szernye/Серне
	Ungvári	1. Derevci/Деревці 2. Komarivci/Комарівці 3. Pavlove/Павлове 4. Prikordonne/Прикордонне 5. Szolonci/Солонці 6. Sztrumkivka/Струмківка 7. Tiszjanka/Тисянка 8. Cehlivka/Цеглівка	- Bátfa/Батфа - Palágykomoróc/Паладь-Комарівці - Palló/Палло - Botfalva/Ботфалва - Kisszelmenc/Малі Селменці - Szürte/Сюрте - Tiszaágtelek/Тисаагтелек - Téglás/Тийглаш

47 *Az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Ungvári járásához tartozó települései régi-történelmi neveinek visszaállításáról.* Kijev, 1991. február 22. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/765-12 (2014-03-21.)

2000. 10. 19.[52]	Nagyszőlősi	1. Bobove/Бобове 2. Bratovo/Братово 3. Gyivicsne/Дівичне 4. Gyakovo/Дяково 5. Zabolottya/Заболоття 6. Klinove/Клинове 7. Klinovecka Hora/ Клиновецька Гора 8. Petrovo/Петрово	- Tiszabökény/Тисобикень - Batár/Ботар - Forgolány/Форголань - Nevetlenfalu/ Неветленфолу - Fertősalmás/Фертешолмаш - Akli/Оклі - Aklihegy/ Оклі Гедь - Péterfalva/Пийтерфолво

Elmaradt ugyanakkor Beregszász hivatalos nevének megváltoztatása, annak ellenére, hogy a KMKSZ beregszászi járási szervezete kezdeményezésére már 1990. november 25-én népszavazást is tartottak a kérdésben. (Ijjas 2006, 390. p.) Kárpátalja egyetlen magyar többségű városában 20 841 szavazásra jogosult polgárból 13 842 vett részt, akik közül 12 451 igennel, 1001 nemmel szavazott, illetve 384 szavazólap érvénytelen volt. Vagyis a szavazásra jogosultak 66%-a ment el szavazni, akik 89,9%-a támogatta a Beregszász történeti városnév visszaállítását. A népszavazás eredményét azonban a Legfelsőbb Tanács nem hagyta jóvá arra hivatkozva, hogy Ukrajnában 1990-ben még nem volt hatályos, referendumról szóló törvény, így a településnév-változtatásról mindössze csak közvélemény-kutatást tarthattak a helyi lakosság részvételével.[53] 20 évvel később, 2010. október 31-én újabb népszavazást tartottak a város Beregszász törté-

48 *Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Beregszászi járásához tartozó települései régi-történelmi neveinek visszaállításáról.* Kijev, 1991. szeptember 21. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1592-12 (2014-03-21.)

49 A település eredeti történeti neve Badaló, így ez esetben csak felemás megoldás született, hisz csupán annyi változott, hogy a hivatalos iratokban Bodoliv helyett Badalovo néven szerepel. Ezzel ugyanakkor megmásították a népszavazás eredményét, a Badalói Községi Tanács és a Beregszászi Járási Tanács határozatát, amely a Badaló mellett foglalt állást. (Ijjas 2006, 390. p.)

50 *Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Beregszászi, Nagyszőlősi, Munkácsi és Ungvári járásaihoz tartozó települései történelmi neveinek visszaállításáról.* Kijev, 1995. március 2. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/137/95-пв (2014-03-21.)

51 A település eredeti történeti neve Bátyú, így ez esetben is csak felemás megoldás született, hisz csupán annyi változott, hogy a hivatalos iratokban Vuzlove helyett Batyovoként szerepel.

52 *Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Nagyszőlősi járásához tartozó települései történelmi neveinek visszaállításáról.* Kijev, 2000. október 19. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2060-14 (2014-03-21.)

53 Fogarasi: Berehovo=Beregszász. *Beregi Hírlap*, 2010. július 26. http://www.beregihirlap.uz.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=679:berehovo-beregszasz&catid=4:kozelet&Itemid=4 (2014-07-02)

neti nevének visszaállítása érdekében, azonban – a korábbi referendumhoz hasonlóan – annak eredménye is érvénytelenek bizonyult, mivel az „Igen”-nel szavazók száma nem haladta meg a szavazáson részt vevők 50%-át.[54]

Összegzés

Kárpátalja területén a 20. századi államfordulatok egyúttal a helységnevekben is változásokat hoztak. Sorrendben az ötödik helységnévreform a szovjet éra végén, a korábbiaktól eltérően alulról jövő kezdeményezésként indult, de a hivatalossá tétel már a független Ukrajna idején következett be. A kárpátaljai magyarság a hatályos nemzetközi és ukrajnai jogszabályok adta lehetőségek révén a helyi tanácsok által kiírt népszavazásokon kezdeményezte a kárpátaljai magyarlakta település eredeti-történelmi nevének visszaállítását. A népszavazások eredményeit a helyi önkormányzatok az alkotmány értelmében az ukrán parlamenthez mint jóváhagyásra illetékes szervhez továbbították.

A helységnevek ügyét két intézmény vállalta fel, a KMKSZ, mint a kárpátaljai magyarság érdekvédelmi szervezete, a településnevek ügyében rendezett népszavazások főkezdeményezője és a Szovjet Hungarológiai Központ, mint a hatóságok részéről felkért, a népszavazások eredményeként megállapított községneveket véleményező

54 A Beregszászi Városi Tanács 2010. július 9-i ülésén a polgármester indítványára egyhangúan megszavazta, hogy ismételten kezdeményezzék a város történelmi nevének visszaállítását a még 1990-ben megtartott helyi népszavazás eredményére hivatkozva. A város névváltoztatásának kérelmét július 12-én a polgármesteri hivatala be is nyújtotta a Kárpátaljai Megyei Tanácshoz, mivel a hatályos törvények szerint azt jóvá kellett hagynia a megyei közgyűlésnek, azután pedig a Legfelsőbb Tanácsnak is. A megyei tanács azonban napirendre sem tűzte az indítvány megvitatását a felterjesztett dokumentumok hiányosságára és az 1991-es az országos és helyi népszavazásokról szóló törvényre hivatkozva. (Tóth Ferenc: A megyei tanács elutasította a városvezetés Beregszász történelmi nevének visszaállítását kérelmező beadványát… *Beregszász Városi Hetilap*, 2010. szeptember 15. http://www.beregovo.uz.ua/hu/index.php/ varoshaza/ 386-a-megyei-tanacs-elutasitotta-a-varosvezetes-beregszasz-toertenelmi-nevenek-visszaallitasat-kerelmezo-beadvanyat-.html [2014-07-09]) Ezt követően a Beregszászi Városi Tanács határozatot fogadott el egy újabb népszavazás rendezéséről Beregszász történeti nevének visszaállítása céljából, amelyre a helyhatósági választásokkal egyidejűleg, 2010. október 31-én került sor. A Választási Bizottság által közreadott hivatalos adatok szerint 19 563 szavazásra jogosult beregszászi lakosból 10 062 vett részt a népszavazáson, vagyis a szavazásra jogosult 51,4%-a. Beregszász történeti nevének visszaállítására 4688-an adták voksukat, azaz a szavazásban részt vevők 46,6%-a. Ellene 4358-an szavaztak, azaz 330-al kevesebben. Mindezek alapján több kárpátaljai és magyarországi hírforrásban azt olvashattuk, hogy a hatályos törvények értelmében Beregszásznak vissza kell kapnia a történeti nevét, mivel a referendum érvényes volt és többen szavaztak „Igen”-nel, mint „Nem”-mel. A Zakarpattye hírportál azonban az „országos és helyi népszavazásokról” szóló törvény IV. fejezetének 41. cikkelyére – azaz „a népszavazásra bocsátott kérdés, törvénytervezet akkor tekintendő elfogadottnak, ha arra a szavazásban résztvevők többsége adja a voksát” – hivatkozva rámutatott, hogy bár a népszavazás érvényes volt, az még sem tekinthető eredményesnek. Ugyanis az adott esetben ehhez 5033 „Igen” szavazatra lett volna szükség.

tudományos testület. A két szervezet ugyanakkor nem képviselt azonos álláspontot, melyek közelítését az Ungváron 1991 májusában összehívott nemzetközi szakmai tanácskozás is kevésbé tudta elősegíteni. A nézeteltérés leginkább a települések történeti neveinek meghatározásából adódott. Míg a KMKSZ az 1898–1912 között végrehajtott törzskönyvezéskor megállapított hosszabb, megkülönböztető előtaggal ellátott névalakokat tekintette történeti névnek a helyi lakosság véleményét elsődlegesnek tartva, addig a Hungarológiai Központ a korábbi, rövidebb – előtag nélküli – névformák mellett foglalt állást a tudományos szempontokat mérvadónak tekintve. A KMKSZ a megoldást a kettős névalakok használatában látta, vagyis abban, hogy minden településnek legyen egy hivatalos államnyelvi és egy hivatalos magyar megnevezése. Ezt azonban a hatályos 1989-es ukrajnai nyelvtörvény nem tette lehetővé, mivel csak egy hivatalos névalakot engedélyezett a településeknek. Ennek következtében a kezdeményező és a véleményező álláspontja nem mindig egyezett, ami jelentősen hátráltatta a magyarlakta települések történeti nevének visszaállítását, megnehezítve a hatályos törvények szerint eljárni köteles hatóságok munkáját. A megyei tanács ugyanakkor az esetek többségében nem a Hungarológiai Központ által javasolt településnév-alakokat, hanem a helyi szinteken megállapított helységneveket vette alapul a településnevek ügye rendezése céljából a Legfelsőbb Tanács felé továbbítandó határozatai kialakításakor.

Beregszász történeti nevének visszaállítására azonban csak 4688 szavazó adta voksát. Tehát a város történeti nevének visszaállításáról rendezett referendum bár érvényes volt, hisz a szavazásra jogosultak részvételi aránya 51,4%-os volt, azonban eredménytelennek tekintendő, ugyanis a szavazásban résztvevőknek csak a 46,6%-a támogatta a névváltoztatást. Ugyanakkor gyanúsan sok volt az érvénytelen szavazólap, számuk 1016-ot (10%-ot) tett ki. Ilyesmire korábban nem volt példa, mivel az érvénytelen szavazólapok aránya általában legfeljebb 1-2%-ot szokott elérnie. A Zakarpattye hírportál szerint, így nem zárható ki a népszavazás eredményeinek meghamisításának lehetősége sem. Érvénytelennek ugyanis olyan szavazólapokat kell tekinteni, melyeken a szavazó mindkét lehetséges választ megjelölte, vagy egyiket sem „ikszelte be". A másik lehetséges oka ennek az eredménynek az lehetett, hogy az ukrán nemzetiségű szavazóknak magyar, a magyar nemzetiségűeknek ukrán nyelvű szavazólapot adtak, melyekkel nem tudtak mit kezdeni. Már a szavazás napján is többen szóvá tették ezt. (I. Gy.: Eredménytelen volt a referendum. *Kárpátinfo*, 2010. november 18. [14. évf.] 46. sz. 2. p. http://www.karpatinfo.net/ hetilap/2010/info_201046.pdf (2014-07-09) / *Berehivci taki ne pidtrimali perejmenuvannja Berehova na Beregszasz.* Zakarpattya onlajn, 09.11.2010. http://zakarpattya.net.ua/News/75177-Berehivtsi-taky-ne-pidtrymaly-pereimenuvannia-Berehova-na-Berehsas [2014-07-09]) A szélsőjobboldali Szvoboda párt kárpátaljai szervezetének elnöke, Oleg Kucin is bírálta a népszavazás törvényességét. Szerinte a referendum három ponton is sértette az ukrán törvényeket: a szavazólapokon az ukrán mellett magyar nyelvű szöveg is szerepelt, továbbá a feltett kérdés ukrán és magyar nyelvű változata nem volt azonos, illetve az „Igen" és a „Nem" válaszok jelölésére a szavazólap eligazító szövege nem a megfelelő szavak jogszabályban előírt áthúzását, hanem a "kipipálását" javasolta. (*Az ukrán nacionalisták érvénytelenítenék a beregszászi népszavazás eredményét.* MTI, 2010. november 3. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/36355_az-ukran-nacionalistak-ervenytelenitenek-a-beregszaszi-nepszavazas-eredmenyet [2014-07-09])

A vizsgált időszakban Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa így csaknem félszáz kárpátaljai magyarlakta település eredeti történelmi nevének visszaállítását hagyta jóvá, csak egy-két esetben született elutasító határozat. Azonban ezek mind falvak (községek, nagyközségek) voltak. Egyetlen város, Beregszász esetében történt kísérlet a történelmi név visszaállítására, amelynek érdekében két alkalommal is rendeztek népszavazást. Az első 1990. évi referendumon a szavazásra jogosultak 66%-a ment el szavazni, akik 89,9%-a támogatta a Beregszász történeti városnév visszaállítását. A népszavazás eredményét azonban hatályos referendumról szóló törvény hiányában Kijev érvénytelennek minősítette, ami azt sejteti, hogy bizonyos esetekben a helységnevek ügyéből a hatalom politikai kérdést kreált. A második, 2010. évi népszavazáson a szavazásra jogosultak részvételi aránya már csak 51,4%-os volt, akiknek mindössze 46,6%-a támogatta a névváltoztatást, így a már hatályban lévő országos és helyi referendumokról szóló törvény értelmében az eredménytelenek bizonyult. Itt ugyanakkor lényeges megjegyeznünk, hogy gyanúsan sok volt az érvénytelen szavazólapok száma.

Irodalom

Szakmunkák és tanulmányok

Beregszászi Anikó 1997. Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés tükrében. In B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): *A Magyar névtani kutatások legújabb eredményei. I. kötet.* Budapest, Gondolat Kiadó, 356–361. p.

Bíró Andor 1993. Kárpátalja településeinek történelmi neveiről. In Lizanec Péter–Horváth Katalin (összeáll.): *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 134–142. p.

Botlik József–Dupka György 1993. *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Bozóki Antal 2000. Földrajzi nevek a nemzetközi jogban. In dr. Cehák Kálmán–dr. Szakma József–Bozóki Antal (szerk.): *Délvidéki/Vajdasági Magyar Helységnevek.* Újvidék, Atlantis Kiadó, 32–33. p.

Csernicskó István – Ferenc Viktória: *A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és azok gyakorlati alkalmazhatósága Kárpátalján.* http://bgazrt.hu/_files/NPKI/oktatas/Tervesztes%20es%20 hatartalanitas%20%289%29.pdf (2014-07-01)

Földi Ervin: *Kárpátalja 1939. évi hivatalos helységnevei.* Névtani Értesítő. 15. 1993. 106–8.

Ijjas Mihály 2006. Politikai akadályokkal szembesülve. In Orosz Ildikó (szerk.): *Felsőoktatási támogatások és hasznosulásuk Kárpátalján*. Ungvár–Beregszász, PoliPrint Kft.–KMF, 390–395. p.

Jeney Andrásné (szerk.) 1998. *Történeti összehasonlító helységnévtár (1773–1913). A történeti Magyarország északi és észak-keleti megyéi. 1. kötet.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.

Jeney Andrásné–Tóth Árpád (szerk.) 1998. *A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913).* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Lelkes György 1998. *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Baja, Talma Könykiadó.

Oficinszkij Román 2010. A szovjet-csehszlovák tárgyalások és egyezmény Kárpátalja sorsáról. In Fedinec Csilla–Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919-2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete–Argumentum Kiadó, 242–244. p.

Sebestyén Zsolt 2008. Magyar helynévkutatás Kárpátalján. *Névtani Értesítő*, 30.

Sebők László 1990. *Magyar neve? Határokon túli helységnév-szótár.* Budapest, Arany Lapok Kiadó.
Várady Károly (szerk.) 1941. *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára. Az anyaországot, a visszacsatolt felvidéket, Kárpátalját, Kelet-Magyarországot, Felső-Erdélyt és Délvidéket magába foglaló 10. kiadás.* Budapest.
Vidnyánszky István 2010. Csehszlovák diplomáciai siker. In Fedinec Csilla–Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete–Argumentum Kiadó, 44–48. p.

Újságcikkek

A tanácskozás résztvevői: *Kárpátalja településneveiről (Állásfoglalás).* Kárpátalja, 1991. május, 9. sz. (2. évf.) 4. p.
Az ukrán nacionalisták érvényteleníténék a beregszászi népszavazás eredményét. MTI, 2010. november 3. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/36355_az-ukran-nacionalistak-ervenytelenitenek-a-beregszaszi-nepszavazas-eredmenyet (2014-07-09)
Berehivci taki ne pidtrimali perejmenuvannja Berehova na Beregszasz. Zakarpattya onlajn, 09.11.2010. http://zakarpattya.net.ua/News/75177-Berehivtsi-taky-ne-pidtrymaly-pereimenuvannia-Berehova-na-Berehsas (2014-07-09)
Fogarasi: *Berehovo=Beregszász.* Beregi Hírlap, 2010. július 26. http://www.beregihirlap.uz.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=679:berehovo-beregszasz&catid=4:kozelet&Itemid=4 (2014-07-02)
I. Gy.: *Eredménytelen volt a referendum?* Kárpátinfo, 2010. november 18. 46. sz. (14. évf.). 2. p. http://www.karpatinfo.net/ hetilap/2010/info_201046.pdf (2014-07-09)
Lizanec Péter: A nép kultúráját, hagyományait őrzik. *Kárpát Igaz Szó*, 1991. január 19. 4. p.
Lizanec Péter: Helységnevek Kárpátalján. *Ung-vidéki Hírek*, 1990. december 25. 3. p.
Lizanec Péter: Még egyszer a kárpátaljai helységnevekről. *Ung-vidéki Hírek,* 1992. február 18. 4. p.
Moór: A vita még nem dőlt el. Beregszász VAGY Beregovo? – Beregszász ÉS Beregovo! *Kárpátalja*, 2. évf. 1991. június, 11. sz. 10. p.
Móricz Kálmán: Csak kellő tisztelettel... *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. február 6. 2. p.
Móricz Kálmán: Hogyan helyes? Megérkezett az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalása a kárpátaljai magyar helységnevekről. *Kárpáti Igaz Szó*, 1990. december 2. 3. p.
Móricz Kálmán: Térjünk vissza a természetes állapotokhoz! *Kárpátalja*, 1991. május, 9. sz. (2. évf.) 4. p.
Tóth Ferenc: *A megyei tanács elutasította a városvezetés Beregszász történelmi nevének visszaállítását kérelmező beadványát...* Beregszász Városi Hetilap, 2010. szeptember 15. http://www.beregovo.uz.ua/hu/ index.php/ varoshaza/ 386-a-megyei-tanacs-elutasitotta-a-varosvezetes-beregszasz-toertenelmi-nevenek-visszaallitasat-kerelmezo-beadvanyat-.html (2014-07-09)

Dokumentumok

„A község- és egyéb helynevekről" szóló 1898. évi IV. törvény-cikk. In Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1898. évi törvénycikkek.* Budapest, 1899, 19–21. p.
„A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról" szóló 1920. évi 266. számú törvény. In Kemenczky Kálmán: *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jogrendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bank-ügyi) hármas mutató*. Košice, Athenaeum, 1924, 172. p.
1921. évi 324. számú kormányrendelet „A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról" szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. In Pálesch Ervin (szerk.): *Cseh-Szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye*. Prešov (Eperjes), 1921, 841–845. p.

A KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottságának az MTA Nyelvtudományi Intézetének küldött levele. Ungvár, 1990. szeptember 25. (Beregszász), II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levele a KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottsága részére. Budapest, 1990. november 20. (Beregszász), II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete.

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája. Európa Tanács, Strasbourg, 1992. október 2. In Nádor Orsolya–Szarka László–Vékás János: *A nemzetközi kisebbségvédelem alapdokumentumai 1990–2002*. http://adattar.adatbank.transindex.ro/ (2014-05-20)

Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Alkotmánya. Kijev, 1978. április 20. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html (2014-05-22)

Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvénye az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről. Kijev, 1989. október 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11 (2014-05-22)

Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvénye az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről. V. fejezet 38. cikkely. In Botlik József–Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 289–293. p.

Az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Ungvári járásához tartozó települései régi-történelmi neveinek visszaállításáról. Kijev, 1991. február 22. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/765-12 (2014- 03-21.)

European Charter for Regional or Minority Languages. List of declarations made with respect to treaty No. 148. Treaty Office of the Council of Europe. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=148&CM=&DF=&CL=ENG&VL=1 (2014-07-01)

European Charter for Regional or Minority Languages. Treaty Office of the Council of Europe. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG (2014-05-20)

Framework Convention for the Protection of National Minorities. Treaty Office of the Council of Europe. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=157&CM=&DF=&CL= ENG (2014-05-20)

Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről. Európa Tanács, Strasbourg, 1992. február 1. In Nádor Orsolya–Szarka László–Vékás János: *A nemzetközi kisebbségvédelem alapdokumentumai 1990–2002*. http://adattar.adatbank.transindex.ro/ (2014-05-20)

Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén. Budapest, 1991. május 31. In Nádor Orsolya–Szarka László–Vékás János: *A nemzetközi kisebbségvédelem alapdokumentumai 1990–2002*. http://adattar.adatbank.transindex.ro/ (2014-05-20)

Ukrajna Alkotmánya. Kijev, 1996. június 28. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4 (2014-05-22)

Ukrajna elnöki megbízottjának rendelkezése az ukrán nyelvtörvény és az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről szóló törvény területi érvényesítéséről. Ungvár, 1992. december 17. In Botlik József–Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 322. p.

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Beregszászi járásához tartozó települései régi-történelmi neveinek visszaállításáról. Kijev, 1991. szeptember 21. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1592-12 (2014- 03-21.)

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Beregszászi, Nagyszőlősi, Munkácsi és Ungvári járásaihoz tartozó települései történelmi neveinek visszaállításáról. Kijev, 1995. március 2. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/137/95-пв (2014- 03-21.)

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete Kárpátalja Nagyszőlősi járásához tartozó települései történelmi neveinek visszaállításáról. Kijev, 2000. október 19. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2060-14 (2014- 03-21.)

Ukrajna nemzetiségei jogainak nyilatkozata. Kijev, 1991. november 1. In Botlik József–Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 299–300. p.

Ukrajna törvénye a helyi önkormányzatokról. Kijev, 1997. május 21. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/ 97-%D0%B2%D1%80/page (2014-05-22)

Ukrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségekről. Kijev, 1992. június 25. In Botlik József–Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 313–315. p.

Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól. Kijev, 2012. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page (2014-07-02)

Ukrajna törvénye az országos és helyi népszavazásokról. Kijev, 1991. július 3. Elérhető ukrán nyelven Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának hivatalos honlapján: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/page (2014-05-22)

Sándor Dobos

Hungarian place-names of Transcarpathia: codification attempts and results (1989–2000)

During the 20th century, the Hungarian community, together with other local ethnic groups living in the territory of Transcarpathia, had to sustain more governmental changes causing the change of place-names in the region – mainly because of ideological reasons, without taking cultural traditions or historical backgrounds into consideration. In this study we examine and introduce the changes of the Hungarian place-names of Transcarpathia between 1989 and 2000. Beside the relating special literature we use local newspapers as other sources and we also analyse the related legal environment. Our main objective is to describe the restoration of the original historical place-names of the Transcarpathian Hungarian community.

IRATOK A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYARSÁG 1948–1956 KÖZÖTTI TÖRTÉNETÉHEZ II

Szerkesztette
Popély Árpád

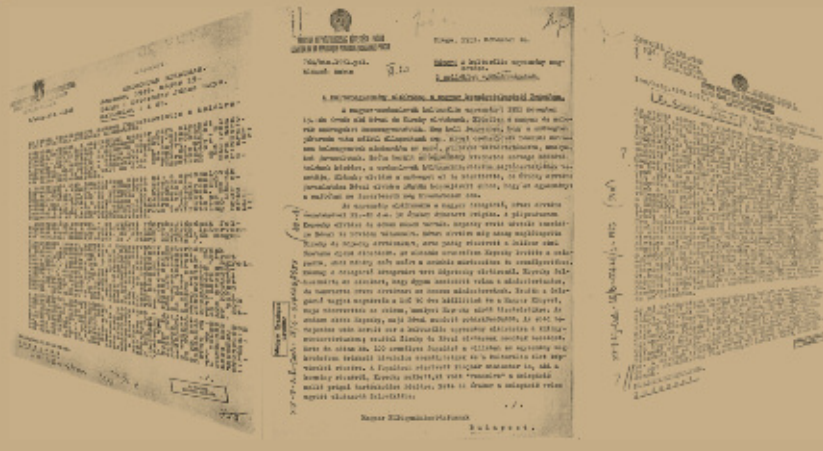

FONTES HISTORIAE HUNGARORUM 5

Fórum IC – Fórum Kisebbségkutató Intézet

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

PAPP ADRIEN

Identitást alakító tényezők Tamás Mihály Két part között fut a víz című regényében*

ADRIEN PAPP
Identity shaping factors in the novel Két part között fut a víz by Mihály Tamás

82.09:821.511.141(437.6)-3
821.511.141(437.6)-3.09

Keywords: Transcarpathian Hungarian literature, minority societies, majority language, mother tongue.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következtében a magyar társadalom és kultúra intézményi keretei megváltoztak, idegen közigazgatási és kulturális rendszerbe kerültek, és így az elcsatolt területek magyarságának sajátos körülmények között kellett kialakítania életének új kereteit, kialakítani az új központokat. Ez viszonylag hamar sikerült is, irodalomtörténetében Szerb Antal már 1934-ben külön tárgyalta, az „utódállamok" magyar irodalmát, megállapítva, hogy „az új helyzet következményeképpen az eddig egy-középpontú magyar irodalom helyett több magyar irodalom van kifejlődőben". (Béládi 1982, 9. p.)

Tehát ezeket az éveket mindegyik régióban az útkeresés és az irodalmi hang megtalálása határozta meg. Természetesen mindenütt más-más folyamatok voltak jellemzőek. Erdélyben a már korábbi évszázadok során lerakott alapokra lehetett építkezni, viszont a Csehszlovákiához csatolt Felvidéken és Kárpátalján (Ruszinszkóban) a kellő alapok sem voltak megteremtve a születő irodalom számára. Ezek a területek ugyanis kulturálisan Budapest vonzáskörébe tartoztak, a fővárosi irodalmi élettel igyekeztek azonosulni. Szvatkó Pál írja a felvidéki irodalommal kapcsolatban egyik tanulmányában: „A szlovenszkói magyarság nem volt perifériakisebbség, hanem a nemzet alaptestének része. Alig hatvan kilométerre kezdődött Budapesttől, s a török idők óta nem volt szüksége és alkalma, hogy az erdélyi-elővéd nemzet mintájára önálló sejtmagot fejlesszen ki. Mindenét, amije volt, a tőszomszédságban lévő fővárosba küldte, gabonáját, borát, iparcikkeit [...] s természetesen szellemi termését is. Budapest felszívta életerejének legjavát – s amikor eljött az államfordulat, mint levágott láb, élettelenül maradt a helyén." (Szvatkó 1937, 18. p.) Szvatkó szavai nem csak a szlovákiai magyarságra igazak, hanem a kárpátaljaira is. Mindkét régiónak Csehszlovákia fennhatósága alatt kellett megteremtenie a maga helyi irodalmát. A közigazgatási határok nem jelen-

* A tanulmány a Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium 2013/14. évi Kutatói Szakkollégiumi Programja keretében készült.

tettek szellemi határokat is, így pedig elmondható, hogy a vizsgált korszakban mind a szlovenszkói, mind a ruszinszkói magyar kisebbségi irodalom hasonló utat tett meg, képviselői számos esetben mindkét régióban aktív és termékeny irodalmi tevékenységet folytattak.

Tanulmányomban a korszak egyik kárpátaljai alkotójának, Tamás Mihálynak a *Két part között fut a víz* című regényét vizsgálom. A művet mint kisebbségi regényt elemzem, különös tekintettel az identitásalakító tényezőkre, így tanulmányom elméleti keretét is elsősorban az identitással kapcsolatos szakirodalom adja. A referenciális olvasásmóddal szemben sok jogos fenntartás fogalmazódik meg, azonban lehetségesek olyan vizsgálatok, amelyekben a művek értelmezésének ez a módja termékeny. Én ebből a megfontolásból önéletírásként kezelem a regényt, és így lehetőség nyílik arra, hogy esetleg a történelemtudomány számára is értékes kordokumentumként kezeljük az alkotást.

„Identity talk”

Az identitás, az azonosság elve már a görög tudományos gondolkodásban, főként Arisztotelész logikai rendszerében jelen volt. Ez az elv kimondta, hogy minden dolog azonos önmagával és csak mint önmagával azonos dolog gondolható el. Viszont magának a fogalomnak az emberi egyedben, egyénben zajló önismereti, szociálpszichológiai téren való alkalmazása új keletű, és Erik Homburger Erikson nevéhez köthető, aki fejlődéselméletével (Erikson 2002, 431. p.) az 1950–60-as években felpezsdítette a szociálpszichológiai gondolkodást. Az elmúlt évtizedekben pedig az identitásról való tudományos beszéd – vagy ahogy az amerikai társadalomtudományban elterjedten nevezik, az „identity talk” (Stachel, 2007, 396. p.) – egyre több kérdést vet föl azzal kapcsolatban, hogy az emberi személyiség vagy egyes emberi közösségek miként határozhatják meg magukat, milyen módon illeszkednek nagyobb közösségek kereteibe. Különböző koncepciók születtek a fogalom értelmezéséről, és különböző aspektusairól. E nézőpontok többsége arra irányul, hogy a személyes identitás változásainak, alakulásának folyamatait feltérképezze. (Stachel, 2007, 395–425. p.)

A modern pszichológia egyik nagy felfedezése volt, hogy az én jelensége nem változatlan, eleve meglévő adottság, hanem az „ontogenezisben létrejövő pszichikus alakzat: társadalmi és társas termék”. (Pataki 1987, 7. p.) Stuart Hall szerint az identitás „olyan konstrukció, amely mindig folyamatban van”, (Hall 1997, 60–61. p.) tehát nem konstans jelenség, mely az én és a társadalom közötti „interakció” folyamán alakul ki. Ezzel kapcsolatban szociálpszichológiai elemzések kimutatták, hogy nem létezik elszigetelt, ún. „Robinson-én”: mivel az ember közösségi lény, így önmeghatározása, önmagáról alkotott képe elsősorban csoportjának elvárásai mentén alakul ki, és az emberi közösségek rendszerében való komplex beágyazottságát tükrözi, vagyis azt a folyamatot, melynek során az egyén egy csoporttal azonosul, kijelöli helyét az adott csoporton belül, illetve ahogy az egyén önmagáról alkotott képe változik a csoport elvárásainak tükrében. (Assmann 2004, 130. p.) Ez a tézis az, amely az identitáselméleteket kiszélesítve már nem csupán szociológiai és pszichológiai jelenségként kezeli az identitás kérdéskörét, hanem alkalmassá teszi olyan területeken történő alkalmazásra is, mint amilyen az irodalomtudomány, a történelemtudomány, a művészettudományok stb.

Az értelmezések pedig egyre szélesebb aspektusból kívánják az identitás fogalmát körvonalazni, és így a jelenkori kutatások keretében elkülönülten és egymással szoros kapcsolatrendszerben beszélnek etnikai, nemi, faji, egyéni és kollektív, vallási, kulturális stb. identitásról.

Tanulmányomban legfőbbképpen a kulturális identitás jelensége kerül középpontba, mégpedig az irodalom és identitás kapcsolatának összefüggésében, melyhez elsősorban Stuart Hall *A kulturális identitás kérdéséről* szóló tanulmányára kívánok hivatkozni. (Hall–Gay 1996) A teoretikus szerint az egyén személyes identitása a „kinti" kulturális világokkal és az általuk felkínált identitásmintákkal folytatott állandó párbeszéd során formálódik és változik. (Hall 1997, 61. p.) Ezt beépítve az irodalom és identitás kapcsolatának kérdéskörébe megfogalmazható, hogy a köztük lévő kapcsolat egyrészt abban nyilvánul meg, hogy az irodalom egyfajta formáló funkciót tölt be, tehát az irodalomban megjelenített magatartásformák, szubjektív jellemek hatással vannak az egyénre, aki ez esetben az olvasó. Másrészt az irodalom egyfajta reprezentatív feladatot is ellát, mégpedig oly módon, hogy az egyén, aki ez esetben maga a szerző, identitásának alakulását tükrözi, és többnyire körvonalazza azokat a pontokat, melyek változást idéztek elő, tehát, hogy eriksoni fogalommal éljek: azokat a válságokat, megrázkódtatásokat, melyek hatása alatt az egyén identitása kisebb, vagy nagyobb mértékben átalakult, formálódott.

Az identitás alakulásában, mint már utaltunk rá, fontos szerepet játszanak a társadalom és a társadalomban bekövetkezett változások, átalakulások. Épp ezért az identitás és az irodalom kapcsolatának megragadásához fontos kitérni az irodalom és a társadalom kapcsolatára is.

Az irodalom és a társadalom kapcsolata több tekintetben is vitathatatlan, hiszen az irodalom társadalmi intézményként is felfogható. (Wellek 2006, 94. p.) Wellek szerint „az irodalom a társadalmi valóságot ábrázolja még akkor is, ha a természeti világ és az egyén belső világa szintén tárgya az irodalmi utánzásnak". (Wellek 2006, 94. p.) Az író személyiségére egyértelműen hatással van a társadalom, a környező emberi világ, a társadalmi eseményekre való reflektálások. Épp ezért a személyes és kollektív identitást egyaránt alakító tényezők, mint például a nyelv, a kultúra, a krízis vagy trauma és természetesen a történelmi, társadalmi események igen nagy hangsúlyt kapnak az irodalmi művekben. A kisebbségi prózában és lírában pedig ez a hangsúly még erősebbé válik, mivel ezek az alkotások szinte minden esetben feladatuknak tekintik, hogy társadalmukról, az események kollektív megéléséről képet adjanak. (Végh 1997, 54–58. p.) Ebből pedig következik, hogy a kisebbségben élők azonosságtudata, illetőleg a többségi kultúrához való viszonyuk jól tükröződik a nemzetiségi szépirodalmi alkotásokban, melyeknek egy része társadalmi problematikát dolgoz föl, más része pedig az interetnikus kapcsolatok lenyomatait viseli nyelvezetében, kulturális és világnézeti képében.

Ezenkívül a kisebbségi társadalmakban, így a kárpátaljai magyar közösségben is, megfigyelhető a többséghez (többségi nemzethez) való viszonyulás sajátos megjelenése, mely többnyire két ellentétes szubjektív viszonyulásra épül, ez pedig az idegenkedés, illetőleg az azonosulni vágyás érzése. Ez a két ellentétes viszonyulás meghatározza az anyanyelvhez, a kultúrához, hagyományokhoz való kötődés erősségi fokát is, illetve a nemzeti örökség arculatát kiegészíti a többségi kultúrával való azonosulás jelenségével. Ez pedig egyfajta többletként jelenik meg a kisebbségi magyar szerzők műve-

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

iben, és e művek kapcsán felvetődik egy újabb probléma, melyet a kettős, illetve többes identitás fogalmával szokás jelölni. A kettős identitás megjelenésével az egyén a magáévá teszi a többségi etnikum nemzeti identitásának azon rá kedvező benyomást gyakorló, számára vonzó elemeit, amelyek a saját etnikai identitásából hiányoznak. Ez a jelenség jól tetten érhető például a nyelvi eszköztárban való idegenszerű elemek megjelenésével.

A regény

A kárpátaljai magyar irodalom a 20. század első felében homogén egységet képezett a felvidéki, szlovenszkói magyar irodalmi törekvésekkel, ami elsősorban annak a következménye, hogy az értelmiség egy része a felvidéki magyar városokban összpontosult, ahol a meglévő kiadók, folyóiratok és kulturális társaságok lehetőségeit kihasználva kezdte megteremteni a helyi irodalmát. (Kovács–Benedek 1970, 965. p.) A Nyugat íróihoz hasonlóan a szlovenszkói alkotók is egy életképes, európai irányultságú irodalom kialakulását tűzték ki célul. Nem véletlen, hogy a korabeli kritikai írások többsége a dilettantizmus elleni harc és a független kritika megszületésének kérdésével foglalkozik.

Ezenkívül az 1920-as évek második felében hangsúlyosan felmerült egy kisebbségi, nemzetiségi regény megírásának igénye. Fábry Zoltán volt az, aki leginkább sürgette egy olyan prózai mű megszületését, mely a teljes szlovenszkói magyar társadalmi átalakulást és a felvidéki mentalitás vonásait bemutatná.

A kritikák megoszlanak azzal kapcsolatban, hogy az ezt célzó alkotások megütik-e a nemzetiségi regény szintjét. A szakírók egy része úgy véli, hogy Fábry elvárása sajnos nem valósult meg, amit Gál Éva azzal magyaráz, hogy „…hiányzott hozzájuk az időbeli távlat és a rálátás, ezenkívül az írók többsége meglehetősen zilált léthelyzetben élt, megélhetési gondokkal küszködött, ami ugyancsak hátráltatta a nagy narratívájú elbeszélés megírásának esélyeit”. (Gál 2011)

Rády Elemér azonban úgy vélte, hogy Tamás Mihály *Két part között fut a víz* című regénye kielégíti a kisebbségi regénnyel szemben felállított kritériumokat. (Rády 1936, 53. p.) Ezzel a véleménnyel ért egyet Mezey László Miklós is, aki szerint a nevezett regény „nyitánya” a nemzetiségi regény típusának. (Mezey 2011, 195. p.)

A korabeli kritika részéről vegyes fogadtatásban volt része a műnek. Haraszthy Gyula nagyon keményen bírálta Tamás munkáját: „…egy közepes tanulmány többet mond erről a témáról, mint Tamás Mihály regénye. Motívumokat vet fel az író, melyeknek semmi jellemző erejük nincs, s a mesébe nem épülnek bele szervesen. Társadalmi rajzot sem találunk, csupán néhány, a kisebbségi sorsról szóló regényből és újságcikkekből már ismeretes alak kap klisészerű megjelenést (felvidéki pártelnök, irredenta báró stb.).” (Haraszthy 1936, 245. p.)

Ezzel szemben Barsi Dénes így véleményezi a művet: „Nincs ráírva a könyvre, hogy regény, mert valóban több annál: könyv. Történelem, politika, társadalomtudomány, közgazdaság, líra, érzékiség, emberi jóság, egyszerű magyar igazság: élet.” (Barsi 1937, 44. p.)

A regény egyik első részlete 1934-ben jelent meg a Magyar Írásban *Halálugrás* címmel, majd könyv formájában 1936-ban már *Két part között fut a víz* címmel. Mindkét cím szimbolikusnak tekinthető. Az első arra utal, hogy a főhős, Bodák Iván, budapesti

tanulmányai befejeztével úgy dönt: szülővárosában, Beregszászban akar a megváltozott körülmények ellenére érvényesülni, miközben a racionalitás épp azt diktálná, hogy a válságos helyzetben szilárdítsa meg helyzetét a magyar fővárosban.

A második, módosított cím pedig a regényben több helyen felbukkanó kettősségre utal: *két part* – mint Budapest és Beregszász; *két part* – mint Bodák Iván szlávsága és magyarsága; *két part* – mint a passzív ellenállás vagy az új hatalom rendelkezéseibe való beletörődés. Illetve utal még arra a kettőségre, ellentétre, mely teljesen áthatja a regény cselekményét, szereplőinek jellemét, a megjelenített élethelyzeteket, gondolatokat, belső monológokat.

A regény az 1918–21 között időszakot mutatja be, utalással konkrét történelmi eseményekre: a trianoni döntés, a tanácsköztársaság, Budapest román megszállása. (Fedinec 2004, 101–112. p., Fedinec 2002, 7–18. p.)

Az író sajátos módon beszéli el a történéseket, nincs jelen egy mindentudó, omnipotens narrátor, aki végigkalauzolná az olvasót a cselekményen, megvilágítva az egyes események összefüggéseit. Tamás regényében sokkal inkább a korlátozott narrátor jelenik meg, aki E/3 személyben, főként a főhős, Bodák Iván személyén, gondolatain, kommunikációján keresztül, objektív elbeszélésmóddal bontakoztatja ki a történetet, és a történet kontextusát is. Azok az események, melyekkel közvetlenül nem kerül kapcsolatba (nem éli át őket, nem kap róluk másoktól beszámolót), a műben nem jelennek meg.

A regény időszerkezete lineáris, nincs jelen időbeli megszakítás, esetleg visszaemlékezés. Térszerkezete pedig bipoláris, Beregszász és Budapest alkotja a két ellentétes pólust, melyek váltakozva jelennek meg a műben, annak függvényében, hogy a hős épp hol tartózkodik.

A *Két part között fut a víz* cselekményszerkezete is sajátos. Nincs sem expozíció, sem pedig epilógus. In medias res módon az olvasó belecsöppen egy ponton a főhős életébe, majd egy másik ponton megválik attól. A narratíva kevés utalást tartalmaz a mű jelenét megelőző időről, és az utolsó fejezetben sem ad semminemű eligazítást azzal kapcsolatban, hogy a hős élete a jövőben hogyan alakul majd.

Identitásalakító tényezők a regényben

Ha az identitásra mint folyamatban lévő konstrukcióra tekintünk, akkor elkerülhetetlen annak feltételezése, hogy bizonyos tényezők hatással vannak az egyén, esetleg a csoport identitására. Azokat *az identitásalakító* tényezőket veszem sorra, melyek Tamás Mihály regényében megjelennek. A regény a kisebbségi prózairodalom alkotása, olyan korszakot mutat be, amelyben az egyén (főhős) és egy konkrét „csoport" (Beregszász lakosai, szélesebb értelemben Kárpátalja lakossága) a többségi etnikai státuszból kisebbségbe kerül, és így az önmagáról alkotott képét, önazonosság-tudatát az új társadalmi kereteknek megfelelően kell módosítania, átalakítania. A regényben megjelenő identitásalakító tényezők, illetve a főhősnek hozzájuk való viszonyulása alapján körvonalazható az egyén identitáskeresése, fejlődése, sőt, mivel kisebbségi regényről beszélünk, elmondható, hogy a kisebbségi társadalom identitáskeresése is. E tényezők a műben a következők:

– a határ fogalma;
– a nyelvhez (anyanyelvhez, többségi nyelvhez) való viszonyulás;

– a bekövetkezett válság, trauma feldolgozása;
– a szülőföldhöz való viszonyulás.

Az első identitásalakító tényező a regényben a határ fogalma, mely az egész műben központi kategóriaként jelenik meg. Váratlan létrejötte, elzáró, kizáró funkciója tagadást és értetlenséget vált ki a mű hőseiből. Bodák Iván szinte tudat alatt tagadja a határ létét azzal, hogy Budapest és Beregszász közötti utazásai során nem hajlandó útlevelet használni, sőt igényelni sem a megfelelő hivatalban, mivel nem érti, miért lenne neki szüksége útlevélre ahhoz, hogy az egyetemről hazalátogasson.

„Csendesen, szótlanul mentek odébb, egy régi fajta hordárt láttak meg, azzal álltak szóba, akitől aztán megtudták, hogy a vonatjuk csak este indul.

– Rendben van az útlevelük?

Iván elbámult.

– Milyen útlevél?

– Hát útlevél.

– Hát Beregszászba útlevél kell?" (Tamás 2011, 18. p.)

A tagadás mögött a teljes értetlenség áll, melyet jól példáz a következő részlet: „Túl a falun, ahol az országút egy lankás domboldalon ereszkedett le, a kis kőhídon túl, ott kezdődött a másik ország. Nem volt ott annak semmi nyoma, a föld arrébb sem volt barnább, az erdő is éppúgy sárgult odaát, mint itt, és a varjúnak sem állt senki útjában, amikor a híd felett repült. Csak az ember, csak az ember…" (Tamás 2011, 50. p.)

A második identitásalakító tényező a *Két part között fut a víz* című regényben a nyelv. A nyelv esetében érdemes néhány szót ejteni mind az anyanyelvhez, mind a többségi nyelvhez való viszonyulásról. A kárpátaljai magyar irodalom vonatkozásában igencsak életszerűek Alabán Ferenc megállapításai, aki *Sajátosságok és nemzeti identitás* című írásában kifejti, hogy a kisebbségi alkotók sajátosan viszonyulnak az anyanyelvhez, náluk szerinte ez a nyelvi szint új szerepet kap, és „művészeti médiumként" funkcionál. (Alabán 2012, 67–73. p.) Kétféle magatartás figyelhető meg a szerzők részéről: az egyik a tudatos, ún. nyelvvédő magatartás, mely elzárkózik az idegennek titulált elemek használatától, ez jellemző leginkább az 1920–30-as években jelentkező alkotóknál. Ennek az elzárkózásnak az egyik oka a nyelvtudás hiányában kereshető. A másik magatartás épp ellenkezőleg, beépíti a műbe a többségi nyelv közhasználatú szavait, főként a hiteles társadalomábrázolás érdekében. Ez a magatartásforma a későbbi nemzedékeknél válik jellemzővé, aminek oka, hogy az 1930-as évek végére az a bizonyos „kábultság" feloldódott, s a régióban élők, főként a felnövekvő nemzedék tagjai belátták a kialakult helyzet tartósságát, és ebből kifolyólag tudatosan igyekeztek elsajátítani a többségi nyelvet.

A vizsgált regény ebből a szemszögből igen figyelemreméltó. A többségi nyelv tekintetében két egymással ellentétes viszonyulás figyelhető meg, mégpedig az elutasító, idegenkedő, illetve az elfogadó, mely a megmaradás árának tartja a nyelv elsajátítását. Az idegenkedő magatartás főként abban jelentkezik, hogy bár Tamás Mihály már az 1930-as évek nemzedékéhez tartozik, és ezt jól mutatja a regényben jelen lévő nyelvfelfogása is, hiszen főhőse, akit egyértelműen kisebbségi emberideálként formál meg, nem zárkózik el a cseh nyelvtől, ugyanakkor a szerző a mű párbeszédeiben arra törekszik, hogy minden szereplőjét, legyen az cseh, orosz, német vagy magyar köztisztviselő, katona, egyszerű polgár stb. magyar nyelven szólaltassa meg:

„– Mit keresel itt Iván?

Oroszul szólt, Iván egy pillanatig meredten bámult az arcába, azután hirtelen kiömlő örömmel ugrott az őrnagyhoz, átölelte, és kisfiús, ragaszkodó, meleg kiáltásban tort ki:

– Őrnagy úr!" (Tamás 2011, 25. p.)

A regény nyelvfelfogásának ellentétes kettőssége egy széttöredezett identitást reprezentál, ez a kettősség jelen van a közösségben, s ugyanakkor a főhős érzéseiben is: „szlávnak mindig magyar, magyarnak mindig szláv" – mondja magáról. (Tamás 2011, 76. p.)

A következő tényező a regényben a trauma, a válság megélése, feldolgozása. Eriksen, és az ő nyomán később Stuart Hall elmélete szerint az egyén élete során különböző kríziseket és konfliktusokat él át, és ahhoz, hogy átlépjen egy új fejlődési szintre, ezeket a kríziseket meg kell oldania, fel kell dolgoznia. Ennek a folyamatnak a során az egyén vagy közösség identitásválságot él át.

A 20. század elején a traumát az adott területen a háború, a trianoni döntés és az új hatalom megjelenése, illetve az átalakulóban lévő társadalmi, politikai rendszer elfogadása jelentette. Ez a regényében a következőképpen fogalmazódik meg: „A kábulat már engedni kezdett, az emberek hideg szemmel kezdték nézni az eseményeket, de senki se hitte, hogy az állapot állandó maradjon: mindenki valami megváltó csodát várt. Abban az érzésben élt minden, hogy odaát még mindig lélegzik a húszmilliós magyar állam, és nem látta senki, hogy a túlsó oldalon egy agyonsújtott ember hever a porban, aki magán se tud segíteni, nemhogy még a gyerekei védelmére siethetne." (Tamás 2011, 42. p.) Valamint: „Az egymásra zuhanó sűrű történések megriasztották az embereket, mint az űzött nyáj a karámban, úgy húzódtak meg házuk falai mögött." (Tamás 2011, 27. p.)

A trauma ábrázolása, sajátos feldolgozása a regény egészét végigkíséri, mégpedig oly módon, hogy egy egész közösséget ért válságot egyetlen hős (a főhős) életén keresztül mutat be a szerző. Bodák Iván gondolatai, kérdései a trianoni döntés következményeivel kapcsolatban, majd pedig az, ahogy ezeket a következményeket igyekszik elfogadni, egyértelműen annak folyamata, ahogyan a kisebbségi sorsba kényszerített lakosság dolgozta fel az őt körülvevő radikális változásokat. A szerző világos megoldást kínál a válságkezeléssel kapcsolatban, ami nem más, mint a megbékélés, az elfogadás és az alkalmazkodás a megváltozott társadalmi körülményekhez. „– Hát ki az állam? Nem mi is? Nem a mi pénzünk is az a pénz, amit itt a munkáért kifizetnek? Elfelejti elnök úr, hogy már negyedik éve folyik ez a megváltozott élet?" (Tamás 2011, 184. p.)

A következő identitásalakító tényező a műben, mely egy újabb fontos és problematikus kérdéskör is a regényben, a szülőföldhöz való viszonyulás megjelenítése. Ez maga a menni vagy maradni kérdésének problémája, mely a trianoni döntést követően az elcsatolt területek kulcsfontosságú kérdése volt, hiszen az adatok szerint a döntést követő első években mintegy 120 ezer ember emigrált a kárpátaljai területről. (Simon 2008, 38. p.) Így érthető, hogy az értelmiségi réteg és főként az írók kötelességüknek érezték, hogy műveikben állást foglaljanak ezzel kapcsolatban. Tamás Mihály regényének tematikájában központi szerepet kap a szülőföldön maradás dilemmája: menni vagy maradni, és még ennél is árnyaltabb kérdést vet fel, hogy hogyan maradni. Pro és kontra hoz föl hősei által érveket a kérdés megválaszolására:

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

„– Pest mégiscsak Pest. A vidék az más, ott csak por van.
Iván nem engedett.
– Élet van a porban is, talán több és teljesebb... Nekem haza kell mennem.
Lengyelné tovább ellenkezett:
– Hiszen az már nem is hazánk nekünk." (Tamás 2011, 161. p.)

A szerző azonban egyértelműen állást foglal a szülőföldön maradás mellett, és ezenkívül a kisebbségi élet módját is meghatározza: „Én itt születtem, az én hazám itt van, én itt akarok megélni a munkámból..." (Tamás 2011, 185. p.)

A regényben központi szerepet kap a hűségeskü dilemmája, melyet a csehszlovák vezetés a hivatalnokoktól követelt, és a szerző különböző kontextusokban igyekszik rávilágítani arra, hogy ezt a hivatali formalitást lehet-e azonosítania hűtlenséggel, az önmegtagadással, esetleg a megmaradás esélyével. Egyértelműen a harmadik álláspont mellett foglal állást: „– Nézze, báró úr, én hűségesküt tettem az osztrák császárnak, azután Károlyi Mihálynak, azután Kun Bélának, most nem is tudom kinek, egy új földi hatalomnak. Higgye el, báró úr, engem sohasem izgattak túlságosan ezek a hűségeskük, ezek a középkori, ittfelejtett valamik. Kollektív nyilatkozatok. Ostobaság attól, aki kívánja, és én sohasem leszek hozzájuk hasonlóan ostoba, hogy ezt meg ne értsem. Miért ne? Az emberi életirányok nem ilyen apróságok után igazodnak..." (Tamás 2011, 27. p.) „És nem lenne jobb... ha mindenki a hivatalában maradna, és így elviselhetőbbé segítene tenni az itt maradottak nehéz sorsát?" (Tamás 2011, 29. p.)

Regény? Önéletírás? Kordokumentum?

Tamás Mihály regényét eddig mint kisebbségi regényt tartották számon, viszont felmerül a kérdés, nem tekinthetünk-e önéletírásként a műre, abból kifolyólag, hogy a hős és az író élete szinte pontról pontra megegyezik. A regény cselekménye 1921-ben ér véget azzal, hogy főhőse, Bodák Iván, akárcsak Tamás Mihály, egyetemi oklevelet szerez és mérnöki irodát nyit Beregszászon. A mű természetesen épp ezért nem kezelhető teljes életleírásként, hisz csupán néhány évet mutat be, viszont egy életleírás töredékének mindenképp tekinthető.

Az ilyen típusú alkotások az autobiográfiák szépirodalmi változataihoz tartoznak, (Pataki 2011, 333–336. p.) melyekben sajátos módon kapcsolódik össze a fikció és a valóság. Philippe Lejeune azonban az olyan – erőteljes önéletrajzi színezetű – művek esetében, amelyekben a szereplő és a szerző neve különbözik egymástól (amint az az általam vizsgált regény esetében is megfigyelhető), kizárja az önéletírás műfajába való sorolás lehetőségét, mivel a tulajdonnévi különbség megerősíti a fiktív jelleget. (Lejeune 2003, 28. p.) Ugyanakkor úgy véli, hogy „...egy önéletrajzi fikció lehet »hű«, ha a szereplő hasonlít a szerzőre, az önéletírás pedig lehet »hűtlen«, ha a bemutatott szereplő különbözik a szerzőtől." (Lejeune 2003, 28. p.)

Tamás Mihály regényének esetében ilyen „hű" életrajzi fikcióról beszélhetünk. A fikció és valóság dominanciájának kérdése a vizsgált prózában azért fontos, mert növeli az alkotás visszakapcsolhatóságának lehetőségét a valósághoz, illetve felvet vele kapcsolatban egy újabb elméleti kérdést, mégpedig hogy kezelhető-e egy szépirodalmi alkotás kordokumentumként, segítve ezzel azon kutatók munkáját, akik egy-egy korszak rekonstruálására vállalkoznak? Roland Barthes szerint: „Még a legrealistább

regényben sincs »realitása« a referensnek – elég elképzelni, micsoda felfordulást okozna, ha akár a legjózanabb elbeszélés leírásait szavukon fognánk, működési programokká fordítanánk le, és egyszerűen megpróbálnánk kivitelezni őket." (Compagnon 2006, 124. p.)

Tény, hogy egy szépirodalmi narratíva esetében nem lehet letisztult realizmusról beszélni, hisz a fikció, ha másképp nem, de a valóságos tények szubjektív feldolgozásában, értelmezésében megjelenik. Épp ezért téves elképzelés lenne egy szépirodalmi alkotás (például történelmi témájú regény) minden mondatában tetten érni a valóságot, viszont ahogy azt tanulmányában Kisantal Tamás kifejti: az irodalmi szövegeket valamennyire lehetséges történeti módon elemezni, vagyis a történelemelméleti diskurzuson és metodológián belül van egy olyan közeg, ahol az irodalom és a historiográfia kapcsolatba lép, s a történeti elemzési módszerek szépirodalmi szövegekre is alkalmazhatóak. (Kisantal 2004, 99. p.) A történetelméleti diskurzusok keretében a történelmi narratíva irodalmi szövegszerűsége már régen foglalkoztatja a kutatókat. Hayden White szerint például egy történeti szöveg kezelhető irodalmi alkotásként, amennyiben igaz, valóságreferens kijelentései egy bizonyos formát kapnak. (White 1997, 97. p.) Felvetődik a kérdés, vajon egy megformált irodalmi szöveg kezelhető-e történeti szövegként, amennyiben egy bizonyos korszemlélet, referenciával rendelkező állítások megjelennek narratívájában?

Frank Ankersmit elmélete szerint a historiográfiai szövegek narratívája múltreferens állításokból áll, viszont ezek az állítások nem csupán tényközlések, kijelentéseik, állításaik többletjelentéssel bírnak, mivel a szerző (történész) a múlt értelmezése során saját szubjektív nézőpontját, az események sajátos értelmezését képtelen kizárni a szövegből. Ezzel párhuzamosan pedig a történeti jellegű irodalmi alkotásról szintén elmondható, hogy kijelentéseket tesz a múltról, ugyanakkor saját szubjektív nézőpontját beleépíti az általa létrehozott narratívába. (Ankersmit 2000, 117. p.)

Ankersmit gondolatmenete alapján Tamás Mihály regénye, amely Hayden White-i fogalommal élve „modern eseményt" (Kisantal 2004, 79. p.) dolgoz föl, kezelhető kordokumentumként, természetesen figyelembe véve a szubjektivitás és fikció jelenlétét. A történelemtudomány számára azonban érdekes adalékot nem a műben megjelenített történelmi események jelentenek, hisz ezek az események már ismertek a kutatók számára. Sokkal inkább az emberi viszonyulás, a társadalmi közhangulat, ami a regényben kitűnően körvonalazódik, egészítheti ki a korszak rekonstruálására vállalkozó munkákat.

Összegzés

Tanulmányomban a kárpátaljai magyar irodalom közvetlenül a trianoni döntést követő korszakának egyik fontos alkotását vetettem vizsgálat alá. Az értelmezés során narratológiai szempontokat is felvetettem, de célom nem merült ki a mű formai elemzésében, hanem azokat az identitásalakító tényezőket kívántam a regény részletei segítségével megvilágítani, amelyeknek hatása a kisebbségi társadalmakban határozottan kimutatható. Így a következő tényezőket vettem sorra: a határ megjelenéséhez való viszonyulás, az anyanyelvvel, többségi nyelvvel való kapcsolat, az átélt trauma feldolgozása és a szülőföldhöz való ragaszkodás jelensége.

Tamás Mihály regényét az eddigi elemzések során csak mint kisebbségi regényt vizsgálták, jelen tanulmány azonban felveti annak kérdését, hogy amennyiben kimutatható a főhős és a szerző azonossága, kezelhető-e önéletleírásként, illetve önéletleírás-töredékként az alkotás. Ennek jelentősége leginkább a mű referenciájának kérdésében kap fontos szerepet, illetve a regény olyan értelmezését teszi lehetővé, mely nem csupán az irodalomtudomány, hanem a történelemtudomány számára is hasznos információval szolgálhat.

Irodalom

Alabán Ferenc 2012. Sajátosságok és nemzeti identitás. Néhány vonás a határon túli magyar irodalomról. *Irodalmi Szemle*, 55. évf. 2. sz. 67–73. p.

Ankersmit, Frank Rudolf 2000. Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. In Thomka Beáta (vál. és szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 111–120. p.

Assmann, Jan: Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004. 313.

Barsi Dénes 1937. Tamás Mihály: Két part közt fut a víz. *Kelet Népe*, 3. évf. 1. sz. 43–44. p.

Béládi Miklós 1982. Kisebbségi irodalom – nemzetiségi irodalom. In Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története. 1945–1975. IV.* 9. p.

Compagnon, Antoine 2006. A világ. In uő: *Az elmélet démona*. Pozsony, Kalligram, 109–158. p.

Erikson, Erik H. 2002. *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris Kiadó.

Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 7–18. p.

Fedinec Csilla 2004. Ungvár és vonzáskörzete betagozódása a csehszlovák államba (1918–1928). *Limes Tudományos szemle*, 17. évf. 3. sz. 101–112. p.

Gál Éva 2011. Kisebbségi ideológiák és magatartásmodellek a határon túli magyar közösségekben I. *Irodalmi Szemle*, 54. évf. 3. sz. 33–40. p.

Hall, Stuart 1997. A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 60–85. p.

Hall, Stuart–Gay, Paul du 1996. *The question of cultural identity*. London, SAGE Publications.

Haraszthy Gyula 1936. Szlovenszkói magyar írók. *Budapesti szemle*, 64. évf. 702. sz. 243–252. p.

Kisantal Tamás 2004. Az irodalmi alkotás, mint történelmi szöveg. *Tiszatáj*, 58. évf. 11. sz. 75–101. p.

Kovács Vilmos–Benedek András 1970. Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. Tiszatáj, 10., 11. sz. 961–966., 1144–1150. p.

Lejeune, Philippe 2003. Az önéletírói paktum. In Z. Varga Zoltán: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Budapest, L'Harmattan Kft., 17–46. p.

Mezey László Miklós 2011. Az első „nemzetiségi regény". In Tamás Mihály: Két *part között fut a víz*. Pomáz, Kráter Könyvkiadó, 195–199. p.

Pataki Ferenc 1987. *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pataki Ferenc 2011. Az önéletírás dramaturgiája. Az élettörténeti forgatókönyvek. In uő: *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris Kiadó, 309–359. p.

Rády Elemér 1936. A szlovenszkói magyar írók szót kérnek. *Új Élet*, 5. évf. 2. sz. 51–54. p.

Simon Attila 2008. A Csehszlovákiához került felvidéki magyarok (1918-1921). In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó, 36–39. p.

Stachel, Peter 2007. Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio*, 18. évf. 4. sz. 3–33. p.
Szvatkó Pál 1937. Szlovenszkói magyar irodalom. In *Szlovenszkói magyar elbeszélők*. Budapest, Franklin, 5–24. p.
Tamás Mihály 2011. *Két part között fut a víz*. Pomáz, Kráter Könyvkiadó.
Végh Balázs 1997. A kisebbségi irodalom elméleti kérdései. *Korunk*, 3. évf. 6. sz. 54–58. p.
Wellek, René 2006. Az irodalom és a társadalom. In Wellek, René–Warren, Austin: *Az irodalom elmélete.* Budapest, Osiris Kiadó, 94–110. p.
White, Hayden 1997. A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris–Gondolat, 68–102. p.

Adrien Papp

Identity shaping factors in the novel Két part között fut a víz by Mihály Tamás

In the previous analyses, the novel of Mihály Tamás was only studied as a novel on a national minority, but in this study we also raise the question whether the work could be handled as kind of an autobiography or a fraction of it, providing the identity of the protagonist and the author was detectable. The importance of this issue gains an important role mostly concerning the work's potentially being a reference, and allows the interpretation of the novel in a way that it serves as a source not only for the literary science but also for history.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

Popély Árpád

FEJEZETEK A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG 1945 UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

Fórum Kisebbségkutató Intézet

VESZTRÓCZY ZSOLT

Közép-Európa szolgálatában

(Kiss Gy. Csaba 70 éves)

Bár manapság egyre többen foglalkoznak Közép-Európa múltjával és az ott élő népek történetével, ez a növekedés paradox módon nem feltétlenül garantálja a megfelelő színvonalú munkák megjelenését. Ezek egy jó részénél ugyanis megfigyelhető az a sajnálatos jelenség, hogy szerzőik szinte kizárólag magyarul vagy jobb esetben angolul megjelent anyagokat használnak munkáik elkészítéséhez. Ez különösen akkor rendkívül zavaró, amikor egyik-másik írásban a régió valamelyik országának a múltjáról van szó, a szerző pedig nyelvtudás hiányában nem használja az adott állam vagy nép nyelvén született anyagokat. Velük szemben azonban, igaz, egyre kisebb számban létezik még a „régi vágású" kutatógárda, mely a térséget nem kényelmesen, a számítógép mellől ismerte meg, hanem az utazásai és emberi kapcsolatai során szerzett személyes élményein keresztül, miközben egy vagy több, általuk kutatott nép nyelvét is elsajátította. Ez utóbbi csoportba tartozik a térség, ezen belül pedig a lengyel, szlovák és horvát múlt kutatója, az irodalomtörténész Kiss Gy. Csaba is, aki idén tölti be 70. életévét.

Kiss Gy. Csaba 1945. április 2-án született Budapesten. Felsőfokú tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–német szakán végezte 1963 és 1968 között, bár előtte a választása csaknem a francia nyelvre esett. Egyetemi évei alatt fedezte fel magának Lengyelországot és a lengyeleket egy véletlennek köszönhetően, majd ezt követően, immár tudatosan a szlovákokat, cseheket, horvátokat, hogy az ünnepelt szempontjából csak a legfontosabb „kutatási téma"-kat említsem. E népek felfedezése révén egy „új világ" nyílt meg előtte, Közép-Európa, ami egy életre szóló szellemi-politikai elkötelezettséget jelentett a számára.

Az egyetem vége felé és annak befejezését követően már tudatosan készült erre a feladatra. Éveken át viszont nem tudott kutatóként elhelyezkedni, így választott témáival csak „másodállás"-ban", lényegében a szabad idejében tudott foglalkozni. 1974-ben sikerült váltania, így először kutatóként, majd az idő előrehaladtával egyetemi oktatóként, szerkesztőként, tudományszervezőként és a közélet dolgaira érzékeny politizáló értelmiségiként is bemutatkozott.

1. „Utak" Közép-Európa felé

1.1. A „lengyel út"

Lengyelországgal egy véletlennek köszönhetően került kapcsolatba egy nyári vakáció során 1964-ben. Ez nem volt egyedülálló, hiszen ő is ahhoz a fiatal nemzedékhez tartozott, mely a hatvanas évek elején kelt útra a kádári Magyarországról, hogy felfedezze

a világot. Mivel akkoriban egy magyar átlagpolgár még nem kaphatott útlevelet Nyugat felé, így ezek a fiatalok a szocialista tábor bizonyos országai felé indultak. Bár a Szovjetunió, a különutas Albánia vagy a már Nyugatnak számító Jugoszlávia továbbra is megközelíthetetlen volt, de a többi öt államba, Lengyelországba, Csehszlovákiába, Bulgáriába, Romániába és az NDK-ba már szabadon lehetett beutazni. Bár akkoriban ezek az utak sokak számára csak az üdülésről, a helyi gasztronómiáról vagy esetleg csencselésről szóltak, nem egy fiatal felfedezte magának egy-egy ország vagy nép kultúráját is, ami egy életre való elkötelezettséget jelentett a számukra, mint például Csaba esetében is.

Lengyelország akkoriban a fiatalok számára az egyik legkedveltebb célpont volt. Ez nem volt véletlen, hiszen „a nyomott hangulatú, sivár Magyarországon a fiatal nemzedék légszomjtól szenvedett", „a lengyelországi utazásban pedig a szabadság iránti vágy öltött testet.[1] Gomułkáék ugyanis a hatvanas évek elején jóval több engedményt nyújtottak a lengyel társadalomnak, mint az 1956-os forradalmat követő megtorlás vége felé járó kádári Magyarország.

Csaba első, sorsfordító útjáról később így vallott: „Amikor 1964-ben megérkeztem a Kárpátok túlsó oldalára, egy új világ tárult föl előttem. Nem csak egy új nyelvvel találkozhattam, hanem a történelemmel is. Én az újat, a modernet kerestem, a szabadságot (hátha ott valamivel több van belőle, mint nálunk), és meglepődve tapasztaltam, a diákklubok, a jazz, az absztrakt festmények között lépte-nyomon ott van a történelem. Az emlékezet fontosságára kellett rádöbbennem. Ugyanis fölvilágosult buzgóságomban úgy gondoltam, a múlt kacatjait – nemzetet, hazát beleértve – a jövő felé igyekezve eldobhatjuk. Lengyelország szembesített a magyar történelemmel. A régebbivel – Krakkó számos emléke beszélt róla –, és a legközelebbivel is. Ott hallottam először, hogy a Varsói Fölkelés idején magyar katonák segítettek a lengyeleknek. És a felejtés országából jőve ámulva tapasztaltam, mennyire erősen él Lengyelországban a magyar 56 emléke."[2]

Még ott kint, hallás után elkezdte a nyelvet is tanulni, amit hazatérését követően a budapesti Lengyel Intézetben folytatott Varsányi István keze alatt. Közben pedig újra és újra kiutazott, ahonnan könyvekkel megrakottan tért haza, nem pedig az akkor hazánkban jó áron eladható különféle termékekkel. Első, lengyel témájú feladatát Czine Mihály irodalomtörténeti szemináriumán kapta, ahol Jerzy Robert Nowak *Új tendenciák a magyar irodalomban 1957–1966* című munkáját kellett bemutatnia.[3]

Az egyetem befejezését követően először a Pedagógiai Intézetnél kapott állást, majd a *Köznevelés* című folyóiratnál kapott munkát, de mindkét helyen lengyel témájú anyagokkal összefüggő dokumentációs munkát végzett. Bár ezalatt csak a szabad idejében tudott kutatni, ezt mégsem hagyta abba, és rövidesen megjelentek az első írásai is. Munkájának eredményeként hat év elteltével az Irodalomtudományi Intézetbe került, és már szervezetileg is integrálódhatott a magyar tudományos életbe.

1 Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló.* Miskolc, Felsőmagyarország, 1997, 67. p.
2 Kiss 1997, 8. p.
3 Ez az írás később a *Jelenkor* című folyóirat 1970. évi 5. számában jelent meg, Kovács István társszerzőségével.

Doktori disszertációját is lengyel témából, az akkoriban „burzsoá egzisztencialistá"-nak bélyegezett Witold Gombrowicz munkásságából szerette volna írni, ami egyfajta lázadás volt a részéről a korabeli irodalomtörténet-írás sematizmusa ellen. Hivatalos részről azonban ezt nem javasolták neki, így dolgozatában végül a két világháború közötti magyar és lengyel családregény párhuzamaival foglalkozott Sziklay László témavezetése mellett.

Az 1970-s években is sokszor járt hosszabb-rövidebb időre Lengyelországban, mely akkoriban a szabadságot, „a hazai szürkeség vágyott ellenpólusát" jelentette a számára.[4] 1978-as útja, amikor a *Dialog* című folyóirat vendégeként járt kint, ismét sorsfordítónak bizonyult a számára. Az év őszén választották pápává Krakkó püspökét, Karol Wojtylát, és ez a tény, valamint a rendkívül népszerű egyházfő híres jelszava, a „Ne féljetek" katartikus hatással volt a lengyelekre. A megváltozott ország varázsa Csabát sem hagyta érintetlenül, aki így vall erről az időszakról: „Azzal a meghatározott meggyőződéssel jöttem haza: fordul a világ. Ha nem is éppen holnap, vagy belátható időn belül, de a kommunizmus a történelem szemétdombjára kerül. Fölszabadító hatással volt rám ez a Lengyelország. (…) Ekkor tudatosult bennem, hogy az évek, évtizedek alatt mennyi áltatás szivárgott bele még a belső magánéletembe is."[5]

Az 1980–81-es időket – amiket a híres lengyel író, Ryszard Kapuściński „a Kiegyenesített Gerincek, az Emelt Fők ünnepe"-nek nevezett – családi okok miatt itthonról követte nyomon. Mivel az akkori hivatalos tömegtájékoztatáson keresztül nem jutott hozzá a szükséges információkhoz, ezeket a nyugati hírcsatornák tudósításain, valamint lengyel és magyar barátai beszámolóin keresztül pótolta.

A Szolidaritás Lengyelországa rendkívül éles és lehangoló kontrasztban volt a kádári Magyarországgal szemben. A kinti események ugyanis messze nem gyakoroltak olyan hatást a korabeli magyar közvéleményre, mint 1956-ban. Ráadásul a hazai közvélemény el is hitte a kádári propagandagépezet hazugságait, a magyar átlagpolgárban pedig meglehetősen negatív vélemény alakult ki a sztrájkoló lengyelekről. Bár Csaba akkoriban szívós harcot folytatott ezen jelenségek ellen, küzdelme meglehetősen eredménytelennek bizonyult, mivel a tömegtájékoztatás hazugságait leleplező vagy a lengyelellenes megnyilvánulásokra adott válaszait egyszerűen nem közölték le. Akkor szerzett élményei hatására született meg a *Lengyel napló* című könyve is, melybe az egykori lengyel események hatására született hazai reakciókat, kormánypártiakat és ellenzékieket, valamint az ezekhez kapcsolódó személyes élményeit gyűjtötte össze.

1.2. A „szlovák út"

Az egyetem vége felé kezdett el szlovákul is tanulni, részben a prágai tavasz hatására. Ez a döntése a magyarországi szlavisztika szempontjából egy lényeges újdonságot jelentett. Addig ugyanis a szlovák–magyar kapcsolatok történetével foglalkozó emberek, mint például Pechány Adolf, Steier Lajos, Borsody István, Dobossy László, Szalatnai Rezső, Kovács Endre, Arató Endre vagy Sziklay László a legtöbbször a Felföld északi,

4 Kiss 1997, 65–66. p.
5 Kiss 1997, 9. p.

szlovák többségű területeiről származtak vagy pedig a két világháború közötti Csehszlovákiában nőttek fel a magyar kisebbség tagjaként. Számukra a szlovák nyelv és kultúra ismerete nem egy tudatos döntés eredménye, hanem a születésüknek köszönhetően egyfajta „természetes állapot" volt.

Az évek során Csaba rendszeresen járt át Csehszlovákiába, ahol mind a magyar, mind a szlovák értelmiségiekkel és írókkal kapcsolatba került, írásaiban pedig gyakran reagált munkáikra. Ennek megfelelően, a magyar–szlovák közeledés elősegítése jegyében 1981 márciusában meg akarták hívni Vladimír Mináčot a budapesti Kossuth Klubba, az író sok vitát kiváltó történelmi esszégyűjteményéről való vitaestre. A találkozót azonban a hatalom megakadályozta, az egyik bennfentestől pedig nemcsakInáč, hanem Csaba is megkapta a nacionalizmus bélyegét.[6]

1991–92-ben a magyar szellemi és politikai életben többször is jelentkeztek olyan hangok, melyek a szlovák politikai útkeresést, majd az önálló állam megalakulását célzó törekvéseket „enyhe lenézéssel", nemegyszer „civilizátori fölénnyel" kezelték.[7] Csaba fellépett ezen megnyilatkozások ellen is, és pozitívan ítélte meg északi szomszédaink szándékát.

1.3. A „horvát út"

A horvát nyelvvel már érett fejjel ismerkedett meg. Itt is a szokásos utat járta be, először egyénileg tanulta, majd a zárai nyári egyetemen 1984-ben. Később több, a horvát–magyar kapcsolatok történetét tárgyaló kötet szerkesztője lett, az Adriáról pedig két antológiát is összeállított.

A délszláv háború időszaka hasonló „próbatétel"-t jelentett a számára, mint az 1980–81-es lengyel időszak. Amikor 1991-ben a horvátok egy népszavazáson döntő többséggel a Jugoszláviától való elszakadásra voksoltak, szerb részről fegyveres támadás volt a válasz, amit a világ passzívan szemlélt. A horvát önrendelkezést, majd honvédő háborút mind Magyarországon, mind Nyugaton, részben a második világháborús események hatására, részben az ismerethiányból fakadóan nemegyszer az usztasa jelzővel illették, az agresszor és az áldozat szerepe pedig összemosódott. Csaba az akkori horvátellenes megnyilvánulások ellen rendszeresen fellépett, és mind itthon, mind külföldön igyekezett tisztázni a félreértéseket.

6 „Mináčcsal – és magyar eszmetársaival azért kell vitáznunk, mert képtelenek a történelmet osztályszempontok szerint látni, mert a nemzeti kérdés abszolutizálása miatt a forradalmak feladatait sem helyesen fogalmazzák. Következésképpen tanulságaik sem elfogadhatók. A szocializmus és a demokrácia marxi értelmezése és ennek társadalmi gyakorlata helyett, a nemzeti sajátosságokat abszolutizálva, évszázados ellentéteket nem tisztáznak, hanem – személyes szándékaiktól függetlenül – tovább szítanak. (…)Ináč magyar kritikusa – magyar sérelmet lát a Parázsfúvásban, s nem is láthat mást, mert lényegében azonos eszmei alapon áll a szlovák íróval. Mináčnál pedig szintén a főbűnök között szerepel a közelebbről meg nem határozott »mea culpázás«, vagy pedig a »nemzeti nihilizmus«." E. Fehér Pál: Mire mentség az őszinteség? *Élet és Irodalom*, 15. (1971) 19. sz. 5. p.

7 Kiss Gy. Csaba: *Magyarország itt marad.* Kalligram, Pozsony, 1993, 69–70. p.

1.4. A közép-európai térség

Csaba figyelme a lengyelek, majd a szlovákok után rövidesen maga a régió, Közép-Európa felé fordult. Ez a sokat emlegetett terület a német és orosz birodalom közötti, kis- és közepes népek által lakott térséget jelenti a számára.

Közép-Európa irányába három dolog is ösztönözte. Egyrészt úgy látta, hogy „a magyar irodalom természetét, igazi természetét a hasonló hátterű szomszédos irodalmakkal összevetve ismerhetjük meg igazán. Ebben a tájékozódásban 1967-1968 óta Németh László volt a mesterem. Egyszer s mindenkorra meggyőzött arról, hogy meg kell ismernünk a szomszédság irodalmát". Másrészt „érdemes volt átfigyelni a szomszédba, mivel Varsótól Belgrádig számos olyan mű született – és jelent meg viszonylag hamar magyarul –, amelyek tágíthatták itthon a láthatárt. Nem egy újító ösztönzés érkezett szellemi életünkbe ezekből a közép-európai kultúrákból, bátor műfaji kísérletek példái vagy a történelmi közelmúlt kendőzetlen bemutatása. Vagyis olyan törekvések, amelyek idehaza még többé-kevésbé (inkább többé) tabunak számítottak".[8] Harmadszor pedig Közép-Európa gondolata akkoriban a kétpólusú, Kelet-Nyugat szembenállás alapján kettéosztott világ elutasítását is jelentette. Ez a gondolat ugyanis az egységes, szovjet vezetésű Kelet-Európán belül meghatározott egy olyan, számottevően különböző területet, mely politikai és szellemi tradíciói alapján sokkal inkább a nyugati világhoz volt köthető, mint a keletihez.

A Közép-Európa gondolat felbukkanását a nemzetközi tudományos és szellemi életben Milan Kundera, a Párizsban élő cseh író híres esszéje idézte elő 1984-ben. Hazánkban ez az idea azonban már egy évtizeddel korábban megjelent az Ilia Mihály, majd Vörös László szerkesztette *Tiszatáj* című folyóirat hasábjain. A lap szellemiségéről Csaba így vallott még az 1980-as években, egy álnéven megjelent írásában: a folyóirat egyszerre jelentette „a magyar irodalom néhány XX. századi klasszikusának (elsősorban Németh László és Illyés Gyula) szellemiségét, társadalmi elkötelezettségét, további kapcsolatkeresését a szomszédos népek felé az elzárkózás és a nacionalizmus ellenében, és élő kapcsolatokat a magyar nyelvű irodalmak között. A Tiszatáj akkor hirdetett meg egy sajátos Közép-Európa programot, amikor híre sem volt Milan Kundera nevezetes cikkének (L' Europe kidnappée). Rendszeresen megjelentek itt a hetvenes évek elejétől összeállítások ezekből az irodalmakból (lengyel, cseh, szlovák, jugoszláv, román, bolgár) – egy külön rovatban »Most-punte-híd« cím alatt (a híd szó szlávul, románul és magyarul). Abban a meggyőződésben, hogy a régió népei közötti antagonizmusok fölött létezik valami közös érdek, hogy ezek a sem nem egészen nyugat-, sem egészen kelet-európai népek képesek kilábolni a nem egy tekintetben máig élő nacionalizmusból és megtalálják az együttműködés lehetőségeit".[9]

Az ezredfordulót követően Közép-Európa gondolata, annak politikai tartalmát és jelentőségét teljesen elveszítve egy „meghaladott" fogalommá vált, amiről egyre kevesebb szó esett. Csaba szerencsére ezt nem így érezte, így írásaiban és az előadásain

8 Kiss Gy. Csaba: *Nálunk és szomszéd nemzeteknél. Irodalmi tanulmányok és esszék.* Pécs, Jelenkor, 1994, 5. p.

9 Kiss Gy. Csaba: *A szabadság kísértése. Politikai lecke-szövegek.* Bp., Széphalom, 1999, 27. p.

továbbra is következetesen képviselte ezt a gondolatot, akár a régió múltjáról, akár a jelenéről volt szó, a dolgokat pedig távlatosan ítélte meg, nem pedig a napi politikai szempontok alapján.

2. Közép-Európa jegyében

2.1. A tudomány embere

Csaba kutatásait nem egy elefántcsonttoronyba zárkózott tudósemberként végezte, hanem közvetítő szándékával, részben hogy a térség értékeit bemutassa a magyar szellemi életnek, részben hogy a kölcsönös egymásrautaltság és megismerés érzetét erősítse. Kutatásai, „a térben és időben tett kalandozások – legyen szó politikáról, irodalomról, művelődésről – újra és újra ugyanazon kérdések körül forognak: van-e az európai kultúrának közép-európai változata, miképpen oldhatók meg a nemzet és modernizáció problémái, mi segítheti elő térségünkben a kölcsönös megértést”.[10]

Munkássága alapján rendkívül nehéz lenne egy konkrét tudományághoz besorolni, hiszen több, egymással érintőleges területen is tevékenykedett. Írásaiban legtöbbször az irodalomtörténet és a történettudomány határán mozog, bár a kiindulási pontot alapvetően az előbbi jelenti a számára. Nagydoktori és habilitációs munkáinak bírálói között például egyaránt voltak történészek és irodalmárok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Történeti Intézethez tartozó művelődéstörténeti, míg más egyetemeken az irodalom vagy a hungarisztika tanszékeken tanított. Aktív tagja a szlovák és lengyel történész vegyesbizottságoknak, de a Magyar Írószövetségnek is, miközben több antológiát is összeállított. Írásaiban a lengyel–, a szlovák– és a horvát–magyar kapcsolattörténet mellett e népek irodalmával, kollektív emlékezetével, himnuszaival és a közép-európai régió múltjával foglalkozott. A szomszéd népek mellett is sokat tett azért is, hogy a határon túli magyar sokáig mellőzött ügye ismét polgárjogot kapjon a magyar szellemi és tudományos életben. 1995 óta több hazai és külföldi egyetemen (ELTE, Miskolc, Berlin, Zágráb, Varsó, Nyitra, Prága) vezette be a térség történetébe az ifjabb nemzedék képviselőit.

Az 1990-es évek elején tudományszervezőként is megmutatkozott. A Teleki László Alapítvány égisze alatt működő Közép-Európa Intézet első vezetője volt, az általa vezetett intézményben pedig a térség interdiszciplináris jellegű kutatása folyt.

2.2. Az ellenzéki értelmiségi

Az 1970-es évek Magyarországán az ellenzékiség különböző formái az irodalom és a humán tudományok területén jelentek meg. Ez Csaba esetében is így történt, tevékenysége színtereit pedig a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a Magyar Írószövetség, valamint a *Nagyvilág*, a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* című folyóiratok jelentették.

Az ellenzékiség egyik fajtája például az volt, hogy a rendszer szempontjából rázós kérdésekből készítettek tematikus összeállításokat vagy pedig publikálási tilalom alatt

10 Kiss 1993, 8. p.

álló szerzőktől kértek írásokat. A *Nagyvilág* című lapban például olyan, hazájukban indexen lévő lengyel szerzők művei szerepeltek, mint Witold Gombrowicz vagy Czesław Miłosz. Egy-egy ilyen szám megjelenését persze kemény harcok előzték meg lapon belül, a túlzott szerkesztői engedékenységnek pedig komoly következményei lehettek. A *Mozgó Világ* 1981-es március–áprilisi, már megjelent számát például visszavonták és bezúzták, később pedig magát a lapot is betiltották, de erre a sorsra jutott a *Tiszatáj* is.

Az akkori viszonyok között nem számított legálisnak az a kiadvány sem, amit a neves lengyel történész, Wacław Felczak 70. születésnapjára adtak ki 1986-ban. Ez ugyan az Irodalomtudományi Intézet égisze alatt készült, de a szerzők kiválasztásánál már nem kérték ki az intézmény vezetőségének az engedélyét, s abban több ellenzéki, így az akkor indexen lévő Csoóri Sándor írása is szerepelt.

Politizáló értelmiségiként ott volt a magyarországi rendszerváltás első vonalában is, szellemi téren aktív szerepet vállalva a Kádár-rendszer lebontásában. Ennek kapcsán három fontos eseményben is tevékeny részt vállalt, az 1986-os *Tiszatáj*-ügyben, a Magyar Írószövetség 1986-os „lázadás"-ában, valamint az első demokratikus tömegszervezet, Magyar Demokrata Fórum létrehozásában.

1986 nyarán betiltották a *Tiszatáj* című folyóiratot. Nagy Gáspárék kezdeményezésére válaszul aláírásgyűjtés indult a Bethlen Gábor Alapítvány égisze alatt a lap újraindítása érdekében. Az MSZMP Központi Bizottságához és a Minisztertanácshoz intézett petíciót a 114 író, művész és értelmiségi között Csaba is aláírta 1986 novemberében.

Ebben a légkörben került sor a Magyar Írószövetség közgyűlésére 1986. november 29–30-án, Budapesten, ahol a mérleg a lázadók javára billent. A felszólalók nagy része ugyanis kemény kritikában részesítette az aczéli kultúrpolitikát, és sokan foglalkoztak a *Tiszatáj* ügyével is. Ezt követően elhangzott a legfelsőbb párt- és állami vezetőkhöz intézett ominózus petíció is, amit éppen Kiss Gy. Csaba olvasott fel. A szervezet vezetőségét újraválasztották, de a frissen megalakult testületbe nem kerültek be párttag vagy a hatalommal együttműködő írók. Válaszul az államhatalom részéről több kísérlet is volt, hogy az írószövetséget ellehetetleníthessék, felmerült a szervezet feloszlatásának lehetősége is, de egy ilyen drasztikus lépést az akkori nemzetközi helyzetben már nem mertek megtenni.

Mivel a cenzúra miatt nem tudott beszámolni ezekről az eseményekről Magyarországon, ezért írásait nemegyszer külföldi lapokhoz volt kénytelen elküldeni. Cikkei így a *Bécsi Napló*ban, a *Párizsi Magyar Füzetek*ben és az akkor már függetlennek számító lengyel *Tygodnik Powszechny*ben jelentek meg név nélkül, vagy Martonvásári, Varga Dávid és Szabadfalvy Árpád álnevek alatt.

Részt vett az 1980-as évek első magyar, legálisan működő mozgalma, a Magyar Demokrata Fórum létrehozásában is, ami az első lépést jelentette a többpártrendszer felé vezető úton. Maga a szervezet 1987 szeptemberében alakult, Lakitelken. Csaba, író barátai révén a találkozó egyik szervezője és résztvevője volt, felszólalásában pedig a lengyel átmenet megszívlelendő tanulságaira hívta fel a figyelmet. Később az ideiglenes elnökség tagja és a szervezet első szóvivője lett.

1990 nyarán a Magyar Demokrata Fórum alelnökévé választották, de több politizáló értelmiségihez hasonlóan rövidesen ő is komoly dilemma elé került. A választási győzelmet követően ugyanis dönteni kellett arról, hogy politikai, esetleg diplomáciai pályára lép, vagy visszatér eredeti hivatásához. Ő a jól fizető kormányzati és/vagy (párt)poli-

tikai tisztségeket elhárítva az utóbbi mellett döntött és visszavedlett értelmiségivé, akit ugyan „a sors megmártott a politikában, de önszántából kilépett belőle". Saját szavaival élve, „azóta a politikának megfigyelője, nem pedig szereplője vagyok."[11] Ugyanakkor a térség szakértőjeként és politizáló értelmiségiként az 1990-es évek első felében sokszor adott hangot véleményének publicisztikáiban, de mindig távlatosan ítélte meg a dolgokat, sohasem napi politikai szempontok alapján.

* * *

Ha végigtekintünk ezen a hét évtizeden, akkor egy eredményekben gazdag tudósi pálya képe bontakozik ki előttünk, egy sokszínű ember további folytatásra váró életműve. Mindezek reményében, az Isten éltessen soká, Csaba!

3. 70 év évszámokban

1945. április 2. Budapesten született (szülők: Kiss György, Velics Vilma)
1959–1963 József Attila Gimnázium, Budapest
1963–1968 Eötvös Loránd Tudományegyetem, német–magyar szak
1968–1971 Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont – tudományos gyakornok
1971–1974 Köznevelés című folyóirat – újságíró
1974–1977 Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet – aspiráns
1974–1980 Nagyvilág című folyóirat – rovatvezető
1977–1981 Kelet-Európai Irodalmak Kutatócsoportja – tudományos munkatárs
1981–1986 Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet – tudományos munkatárs
1986. kandidátusi cím megszerzése – a mű címe: *A két világháború közötti lengyel és magyar regény néhány tipológiai összefüggése. Analógiák és eltérések a családregény történetében*. Témavezető: Sziklay László
1986–1992 Magyarságkutató Intézet – tudományos főmunkatárs
1988–1992 Hitel című folyóirat – munkatárs
1988–1991 Magyarságkutatás című évkönyv – szerkesztő
1992–1995 Teleki László Alapítvány, Közép-Európa Intézet – igazgató
1994–1998 Miskolci Egyetem – docens
1995–2010 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Művelődéstörténeti Tanszék –docens
1995 – Magyar Írószövetség elnökségi tagja
1997. Kodály Zoltán-díj
1999 Humboldt Egyetem, Berlin – vendégtanár
1999–2003 Széchenyi Professzori Ösztöndíj
1999–2004 Zágrábi Egyetem – vendégtanár
2005–2006 Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra – vendégtanár
2007. habilitáció – a mű címe: *A modern nemzet irodalmi reprezentációja Közép-Európában*

11 Kiss 1993, 8. p.

2007–2010 Károly Egyetem, Prága – vendégtanár
2008. József Attila-díj
2010. nagydoktori fokozat – a mű címe: *Egy nemzeti jelkép történetéhez. (Kelet-Közép-Európa himnuszai)*
2011. Varsói Egyetem, Hungarológiai tanszék – vendégtanár
2011. Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje

4. Válogatott bibliográfia

4.1. Önálló kötetek

A két világháború közötti lengyel és magyar regény néhány tipológiai összefüggése. Analógiák és eltérések a családregény történetében. Bp., Magyar Tudományos Akadémia. Sokszorosító, 1985, 10 p. (Kandidátusi értekezés tézisei)

Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek. Bp., Pesti Szalon, 1993, 326 p.

Magyarország itt marad. Pozsony, Kalligram, 1993, 223 p. (Dominó könyvek)

Nálunk és szomszéd nemzeteknél. Irodalmi tanulmányok és esszék. Pécs, Jelenkor, 1994, 220 [10] p. (Kiseurópa sorozat)

Europa Centrală, naţiuni, minorităţi. Studii, eseuri, articole. Bucureşti, [Bp.], Kriterion, Pesti Szalon, 1997, 192 p.

Lengyel napló. Miskolc, Felsőmagyarország, 1997, 224 p.

A szabadság kísértése. Politikai lecke-szövegek. Bp., Széphalom, 1999, 272 p.

Nyugaton innen – Keleten túl. Művelődéstörténeti esszék és tanulmányok. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000, 229 p.

A haza, mint kert. Bp., Nap, 2005, 227 p. (Magyar esszék)

Dziennik polski (1980–1982). Poznań, Instytut Lingwistyki. Filologia Węgierska Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2000, 188 [1] p. (Bibliotheca Hungarica 2.)

Ariadné, avagy a bolyongások könyve. Bp., Ráció, 2007, 231 p. (Változó Európa 3.)

Lekcja Europy Środkowej. Eseje i szkice. Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2009, 318 p. (Biblioteka Europy Środka)

A morva himnusz. Bp., Ráció, 2009, 188 p. (Változó Európa 4.)

Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai. Egy nemzeti jelkép történetéhez. Bp., Nap, 2011, 245 p. (Magyar esszék)

Nemzetek és előítéletek. Esszék, tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig. Bp., Nap, 2013, 227 p. (Magyar esszék)

Understanding Central Europe: nations and stereotypes. Essays from the Adriatic to Baltic Sea. Bp., Sun, 2013, 191 p. (Hungarian essays)

Budimpešta – Zagreb. S povratnom kartom. Zagreb, Srednja Europa, 2014, 222 p.

4.2. Válogatott és szerkesztett kötetek

Kiss Gy. Csaba, Varga Csaba (vál., szerk.): *Keleti Golf-áram. Irodalmi útirajzok*. Bp., Kozmosz Könyvek, 1976, 288 p., [8] t.

Bába Iván, Kiss Gy. Csaba, Wlachovský, Karol (vál., szerk.): *Ballada a kút vizéről. Mai szlovák elbeszélők.* [Bp.], Európa, 1983, 275 p. (Modern könyvtár 469.)

Hašek, Jaroslav: *Lőcsei közjáték.* Miskolc, Felsőmagyarország, 2001, 189 p. (Felföldi kincsestár 7.)

Mikszáth Kálmán: *Isten hóna alatt*. Wlachovský, Karol, Kiss Gy. Csaba (vál., szerk.). Miskolc, Felsőmagyarország, 2003, 199 p. (Felföldi kincsestár 8.)

Magyar írók az Adrián. Antológia. [Bp.], Palatinus, 2007, 370 p.

Mikszáth Kálmán: *Tvrdé kotrby.* Wlachovský, Karol, Kiss Gy. Csaba (vál., szerk.). Bratislava, Marenčin, 2007, 190 [2] p.

Mikszáth Kálmán: *Fešáci*. Wlachovský, Karol, Kiss Gy. Csaba (vál., szerk.). Bratislava, Marenčin, 2008, 295 p.

Tam na Północy. Węgierska pamięć polskiego Września. Warszawa, Most, 2009, 208 p.

„Ott Északon…" Magyarok a lengyel szeptemberről. Bp., Széphalom, 2009, 189 p.

Adriai képek. Magyar útirajzok. Antológia. [Bp.], Palatinus, 2008, 434 p.

Mikszáth Kálmán: *Slovenskí rodáci*. Wlachovský, Karol, Kiss Gy. Csaba (vál., szerk.). Bratislava, Marenčin, 2010, 268 [4] p.

4.3. Szerkesztett kötetek

Kiss Gy. Csaba, Pabiniak, Henryk (szerk.): *Polsko-węgierskie stosunki kulturalne. 1948-1978. A magyar–lengyel kulturális kapcsolatok. 1948–1978.* [Bp.], Tankönyvkiadó, 1980, 129 p.

Kiss Gy. Csaba, Kovács István (szerk.): *Hungaro – Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára.* Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1986, 245 p.

Cetnarowicz, Antoni, Kiss Gy. Csaba, Kovács István (szerk.): *Węgry - Polska w Europie Środkowej. Historia – literatura. Księga pamiątkowa ku czci profesora Wacława Felczaka.* Kraków, Profesjonalna Szkoła Biznesu, 1997, 323 p. [1] t.

Kiss Gy. Csaba, Konrad Sutarski (szerk.): *Lengyel nyár, magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között.* Bp., Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, Argumentum, 1997, 181 p.

Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., ELTE Művelődéstörténeti Tanszék, Kortárs, 2004, 196 p. (Az ELTE Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 3.)

Kiss Gy. Csaba, Simonyi Zoltán (szerk.): *„…egyenesen szembenézni a sorssal…" Magyar írók Zbigniew Herbertről.* Bp., Széphalom, 2008, 158 p.

Kiss Gy. Csaba, Pápay György (szerk.): *Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért.* Bp., Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs, 2011, 205 p. (Tanácskozások az Írószövetségben)

4.4. Kötetben megjelent írások

Hviezdoslav dala a vérről. Hviezdoslavova pieseň o krvi. In Hviezdoslav, Pavol, Országh: *Véres szonettek. Krvavé sonety.* Bp., Bratislava, Európa, Tatran, 1978, 71–81., 82–92. p.

Nemzetiségi olvasótáborok. In Bánlaky Pál, Kamarás István, Varga Csaba (szerk.): *Olvasótábor. Egy magyar közművelődési kísérlet.* Bp., Tankönyvkiadó, 1979, 54–57. p.

Liberális pánszlávizmus? Néhány szempont Ján Palárik „O vzájomnosti slovanskej" című írásának értékeléséhez. In Gyivicsán Anna (szerk.): *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből. Dobossy László 70. születésnapjára.* Bp., ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 1980, 251–259. p.

Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza: a Tanú-évek Közép-Európa képe. In *Németh László életműve. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi és az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete közös tanácskozása. Budapest, 1981. november 26–27.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, 1982, 42–48. p.

Nemzetiségi identitás a legújabb magyarországi szlovák irodalomban. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A II. békéscsabai Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai 1980. szeptember 30. – október 2.* Bp., Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, 1981, 2. köt. 385–393. p.

Sziklay László „polonicái". Kelet-európai századok. In Fried István (szerk): *Tanulmányok Gál István Apollo folyóiratának és Sziklai László tudományos pályájának ötvenedik évfordulójára.* Bp., József Attila Tudományegyetem, Magyar Iparművészeti Főiskola, 1984, 6–9. p. (Studium)

Cultural relations between Hungarians, Czechs and Slovaks. In Kurucz Gyula (szerk.): *Hungaria litterata, Europae filia.* Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1985, 103–108. p.

„Tejtestvérek". Németh László Kelet-Európa-felfogásának néhány összetevője 1945 előtt. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., Magvető, 1985, 102–118. p. (JAK füzetek 17.)

Térviszonyok és értékek. Ladislav Ballek: A segéd. In Filadelfi Mihály (szerk.): *Néhány szó a szavakról. Tanulmányok a mai szlovák irodalom 1970–1985 című konferencia anyagából.* Békéscsaba, Új Aurora Szerkesztőség, 1987, 45–53. p. (Új Aurora füzetek)

Über einige Aspekte des Generationenromans in den slawischen und nichtslawischen Literaturen von Ostmitteleuropa. In Király Péter, Hollós Attila (szerk.): *Hungaro - Slavica 1988. X internationaler Slavistenkongress. Sofia, 14-22. September 1988. X. международный съезд славистов София, 14-22 сентября 1988 г.* Bp., Akadémiai, 1988, 103–112. p.

A polgárosodás néhány kérdése a családregények tükrében. In Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia. Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Gyula Békés Megyei Levéltár, 1989, 167–173. p. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.)

Central European writers about Central Europe. In Schöpflin, George, Wood, Nancy (szerk.): *In search of Central Europe.* Cambridge, Polity, 1989, XI., 221. 125–136. p.

A kelet-közép-európai nemzetfogalom és Németh László. In Grezsa Ferenc (szerk.): *A gondolkodó Németh László. Konferencia Hódmezővásárhelyen 1990. április 28-án.* [Hódmezővásárhely], Németh László Társaság, Petőfi Művelődési Központ, [1990], 34–38. (Juss füzetek 1.)

A Respublika vagy Lengyelország. In Hermann Péter (szerk.): *Lengyelország újra Európa térképén.* Bp., Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, Magyar–Lengyel Baráti Kör, [1990], 93–97. p.

A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában. In Réz Pál (szerk.): *Bibó-emlékkönyv.* Bp., Bern, Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, 1. köt. 111–116. p.

Vázlat a magyar–szlovák szellemi kapcsolatokról (Nyelv, ami elválaszt). In Alexa Károly, Szörényi László (szerk.): In *„Tagjai vagyunk egymásnak". A Tarzuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai.* Bp., Szépirodalmi, Európa Alapítvány, [1992], 380–384. p.

A családi tér kelet-közép-európai regényekben századunk első négy évtizedében. In Balogh Magdolna, Berkes Tamás, Krasztev Péter (szerk.): *Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában.* Bp., Balassi, 1992, 59–73. p. (Res publica nostra 2.)

Národnostné menšiny v strednej Európe – definície a typológie. In Plichtová, Jana (szerk.): *Minority v politike. Bratislavské sympózium II konané 13.-16. novembra 1991 pod záštitou Václava Havla prezidenta ČSFR. Kultúrne a jazykové práva.* Bratislava, Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, 1992, 61–65. p.

Nedorozumenie a naše komplexy. In Zelenák, Peter (szerk.): *Slovensko - maďarské vzťahy v 20. storoči.* Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 1992, 59–63. p.

Stanisław Vincenz életének tájai. In Vincenz, Stanisław: *Tájak – történelemmel.* Pécs, Jelenkor, [1994], 259–266. p. (Kiseurópa sorozat)

Nationalismus und Kommunismus in Mitteleuropa. Kurucz Gyula (szerk.): *Nationalismus - Identität – Europäertum. Wortmeldungen aus acht Ländern.* Berlin, Edition q., 1994, 25–34. p.

A területi autonómia jegyében. A szlovák nemzeti terület elhatárolásának döntő szakasza. In Molnár Imre (szerk.): *Szlovákok az európai történelemben. Tanulmányok.* Bp., Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány, 1994, 43–49. p.

In a two-way mirror: Hungarians and Slovaks. In Walas, Teresa (szerk.): *Stereotypes and nations.* Cracow, International Cultural Centre, 1995, 55–60. p.

Borders and nations in Central Europe. In Éger György, Langer, Josef (szerk.): *Border, region and ethnicity in Central Europe. Results of an international comparative research.* Klagenfurt, Norea, 1996, 7–11. p.

Was ist der Ungar? In Altermatt, Urs (szerk.): *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa.* Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1996, 124–130. p. (Buchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa 4.)

Szlováknak lenni. In Chmel, Rudolf (szerk.): *A szlovákkérdés a XX. században.* Pozsony, Kalligram, 1996, 595–601. p. (Visegrád könyvek)

Ungarn. In Heuberger, Valeria, Suppan, Arnold, Vyslonzil, Elisabeth (szerk.): *Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus.* Wien, München, Verlag für Geschichte und Politik, Oldenbourg, 1996, 257–275 p. (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 24.)

Adalékok Felső-Magyarország irodalmi mítoszához. In Mészáros András (szerk.): *Eszmetörténeti és irodalomtörténeti hagyományok.* Pozsony, Kalligram, 1997, 13–16. p. (Dialógus könyvek)

Dwie wizje duchowej ojczyzny w Europe Środkowej Stanisław Vincenz i László Németh. In Wyrozumski, Jerzy (szerk.): *Polska i Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej.* Kraków, MCK, 1997, 259–267. p. (Nauka 7.)

Mikszáth Kálmán és a szlovákok. In Kovács Anna (szerk.): *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón. Balassagyarmat, 1997. május 28–30.* [Salgótarján], Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, [1997], 130–134. p. (Discussiones Neogradienses 7.)

Adalékok a haza irodalmi szimbolikájához. In Berkes Tamás (szerk.): *Bohemia et Hungaria. Tanulmányok a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp., Osiris, 1998, 49–54. p.

A tájhaza fölfedezése. In Speer, Georg Daniel: *Magyar Simplicissimus.* Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 5–7. p. (Felsőmagyarországi Minerva 1.)

Pešť a Budín ako duchovné strediská Slovákov. Pest-Buda mint szlovák szellemi központ. In Hrivnák, Michal (szerk.): *Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov. Zborník materiálov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997.* Bp., Etnikum, 1998, 25–30., 138–144. p.

A Felföld polgári Atlantisza. In *Szlovenszkói városképek. Kassa, Érsekújvár, Eperjes, Losonc, Lőcse.* Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 171–176. p. (Felsőmagyarországi Minerva 4.)

Central European myths of conquest. In Cholnoky Győző (szerk.): *Minorities research. A collection of studies by Hungarian authors.* Bp., Lucidus, 1999, 40–46. p.

Kálmán Mikszáth und der Mythos von Oberungarn. In Behring, Eva, Richter, Ludwig, Schwarz, Wolfgang F. (szerk.): *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas.* Stuttgart, Steiner, 1999, 337–345. p. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 6.)

A Kárpátok felől... A lengyel és a szlovák magyarságkép változásai a 20. században. In Pataki Ferenc (szerk.): *Magyarságkép és történeti változásai.* Budapest, MTA, 1999, 71–79. p.

„Nincs jobb bor a magyar bornál" (néhány lap a tokaji bor lengyel hírének történetéből). In Sturm László (szerk.): *Tokaj a világirodalomban. Tanulmányok & művek.* Miskolc, Felsőmagyarország, 2000, 11–18. p.

Ján Kollár és Tokaj. In Sturm László (szerk.): *Tokaj a világirodalomban. Tanulmányok & művek.* Miskolc, Felsőmagyarország, 2000, 87–93. p.

Karcsiról – két tételben. In Wlachovský, Karol: *Köztes szerepben. Párbeszéd a magyar és szlovák irodalommal – közös dolgainkról.* Bp., Ister, 2001, 268–276. p.

Hungary and its neighbours. In Purchla, Jacek (szerk.): *From the world of borders to the world of horizons.* Cracow, International Cultural Centre, 2001, 56–69. p.

Places of common memory. In Purchla, Jacek (szerk.): *Central Europe a new dimension of heritage. International conference 1-2 June 2001.* Cracow, International Cultural Centre, 2003, 56–69. p.

Fogadó a Krakkói kalaphoz. Lengyel motívumok és hangulatok Krúdy Gyula elbeszéléseiben. In Kovács István, Petneki Áron (szerk.): *Bámulám a Visztulát... Krakkó a magyar művelődés történetében.* Bp., Balassi, 2003, 183–189. p.

Zygmunt Krasiński Istentelen színjátéka. In Krasiński, Zygmunt: *Pokoli színjáték. Drámai költemény négy részben.* Debrecen, Csokonai, 2004, 94–96. p. (Szabó Lőrinc kiadatlan drámafordításai 3.)

Dodaci uz nacionalnu zemljopisnu simboliku. In Kruhek, Milan (szerk.): *Hrvatsko-mađarski odnosi, 1102.-1918. Zbornik radova.* Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2004, 235–238. p. (Biblioteka Hrvatska povijesnica. Posebna izdanja)

Kelet és Nyugat között. In Sallai Éva (szerk.): *Remények és aggodalmak az Európai Unió kapujában. Nemzetközi szimpózium Budapesten, 2003. október 30.* Bp., Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, 2005, 111–122. p. (Kölcsey füzetek 12.)

Fiumei képek Kánya Emília idejéből. In Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Bp., Kortárs, 2005, 177–181. p.

Nemzeti identitás – vallási identitás a közép-európai nemzeti himnuszokban. In Dávid Gyula, Veress Zoltán (szerk.): *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról.* Stockholm, EKE, 2008, 187–196. p. (Határtalan hazában 6.)

Történelmi és nemzeti héroszok a közép-európai himnuszokban. In Papp Endre (szerk.): *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hitel. Antológia.* [Bp.], A Hitelért Alapítvány, 2008, 487–492. p.

Nemzeti szimbólumok és alternatívák a közép-európai alkotmányokban. In ifj. Bertényi Iván, Géra Eleonóra, Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat…" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Bp., ELTE, 2012, 271–277. p.

Felföldi forgácsok. In *Heggyel az ég egybemosódik. Ünnepi kötet Korzenszky Richárd 70. születésnapjára.* Tihany, Tihanyi Szent Gergely Alapítvány, 2011, 551–555. p.

4.5. Folyóiratban megjelent írások

Kiss Gy. Csaba, Kovács István: A közeledés útjain (Lengyel tanulmány a magyar irodalomról). *Jelenkor*, 13. (1970) 7. sz. 496–500. p.

Hopp Lajos: A lengyel–magyar hagyományok újjászületése. *Irodalomtörténeti közlemények*, 77. (1973) 4. sz. 488–489. p.

Pamiętnik Slowiński. *Helikon*, 19. (1973) 4. sz. 618–619. p.

Dobossy László: A közép-európai ember. *Irodalomtörténeti közlemények*, 77. (1973) 6. sz. 776–777. p.

Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom. Jegyzetek az utolsó negyedszázad szlovákiai magyar irodalmáról. *Alföld*, 26. (1975) 10. sz. 23–29. p.

Zoltán Fábry: Vox humana. *Helikon*, 21. (1975) 1. sz. 119–120. p.

Testvérlap – egy lengyel folyóirat margójára. Mozgó Világ, 2. (1976) 2. sz. 44–46. p.

Julian Krzyżanowski (1892–1976). *Helikon*, 23. (1977) 3. sz. 393–394. p.

Związki i paralele literatur polskiej i słowackiej. *Helikon*, 24. (1978) 1–2. sz. 251. p.

Ady lengyel fordítója. Három kérdés Bohdan Zadurához. *Napjaink*, 17. (1978) 3. sz. 26. p.

Sziklay László: Visszhangok. *Alföld*, 30. (1979) 4. sz. 80–81. p.

Néhány szempont a lengyel és a magyar regény 1945 és 1948 közötti fejlődésének tipológiai összevetéséhez. *Literatura*, 7. (1980) 1. sz. 36–41. p.

Gombrowicz naplójáról. *Nagyvilág*. 25. (1980) 6. sz. 873. p.

Ott nemzet él. Vladimír Mináč esszéiről. *Mozgó Világ*, 7. (1981) 9. sz. 12–16. p.
Kerényi Grácia lengyel kitüntetése. *Nagyvilág*, 26. (1981) 5. sz. 762. p.
Otthon Közép-Európában. *Nagyvilág*, 27. (1982) 6. sz. 934–935. p.
Rapszódosz Trójából. Vázlat Zbigniew Herbert költészetéről. *Alföld*, 33. (1982) 6. sz. 74–77. p.
Családtörténeti modellek a közép-európai irodalmakban (Dąbrowska, Krleža, Babits). *Hungarológiai Közlemények*, 14. (1982) 52. sz. 341–346. p.
Egykorú szlovák tudósítások Madách képviselővé választásáról. *Literatura*, 10. (1983) 1–4. sz. 248–251. p.
A Literatura na Świecie „magyar száma". *Nagyvilág*, 28. (1983) 4. sz. 605. p.
Bemerkungen zum Problem des sogenannten Generationenromans in Ostmitteleuropa. *Neohelicon*, 11. (1984) 1. sz. 161–170. p.
The Slovakian historical essay or the difficulties of interpretation. *Acta litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26. (1985) 1–2. sz. 285–290. p.
A tájhaza hagyományaiból. Czesław Miłosz Szülőföldi Európájáról. *Kortárs*, 29. (1985) 10. sz. 104–108. p.
„Tejtestvérek". (Németh László Kelet-Európáról 1945 előtt). *Alföld*, 36. (1985) 8. sz. 25–34. p.
A magyarországi polonisztika 1971–1980. *Helikon*, 31. (1985) 1. sz. 76–95. p.
A családtörténet értelme. Babits Mihály: Halálfiai, Maria Dąbrowska: Éjjelek és nappalok. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. (1985) 3. sz. 342–351. p.
A Kárpát-medence múlt századi nemzetiségi konfliktusairól, lengyel szemmel. Jegyzetek Wacław Felczak munkáihoz. *Napjaink*, 25. (1986) 7. sz. 12–14. p.
Magyar irodalom – két lengyel folyóiratban *Nagyvilág*, 32. (1987) 3. sz. 447–448. p.
Hungaria i/lub Slavia. Ideologia narodowa w prasie słowackiej 1861 roku. *Pamiętnik słowiański*, 36/37. (1986/1987) 205–245. p.
Hogy is volt azzal a nemzeti érzéssel? *Hitel?* 3. (1990) 23. sz. 38–39. p.
Alföldi szlovákokból – szórványnemzetiség *Regio*, 1. (1990) 1. sz. 44–48. p.
Milyen Szlovákiát? *Heti Világgazdaság*, 13. (1991) 39. sz. 71. p.
A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában. (Nem fiktív műfajok). *Alföld*, 42. (1991) 6. sz. 43–63. p.
Sorskérdések szlovén tükörben (Az eltört korsó című esszégyűjtemény margójára). *Tiszatáj*, 46. (1992) 10. sz. 93–95. p.
És a magyar nemzeti mítoszok? *Élet és Irodalom,* 36. (1992) 51–52. sz. 11. p.
Vázlat a nemzeti kisebbségekről. *Educatio*, 2. (1993) 2. sz. 173–178. p.
Hol tévesztettünk utat? Nyílt levél Bíró Zoltánhoz, Csoóri Sándorhoz, Csurka Istvánhoz, Fekete Gyulához, Für Lajoshoz, Joó Rudolfhoz és Lezsák Sándorhoz. *Kortárs*, 37. (1993) 10. sz. 63–72. p.
Egy régi vita folytatása: Hol van Közép-Európa? *Földrajzi közlemények*, 43. (1995) 3–4. sz. 221–222. p.
Civis revidius? Avagy a közép-európai polgári hagyományokról regénytörténeti példákkal. *Új Holnap*, 41. (1996) 3. sz. 85–91. p.
Tisztelgés Wacław Felczak emléke előtt. *Európai utas*, 6. (1996) 2. sz. 38–40. p.
Honalapítási mítoszok Közép-Európából. *Kisebbségkutatás*, 5. (1996) 3. sz. 249–256. p.

Kultúránk közép-európai meghatározottsága. *Kultúra és Közösség*, 1. (1997) 1. sz. 29–33. p.
Önarckép – Gombrowiczcsal. *Hitel*, 10. (1997) 4. sz. 77–80. p.
Honfogadások (Mítoszok hajdan- s jelenkorban, posztmillecentenáriumi jegyzetek). *Új Holnap*, 42. (1997) 5. sz. 62–67. p.
Adalékok az ellenzék Európa- és Közép-Európa-képéhez (Az 1987–90 közötti átmenet néhány politikai jelképéről). *Új Holnap*, 43. (1998) 7. sz. 106–114. p.
Nemzeti jelképek az átmenet idején Közép-Európában. *Valóság*, 42. (1999) 3. sz. 86–91. p.
Nemzeti és vallási identitás a közép-európai nemzeti himnuszokban. *Hitel*, 12. (1999) 1. sz. 72–80. p.
Dobossy László „hazái". *Nagyvilág*, 44. (1999) 5–6. sz. 483–484. p.
Hungarológia, nemzetkép, Közép-Európa. Hungarológia 2. (2000) 3. sz. 180–184. p.
Krakkói naplójegyzetek 1983-ból. *Magyar Napló*, 12. (2000) 2. sz. 90–92. p.
A horvát himnusz közép-európai kontextusban. *Tiszatáj,* 56. (2002) 10. sz. 60–67. p.
Magyarország Kelet és Nyugat között. *Szín*, 8. (2003) 4. sz. 46. p.
A demokratikus ellenállás formái és lehetőségei a Kádár-rendszer válsága idején. *Rubicon*, 15. (2004) 5–6. sz. 30–33. p.
Állandóság és változás a kelet-közép-európai nemzeti himnuszok történetében 1989 után. *Kortárs*, 49. (2005) 11. sz. 69–78. p.
Obraz národa v hymnách střední Evropy. *Slovanský přehled*, 91. (2005), 3. sz. 417–424. p.
Az irodalom csökkenő presztízse térségünkben. *Magyar Napló*, 17. (2005) 6. sz. 46–47. p.
Húsz év után (Lábjegyzetek a Tiszatáj-botrányhoz). *Tiszatáj*, 60. (2006) 6. sz. 11–19. p.
November: a lengyel hónap. *Hitel*, 24. (2011) 11. sz. 6–7. p.
Emlékek faggatása (Örökségünk: a kádári kor), *Hitel*, 24. (2011) 2. sz. 226–231. p.
A zóna ideje, avagy Közép-európai emlékezetalakzatok. *Kortárs*, 36. (2012) 9. sz. 69–72. p.
Nemzet, függetlenség, Közép-Európa, *Hitel*, 28. (2015) 2. sz. 110–115. p.
„A rabul ejtett értelem" – hatvan év után. Közép-európai tanulságok. *Hitel*, 25. (2012) 6. sz. 65–70. p.

A. Gergely András

Rontásvilágok, ígérethazák, elitjólét

Viselkedési kultúrák, társadalmi szerepek, létmódok és rejtett folyamatok hétköznapi vagy magánérdekű tereiben, a kultúraközi viselkedésben és megértésben rejlő tartalékok, belátási perspektívák egyaránt arra figyelmeztetnek, ami a társadalmakról való tudás értelmének és felelősségének határai, kulturális kölcsönhatásai szempontjából fontos. E határok (és mozgásuk, no meg a köztük és fölöttük nekilóduló társadalmi csoporttörekvések) megannyi körei át- meg áthatják egymást, osztódnak és összeolvadnak, „olvasatokká" és értelmezési gyakorlatokká válnak a társas tudásban. Abban is, amely szűkíti a jelentéstereket, s olykor abban még inkább, melynek szélesre fókuszált nagylátószögében rangot, esélyt, érvényt kap a belátások sokfélesége, de akár a kisszerű tévedések is. Az alábbi ismertetők mintegy rímelnek is egymásra legalább annyiban, hogy a társadalomtudományok arculatváltozását nemcsak leképezik, konstatálják, hanem maguk is formálják. Felelősen, izgalmasan, olykor lemondóan drámaian. Ahogyan a kultúrák szokták a társadalmi viselkedésmódokat megőrizni... Hitvilágok, társadalmi remények, jólét-képzetek, romlások és rontások kavarognak az ígérethazák és óhajföldek horizontján, ahol kisebb sétára indulunk alább...

Vágyak, félszek, remények

Székelyföldi falvakban, évtizedek óta folyó kutatásokban és megfigyelési gyakorlatban fölfedett másságok, hitvilágban és mágikus vonzásokban kitermelődött vágykiteljesítésben, rituális kalandokban beavatott szerzői élmények összegződnek Gagyi József kötetében.[1] A szerző a mai vallási mozgalmak, millenarista tüneményekről, próféták, csodák, átmeneti rítusok és másságfelfogások roppant gazdag világába kalauzol, azaz olyan kultuszokba és vágyvilágokba, ahol az emberi világ az érthetőség iránti vágyat tükrözi, a jelenségek rendjét maguk alakítva „érthető" és közvetíthető elemekből, s keretezve értelmezési meg magyarázati momentumokkal. Avagy – s ez sem képtelen állapot – a már hasznavehetetlen képzeteket nem cáfolni, lerontani, félni igyekeznek, hanem hagyják magukra maradni, elszáradni, hanyatlani akár, gond ne maradjon velük. A szociológus, kommunikációkutató, kulturális antropológus szerző a falusi világokban fölfedezett népi vallásosság jeleit, jegyeit, mágikus mechanizmusait követi nyomon, átíveltetvén az apró, kisközösségi, elszigetelt hitvilágokat az univerzális jelentések, konvenciók, értékterek és hagyománytudatok „felső" világába. De éppen hogy nem a zárványokká merevedett, egzotikussá titkolódott paraszti világok kerülnek pillantása

1 Gagyi József: *Amire vágyunk, amitől félünk, amit remélünk*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2010, 274 p.

elé, hanem a megélt szakralitás legkülönb változatai: egy tanya a világteremtés fókuszában; élet és halál közötti átjárhatóságok; hiteles közlés és hűség, bizalom és törvény a helyi „hálózati társadalom" jelenkorában is; késő modern találkozások idegenekkel és tárgyakkal, közösségi automatizmusokkal; korszakok és átmeneti rítusok helyszíneivel; erdélyi szekták és alternatív vallási közösségek szertartásaival, szimbólumok és szcénák valóságleképező hatásaival, egy-egy communitas kulturális-történeti-szakrális kényszereivel; az 1940-es évek végi székelyföldi babonasággal, rémhírekkel és média-manipulációval; a kulturális emlékezet (Assmann) és a „történelem nélküli népek" (Eliade) múltkezelési stratégiáival; jósokkal és szentasszonyokkal, mágikus aktorokkal; a naturális viszonyokat fenntartó hagyományos parasztgazdaságok mentális biztonságtudatával, rontások, jóslások és extázistechnikák rejtelmeivel. Gagyi a rontás, büntetés és betegség közösségi/személyes magyarázatait, a román kalugerekhez járás klasszikus gyimesi terepén tapasztalt titokvilágok feloldásait veszi szakirodalmi szemle közegébe, s talál megannyi más megfelelőt hozzá, gazdagon megtoldva a vallásantropológia csodás világokra vonatkozó tudásanyagát az erdélyi falusi népek szakrális világának empirikus feltárásával. Vállalása nemcsak tudományos nóvum, összegző áttekintés és élményközvetlen forráskutatás, hanem a hívő lélek kozmikus rendjét, a „csodákkal működő világok" mai igényhátterét, a vágyak és remények félelmeket oldó hatásait lajstromozza, s bár nem kíván a vallásosság társadalmi funkcióival elemzően foglalkozni, a mai rituális átalakulások szisztematikus követésével mégiscsak az elemi szakrális élmények közegébe vezeti olvasóit. Kötete hiánypótló, a civilizációs fejlődésminták mellett a társadalmi igazságosságot procedurális szinten újrakonstruáló paraszti közösségek „fent és lent"-képét adja kezünkbe, átmeneteket az írásbeliség és szóbeliség határáról, néprajz és társadalomhistória, jelenkortörténet és mentalitáshagyomány szinkretikus panorámaképével.

Hagyomány mint átalakulás, folyamat mint fordulópont

A „rémisztő panorámaképekkel" dacoló kulturális ellenállások persze az elveszett bizonytalanságokkal, más szakrális kételyekkel, képzetekkel és intézményekkel is kölcsönhatásban vannak. Mert hát léteznek bizonyosságok is (ha mások nem, legalább a bizonytalanságok bizonyossága…!), de ennél még meggyőzőbben közöttünk él a hagyományos világok sorsfordító eseményeinek, szakrális fordulópontjainak emlékezete és megannyi konvenciója is – mint erre Gagyi kötete is több ponton utal. Nem újdonság már, sem a pár éve megjelent (de nem túl sok helyen reflektált) kötet, sem az átalakulási helyzetek vagy sorsfordulók áttekintő elemzése a néprajztudomány kortárs alkotóinak köreiben, hisz a néprajzi változáskutatás évtizedek óta evidens paradigmája a hazai és európai etnográfiának. Ünnepi viszont maga a válogatás: a 70 éves Andrásfalvy Bertalan tiszteletére megszólaló kollégák és egyetemi hallgatók etnográfiai tanulmányaiból állt össze az a kötet, mely a *Studia Ethnographica Hungarica IV*. részeként kínálja hazai és (messzi-közeli) külföldi terepmunkák összefoglaló kutatási témáit.[2] A

2 Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, 2003, 368 p.

Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszéke a tanszékalapító emeritus professzor üdvére szóló ajánlással (Andrásfalvy még ma is egészségben és alkotóerőben…!) úgy örvendezteti meg a korszakos hatású akadémikust a vezetése alatt indult kutatások zárótanulmányaival, tapasztalati összegzésével, hogy a mikromiliőkben zajló adatfelvételek mellett nagy ívű összefoglalókkal teszi komplexszé a szakma jeles vezetőjének tematikai és érdeklődési szférájába illő feltárásokat. Minthogy Andrásfalvy kutatóként, majd szaktudósként, később kulturális miniszterként, tudományművelésben is tradicionális értékrendet hordozó közszereplőként, művelődéspolitikusként volt jelen a köztudatban, így mindazon szakmatörténetileg is jelentős kutatások, melyek a pécsi műhelyből indultak, itt szinte követhetetlen sokrétűségű összképpel kerülnek a tanulmányokba. Bevezetésül néprajzi bibliográfiáját és alapos részletességű életútösszegzését az ünneplő konferencián előadó Vargyas Gábor taglalja e tudós-politikus-kutató vállalásainak módját, okát és tágabb horizontját, köszöntő méltatását Arnold van Gennep átmeneti rítusainak ismertetésével és a „küszöbállapotok" részletrajzaival keretezve. A sokra becsült kolléga, Kisbán Eszter mintegy az átalakuló, de gazdagodása közben is mindegyre hagyományként továbbélő ízléshagyományok egyikét, a táplálkozáskultúrában széles területen elterjedt savanyú ízesítés néprajzának regionális rajzolatát mutatja be…, szinte meghökkentve olvasóját azzal, miképpen és miért oly eltérőek a történeti formák az ízesítésben a lengyel, galíciai, bukovinai és moldvai, dél-romániai és magyarországi konyhákon, milyen alapanyagok mikénti felhasználása és szakácskönyvei kínálták a paraszti kultúrában a „savanyú ízlésirány" kontinuitását az újkorban és a modern korban. A köznépi táplálkozástörténet ecethasználati, erjesztési, tejes és káposztás variációi noha kevésbé a modern fordulópontokhoz köthetők, Kisbán Eszter „vázlatában" az átalakuló hagyomány a változékonyság példatárával és térbeli megjelenítésével épp azt bizonyítja, miként marad kontinuitás maga a változás is, ha étrendről, termő gabonából és gyűjtögetett gyümölcsökből készülő táplálékok, böjti és ünnepi változatokban, leveses vagy húskísérő, szegényeknek vagy gazdagéknak való, keleti vagy északi térségek hagyományaiból „átjött" változatosságban mutatkoznak. Takács Lilla a Somogy megyei Horvátkút település- és szőlőhegy-históriáját dolgozza föl, benépesedés és birtokviszonyok, gondolkodás- és életmódminták terén a 16. századi átalakulását követő, a 20. századra szórványosodás jeleit mutató hegyközségi társadalomtörténetét taglalja. Sági Edit ugyancsak a modernizáció hatására átalakuló eszköztár és a jószágtartás kulturális dimenzióit járja be, de nem szűken magyar, hanem finnországi lapp rénszarvastartók körében. Az arktikus ökológiai viszonyok relatív tartóssága mellett a természeti környezet megbecsülésére és a technikai civilizáció hatásaira figyel, a határokon túlnyúló réntenyésztés mellett a létfenntartás új eszközeire is kitérve: a kulturális mag állandósága mellett a motoros szánok korszaka is beköszönt, a kisebbségi és etnikai eltérések mellett a kulturális diverzitást átható életszínvonal-változások képviselik a folyamatok fordulópontját. A nagy népektől körülvett, etnikai és etnokulturális sajátságait féltve őrző, de adaptációban is helytálló számi népesség „összeomlást és beolvadást elkerülve megmaradó" azonosságtudata ékes bizonysága a változó feltételek közötti értékőrzésnek. E kulturális viselkedésmódok talán még kontrasztosabbak a Nagy Zoltán által kutatott szibériai hantik körében, ahol a nyelv és sokszor a létfeltételek lassú megszűnését az adaptáció technológiai tüneményei segítik, amit például a televízió a vadászéletmódot városi életszférával kiegészítő családfő

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

életmódpéldáival illusztrál. A tajgán megélt valóságtapasztalat és a televíziós élmény regényes, szinte szakrális átélése a kettősség átmenetiségében mutatkozik meg, a tévé mint „házi szellem" is funkciót kap, a televíziós világkép a hiedelemváltozásokra is kihat, erdei-falusi és „külföldi"-orosz oppozíciós modellekbe enged betekintést, két (vagy több) részkultúra identitásformáló hatásegyüttesére, szimbolikus küzdelmére nyújt rátekintési lehetőséget. Filep Antal a kisalföldi Tóközben végez változásvizsgálatot, jogszokások és közösségi büntetésformák jellegzetes modelljeinek ismeretében ered egy ötvenes évek végi eseménysor nyomába, tiltott határátlépés vádjának és büntetésének fogadtatását részletezi a falusi osztályharc egyes állomásainak követésével. Vargyas Gábor nagydoktori disszertációjának témájából, a vietnami brú népcsoport vallási rendszerében zajló változásokról, hagyománycentrikus és újításfókuszált antropológiai vizsgálódás tapasztalatairól kerekít izgalmas összképet, a hegyi törzs környezetéhez és szakrális tradícióihoz kapcsolódó mentalitásáról ad intenzív áttekintést. Az új aratási és cséplési módszerek elterjedése közepette megmaradó rizsistennő-kultusz és a „rituális technológiák" állapotrajza mellett egyén és közösség kihívó konfliktusát mutatja be az újítások és szakralitások dichotómiája keretében. Pócs Éva, ki amúgy e sorozat főszerkesztője is (már a nyolcadik köteten is túl vannak) a 16–18. századi boszorkányperekben megfogalmazódó időjárás-manipuláció, esővarázslás és idővarázslás mitikus körét taglalja: szárazság, jégeső, időrontás, falusi mágia, démonológia és papi varázslás kérdéseiről a boszorkányüldözés magyarországi tényanyagára hagyatkozva komponál illusztrált és roppant izgalmas tér-képet, „felhőhajtó" és „zivatarűző" garabonciásokkal, „zivatarsárkányokkal", idővarázsló táltosokkal, jégcsőszökkel, ördögszövetségesekkel és tündérvarázslókkal. Ugyancsak „ördögi kapcsolatokkal" összefüggésben, a magyarországi Faust-mondakör térbeliségét és időiségét részletező tanulmánnyal szerepel Frazon Zsófia, aki a szájhagyomány és az írott források eltéréseit, sátáni kísértések és Luther *Asztali beszélgetései*ben megjelenő szövetségkötés látomásos végkifejletét (megannyi korabeli párhuzammal) értelmezési keretbe fogva, a protestáns ördögszövetség magyarországi néphitbe átkerült változatával kiegészítve. A hiedelemalakok néprajza és a garabonciás diák vagy tudós (helyenként tudós kocsis) mondai tartalmai és a prédikációirodalomban is jelen lévő ördögszövetségi elképzelések sajátos kapcsolatrendszerében a tágabb európai hagyományba illeszkedő magyar változatok kapnak élfényt és árnyalt bemutatást. Változás és átalakulás ekkénti kultúratörténeti rajzolata a „fausti" irodalom, a nyomtatványok, ponyvák, református kollégiumi képzetátvételek olyan sztereotípia-variánsok őrzői, melyekhez funkcionálisan hasonlót részletez a kötet következő tanulmánya is: Tóth G. Péter a nemzeti értékképformálás eredettörténetéhez nyúl vissza, a magyarokról kialakult „emberevő – törökverő" képzeteket taglalja végvári katonák „kannibalizmusára" utaló források nyomán. A történeti ábrázolás irodalma (Bonfini, Drakula, Báthory Erzsébet, Dózsa-kivégzés metszetei) és a Kézai, Anonymus, Bonfini írásai vagy mintegy ezer év óta a legtöbb írott forrás szerint „vérben gázoló", az ellenség szívét rituálisan kimetsző és fölzabáló „magyar kannibalizmus" változatai, horrorisztikus és vámpíros átmenetei egészen a 18. századig fennmaradtak mint az európai végvidékek rémségességét illusztráló képzetek, melyeknek kultúratörténeti alapjai és átmenetei adják az Európa peremén élők „vadállatiasságának" bizonyságát, majd az újkori népcsoportkapcsolatok révén a változás lassú bekövetkezéséhez, s ezek szolgáltak alapul e ritka folyamatábrához. Eposzok, az

elit és a populáris kultúra hagyományképzetei kínáltak témát Mikos Éva dolgozatához is, kinek vállalása az irodalmi eposzokban megjelenő népies hatások, népszerű és hagyománykövető felfogások, átértelmezések forrásanyagát feltáró ismertetés volt. Az irodalomtudomány és a szövegfolklór-kutatások határán fogant tanulmány széles ívű populáriskultúra-szemlét ad a szerző, avagy a szájhagyomány és a népi írásbeliség határpontjain föllelt változatokból tálal hősköltészeti alapokra épített mentalitástörténetet: a Csodaszarvas „epikai perspektívája", a történeti tárgyú ponyvairodalom nemzeti genezisrajza, a fehér ló, az ősmagyar áldozatfelmutatás táltosai, végül a kalendáriumok és naptárak romantikus konstruktumainak visszahatása a szépliteratúra legkiválóbbjaira (Vörösmarty, Arany) és a történeti nemzetvallásokra (Czuczor, Dunamelléki, Ipolyi, ősi hitvilág-interpretációk) itt szövegvizsgálatok változáskutatásának keretében, a „nemzeti nagyelbeszélések" alakzataiban kerülnek terítékre, elsősorban is forráskritikai összefüggések között. Elbeszélés, a mesemondó és szövege forgatókönyvszerű kommunikációs helyzete, hétköznapi „performance" az a kontextus, amelyben Nagy Ilona kiemeli a textus, maga az archívumokból kibányászott szöveg továbbadásának módjára vonatkozó információk jelentőségét. A gyűjtő tekintete, az elemzés lehetősége, a hiedelemmondák világértelmezése melletti narratív szituációelemzések jelentéstere kap itt kiemelt hangsúlyt, melyet még alátámaszt a lejegyzés számos körülménye, az előadó és a rögzítő szituatív viszonya is. Így a mese vagy történetmondás kiegészül(het) a narratívák lokális identitást vagy a mesélő személyes világképét tükröző felfogásmóddal, gesztusokkal, megjelenítési körülményekkel. A bemutatkozás, a prózai narratívák, a versengő elbeszéléseket közreadók személyes világa, családi háttere, a mesemondások alkalmai és szokásrendje is befolyásolja sokszor, milyen tartalmak és hangsúlyok jelenhetnek meg, s hogyan változik meg maga a gyűjtés módja, technikája, személyközi kapcsolatrendje, tartalma, melyek ugyancsak változást és állandóságot tükröznek egyszerre. S mert a szövegek, mesék, értelmezések folklórtartalmai is szituatívak, a kutatástörténet kénytelen-kelletlen számol is a változatokkal, hermeneutikai megközelítés lehetőségével, reflexiókkal, a gyűjtő befogadói, „megengedő" gondolkodásával… – mint ezt hatévnyi détári mesegyűjtő tapasztalatai alapján Ekler Andrea tapasztalta. A hermeneutikai pozíció „egyáltalán nem az uralkodás tudománya, tehát nem elsajátítás, birtokbavétel", hanem „alárendeli magát a szöveg uralmi igényeinek", „az értelem érvényesülését szolgálja azáltal, hogy kifejezetten és tudatosan áthidalja azt az időbeli távolságot, amely az interpretálót elválasztja a szövegtől, s legyőzi az értelem elidegenedését, mely a szöveget éri" – idézi Gadamer filozófiai vázlatát az *Igazság és módszer* kötetből. A kutatás közbeni viszony adatközlő és kutató között „a szövegegységekben, nyelvi megnyilatkozásokban manifesztálódik", a kutató kérdésére az adatközlő válaszként értelmezett szöveggel nyilvánul meg, így szinte eleve utal az értelmezés funkciójára… Ennek rendjét, variánsait, a beszéd jelrendszeri sajátosságait taglalva strukturális, poétikai, szövegszüzsé és motívumrendszer alapján klasszifikálja a gyűjtött szövegeket, saját példatárral kiegészítve teoretikus megállapításait. Az így létrejövő határhelyzet a szöveg világát az egyedi, az emberi létre, természetre, világmindenségre vonatkozó tartalmak közötti választalként tételezi, de találkozási pont is, mely maga a hagyományos szövegek modellálásának belső dimenziója is. Belső és formális, egyúttal a vallási-ideológiai tartalmakat hordozó kifejezőeszközök, s leginkább a tánc szerepe jeleníti meg a lelki világokban folyamatosan mutatkozó odaadást, melyről

Farkas Judit írása szól, kiemelten a Krisna-tudatban élők körében folytatott kutatásai alapján. A hároméves résztvevő megfigyelésre és interjúkra épülő pécsi közösségvizsgálat a tánc vallási létben betöltött szerepére, az emberi létezés természetének és misztikumának kifejeződésére, céltudatos és akaratlagos motorikus tevékenységre irányul, mely „kulturálisan meghatározott nonverbális testmozgások sorozatából áll..., s megkülönböztethető ... benső és esztétikai értékkel rendelkezik" (332. p). A vallásban és a táncokban is létrehozott célok és funkciók nemcsak magyarázzák a vallást, hanem szerepeket is kreálnak, megújítanak és megerősítenek, istenimádat célját szolgálják és naponta többszöri változatban gyakorolva szolgálják Krisnát a tánc esztétikumának ajándéka révén. A táncszertartások illemrendje, szabályozott mozdulatsora az anyagi világgal és annak kötöttségeivel szemben álló funkciója a szeretet és odaadás révén a lelki valóságot jeleníti meg a hívők és környezetük számára, mintegy Krisna valóságaként, a világban való működés elősegítéseképpen. Ugyanakkor a krisnások számára is visszatérő kérdés, az indiai vallás és a magyar életmód közötti találkozás élményének témaköre az, ami az eredeti indiai tánclépések és gesztusjelentések rendjének magyarországi gyakorlatba illesztése kapcsán fölmerül: ha a tánc kulturálisan meghatározott, átvehetők-e az eredeti változatok, jelentéstartalmaik mennyiben változnak, eszköztáruk milyen folyamatok tükrében fog megváltozni.

A kötet tanulmányaiban a változás rejtélyes állandósága s az állandósuló átalakulás harmóniája jószerivel kimondatlanul is közös alap, üdvözletképpen az Ünnepelt életműve és személye, törekvései és eredményei elismeréséül, s ugyanakkor a kultúrák találkozási pontjain, irányadó trendjein átívelő hatások együtteseként. A kortárs modernitások mellett a rontások és ígéretek, szakralitások és fordulópontok részletrajzai, vagyis a feltárt ambivalenciák mikrokörnyezetekben megjelenő változatossága mindazonáltal válasz is a historikus közösségi kérdésekre és a kortárs élménytársadalmi aggályokra: ha változásokkal is, de átalakuló mivoltában is jelen van saját világunkban a rend, a rendszer, a rendetlenség kölcsönhatásainak, eszközeinek sokágú összefüggés-szerkezete is.

A jövő gyarmatosítása, modernizációs világkockázatok

A hétköznapok létmódjainak biztonsága, a civilizatorikus eredmények presztízse talán régtől fogva nem volt egyéb, mint rejtett vagy „manipulált", kézben tartott összecsapások, ütközések tompított állapota, a kiterjedő veszélyzónák elkerülhetetlensége vagy az időszakos-ciklikus konfliktushelyzetek által megszabott társas tér. Ulrich Beck ezekről formált nézetei[3] az 1986-os „kockázattársadalom" teóriára évtized múltán következő „világkockázat-társadalom" (1999) paradoxonainak és rizikóelemzéseinek eszköztárával egészültek ki, még arra is kihatással, hogy a kockázatokat evidensen uraló-birtokló hatalom napjainkra már a felosztó-kirovó hatalom fegyvertárával lett gazdagabb, hárítási és elszenvedési terekben fennhatóságot privilegizáló intézménnyé vált, mégpedig

3 *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2008, 234 p.

világméretekben is hatékonysággal. A nemzetközi politika és a globalizációs hömpölygés kiszolgáló intézményei részint világméretű kiterjedésekben is kezdtek (újra) gondolkodni, részint a megelőzési vagy kompenzációs tényezőket latolgatva terjeszkedni indultak, mindezekről pedig a perspektívákat igazságossági és kockázati térképeken fölvázolva a kutatók megállapították, hogy a globális pénzügyi kockázatok nem önmagukban, hanem egy reflexív modernizációs igény teoretikus eredményeiként kezelhetőek talán. De csak azzal együtt, ha a réges-rég megválaszoltnak tekintett kérdéseket újrafogalmazzuk és a hagyomány kötelékeitől szabaduló sajátos világokat a lokális sebezhetőség, globális egyenlőtlenség és „metodológiai kozmopolitizmus" mentén kezdjük újragondolni. Beck a *kozmopolita Európa* új modelljének, államiság és uralom új dialektikájának fényében a folyamatok fölöttébb esedékes újragondolását szorgalmazza,[4] ráébresztvén olvasóját, hogy a modernitás válsága magából a modernitás győzelméből fakad, így a világkockázatok is történetileg új minőségek (232. p.), továbbá kalkulálhatatlan antagonizmusok és globális kockázatok kritikai elmélete által belátható szféráiban fogalmazhatók meg. A kozmopolita európai és a hazai társadalmi-politikai terek átalakulásának helyzetelemzéseként hosszú oldalakat idézhetnénk Beck és Grande művéből (eredetileg 2004-ben jelent meg), melyben az új európai teret a modernitás új korszakának, avagy a második modernitásnak függvényében szemléli. A szerzők szemléletmódja azért különleges, mert áthidalja a modern, polgári, individualista, nemzetállami Európa és a még modernebb, értékkonzervatív, nemzeti kereteket nem megszüntető, hanem az európai világot a nem európai, vagyis világléptékű térben fedezi föl újra. Míg a nemzetállami szemléletmód a „metodológiai nacionalizmussal", a gondolkodás és cselekvés leküzdhetetlen ellenségekre fókuszálásával volt jellemezhető, a kozmopolita Európa a „vagy/vagy" logikája helyett az „is-is" logikát követné, kikerülve a nemzetközi térben a nemzeti terek harcos konfrontációjának sémáját, s bevezetve a nemzetet másképp integráló fogalomkört. Ezzel „horizontot nyitnak", új integrációs logikát javasolnak, mely kifordul a nemzeti ortodoxiából, nézőpontját egyszerre irányítja az együtt élő 25 állam 455 millió egyedére, mintegy „újratervezi" a 2500 éves közös európai történelem europaizációs célrendszerét és útvonalait. A keleti bővülés, a nemzetállami szemantika kimerült víziója helyébe új értékeket és normákat állít, s kifejti, hogy nem az „egyetlen európai identitás hiányzik, amely mindenkit összekapcsol, hanem az europaizáció olyan elbeszélése, amely megérti a fellendülések és összeomlások egymásba kapcsolódását". Tehát „Európát kell újragondolni", nem pedig a belső piacok és a keleti bővítés révén csatlakozott szegényebbek kiszolgáltatottságát, kapaszkodását, migrációját és mintegy „fertőző", problémákat okozó nehézkességét kell szapulni. „Ha Európa le akar számolni azzal a kétes hírével, hogy ő a legsikeresebben kudarcot valló politikai szervezet, akkor új önértékelésre van szüksége, amely három dolgot foglal magában. Ebből az első egy olyan narratíva, amely az europaizáció ellentmondásos valóságát az európai polgárok közös vállalkozásaként fogja fel. A második egy új politikai vízió, a harmadik egy új politikai integrációs koncepció, miközben mindkettőt az europaizáció narratívája kell, hogy indokolja…" (Beck – Grande

4 Ulrich Beck – Edgar Grande: *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007, 414 p.

14–15. p.). Azaz: a félreértelmezett európai átalakulás még mindig nemzeti önértékelési zavaroktól szenved, túldimenzionálja történelmi feladatát, ígérethazákat forgalmaz, jóléti kihívásokban mesterkedik, a politika korlátairól és a cselekvés kulisszái által határolt térben viszont épp a sikerek révén előbbre jutó, önmagát nem mint háborús győzelemre esélyes nemzetállami identitást hirdető, önnön térségiségében kiteljesedő lényt tételezi… – ugyanis ezzel szemben ma már a választás másféle: vagy a nemzetállamok háborúja, vagy Európa kozmopolita felfogása és építése. Vagy Európa egy részének provincializálódása, darabjaira hullása és az amerikai globalizációs hatások, gyarmatosítás elfogadása a perspektíva, vagy pedig a nagyság és tehetetlenség kínos kötelékéből kijutni tudó, egymással partnerséget fogadó, hatalmi számításokat mindenkor már csakis egymással rendező térfelfogás a lehetőség. „Légies határokkal", „nyitott projektként", nemzetek fölötti és közötti idea formájában. Az önmeghatározások térbeli kicsinyessége (megyevilág, országbirodalom, egységesség, térkisajátítás és életszintű belső kényszerek egyre erőteljesebb földrajzi kiterjesztése) helyett a gyarmatosítás erőszakosságának épp ellenkezője, a nacionalizmusnak és népirtásnak épp a fordítottja, a transznacionális perspektívák megvalósítása lenne a remény tere. Ehhez a nemzetet, a nemzetek szervezetét, az uniós szerkezetet „önmaga intézményesült kritikájával kell azonosítani" (uo. 11. p.), nem hierarchiákban, vertikális megosztottságban, hanem a hasonlóság és egyenrangúság horizontális terében gondolkodva, a belülről irányított folyamatokat a külsőkkel harmóniába hozva kellene kivetkőzni a nemzeti ortodoxiából (400–401. p.), elfogadva a „differenciált, mozgó, komplex, időben is változó politikai konstellációkat", leküzdve az összeférhetetlenségi szabályokat, melyek az európait a barbárral, az integrációt a széttagoltsággal, az entitást az univerzálissal hozzák párba. A *kozmopolita* földrész ugyanis nemzetek előtti és utáni, nemcsak hierarchikus osztályszerkezeteket rejt, hanem egyenrangú struktúrákat is, a rontások és gyarmatosítások céljai helyett a másféleség elfogadására, az eltérések okaiban a következményt is látó attitűdre, a *vagy-vagy*ot az *is-is* lehetőségeire váltva új teret formál. Kulturális uniót, közös teret, együttes akaratot, újfajta térfogalmat: az érintettekét, az összekapcsolódottakét, a kölcsönös függésben élőkét.

Röviden: az etikai státusz, a hatalom képviselőinek vagy uralóinak szerepe, az egész szcéna berendezkedése tele van immár a válságok jeleivel, megrontott világokkal, a globalizáció mintázataival és árnyalataival, a megoldáskeresés térbeli és partnerségi igényével, az önrendelkezés mint visszaperelhető igazság-érvény esélyeivel, s egyúttal a mindezen lehetőségeket durván elnyomó új struktúrák, állampolitikák, válságok és „vagy-vagyok" képtelenségeivel. A civil társadalom esélyei részint jelentősebbek, világméretűek, perspektivikusak, s maguk is konstruáló hatásúak a politika totális szféráját megjelenítő igazságtalanságokkal szemben. De ez csupán töredék esély… A megoldás nem tisztán a definíciókban van, nem a tér, az önkormányzatiság, az uralmi terület, a nemzetállam vagy nemzetnélküli állam jövőjében, hanem a magánerős és közös érdeket szem előtt tartó kontroll érdekeltségében. Enélkül ugyanis sem kulturális, sem politikai, sem közösségi, sem gazdasági vagy válság-unió nem lehetséges és nem sikerképes.

Ez az önkonfrontáció és intézménykritikai attitűd („az intézményesült ellentmondások elmélete" révén föltámadt) politikai perspektívák szociológiai belátásaira kell visszahasson, sőt antropológiai kísérletek (biopolitikai, génmanipulációs és kulturális exp-

lóziókra redukált) eredményeire is, melyek dialektikáinak átlátásában a (társadalom)tudomány egyre kevésbé illetékes, a „megakockázatok" tálalására már a média is alig alkalmas (233–234. p.), vagyis konkrét katasztrófák csődhelyzeteiért aligha tehető felelőssé. De a „felelősséget vállaló modernitás" új programja ma már nem megkerülhető, a kockázattermelés világhálójába mindannyian be vagyunk kapcsol(ód)va, így a politikai közösség mint kommunikatív felelősség hordozója mostantól a Max Weber föllállította „instrumentális racionalitással" szemben a „sokk-, szenvedés- és együttérzési logikát" figyelembe vevő kockázati reflexivitásra kell épüljön (240. p.). A modernitás feltartóztathatatlan, önmaga sikerességének diadalmenetébe vetett hitén alapuló vaksisága épp abból a konfliktusos definícióból fakad, mely „a jövőt mint a jelen gyarmatát" határozza meg, az állandó változást „haladásnak" tünteti fel, de nem tűr ellenhatalmat, s végső soron ebben áll legfőbb hatalma is: a modernség olyan szentségei, melyek a véletlenségektől szabadulni próbáló emberiség számára térbelileg eltérően oszlanak meg, ugyanakkor nemcsak szenvedés-pályákat nyitnak, hanem a haladás helyetti „progressziót" és az „innovatívat" mint olyan metafizikai végcélokat hajlamosak tételezni, amelyek valami „új üdvösség" zálogaként hatnak és csábítanak (255–257. p.).

Mindezekről mint folyamatokról tudni, kritikai rálátással felülvizsgálni, intézményesíteni, „antimodern ambivalenciákkal" körülvenni olyan értelmiségi feladat, melyet a fejlődés alapelveinek kontinuitása (elvileg határtalansága!) mellett az alapintézmények diszkontinuitásával kell összhangba hozni (258., 274–276. p.), így a munka léte és értéke, a korosztályok viszonya és a munkátlanság termelésfüggő, de szociabilitást is lefokozó jellege, továbbá az individualizáció pusztító voltának korlátozása és „időtlenségének" felülbírálata („az ego társadalma vagy a könyök társadalma", értékek hanyatlásában feltűnő perspektívátlanság) olyan belátható kényszerek immár, melyek „győzelmi következmények", a maguk változást hozó rombolóerejével együtt, s kezelhetetlenségük ellenében elvárható antimodern dialektikát kell alkalmazni.

Beck kockázattársadalom-kötete – mint oly sok másik is – valahol a veszély ellenhatalmaként a társadalmi mozgalmak esélyét latolgatja, az állam felelősségét és a „kikényszerített felvilágosodás" pragmatikus ideáit a tömegkommunikáció ártalmaival hozza összefüggésbe, a kockázattársadalmat „(latens) forradalmi társadalomnak" nevezi, „amelyben a normális és a kivételes állapot keresztezi egymást", a lineáris történetfejlődési képnek befellegzett, helyette „haladás-pesszimizmus" és „nemtudástagadás" kora utáni „kritikai szemléletű társadalomelmélet valóságtudományi" megalapozására van szükség, arra is óvatosan vigyázva, hogy „a Weber, Adorno vagy Foucault számára rémisztő panorámakép – az irányított világ tökéletes ellenőrzési racionalitása – a jelenkor népeinek tetsző ígéret" (276–277. p.). Vállalni kell tehát az értékelés szabadságát az értékérvényesítés és értékkonszenzus alapján, továbbá szembe kell nézni azzal is, hogy naivitás, ha nem tárjuk föl a modernitás, majd az antimodernitás apokaliptikus vízióit, ha az evilági paradicsomokból száműzetést mint inspirációt tekintjük csupán egy újrakezdéshez. Azaz: nem lehet nem számolni a világkockázatokkal (terrorizmus, holocaust, ökológiai krízis, totalizálódó konfliktusok, háborúk stb.), de „semleges" vagy „értékmentes" elméletek kiagyalásával sem lehet messzebb jutni, mint egy fölismerések nélküli tagadás társadalomtudományi álválaszáig, a szembenálló oldalak közötti választás elkerülésének felelőtlenségéig (277–279. p.), az „elveszett biztonság" helyébe nyomuló megtalált bizonytalanság legitimálásáig.

Második modernitás, önserkentő városi munkatársadalom

Ezt a ráismerést, a jövőépítő optimizmust megkövetelő második modernitást, az önserkentő városi munkatársadalom örökségét és reményteliségét mérlegeljük nem tisztán túlfejlett nyugati várospéldák mentén, hanem a politika és a gazdaság új nyelvét megtanulni kénytelen saját világunkban is, ahol az egyének maguk szabta életmódmodellek alapján formált, sajátos jövőképben kiteljesedni próbáló civil társadalomra áhítozó jövőképét már megnevezni reméli a kortárs teoretikus, Ulrich Beck. *A munka szép új világa* révén[5] a fejlett nyugat lassú, de biztos „brazilizálódását" és ez első modernizációból a másodikba megtett utat mutatja be különböző szcenáriókba tagolva, de elsősorban is arra fókuszálva, hogyan lesz a munka társadalmából kockázattársadalom, a polgári munka Európájából posztnacionális polgári társadalom, a nem folyamatos munkavégzés világából globális apartheid, ökológiai és digitális alárendeltség, visszavonható szolidaritás és bizonytalan politikum szerte a földrészen, de különösen a városi világokban. Beck a belső terek szolidaritásának hiányát, a kereső munkától és a klímapolitikától nem függő városlakó identitás elbizonytalanodását a globális kockázatregulációhoz kapcsolja, az intézményesült konfliktusok logikáját követi, a városlakó polgárok világpolgárokká válásának tizenkét tézisével kifejezhető individuális elköteleződés vízióját foglalja össze, benne a brazil, amerikai, holland és dán példákkal, a kereső foglalkozástól vehető búcsú összképével. Már nem erősítheti meg (Hannah Arendt nyomán), hogy válaszaink lehetnek a politika válságára, a városi „kipufogógáz-megszállottak" helyzetére, a demokrácia válságára, az értékek válságára, a közösség válságára, a válság válságára..., hanem hangsúlyoznia kell, hogy a városokba költözés, az agrárium súlyának csökkenése, a demokratikus önszerveződés tradíciója, a munkás- és polgárjogi mozgalmak idejétmúlt programjai ismételten fölvetik annak kérdését: most már újrakezdeni kell, s csakis ennek képessége teszi élhetővé, meggyőzővé a reményteli jövőt, legyen az uniós munkaerő-politika, államnélküli civil szervezetek territoriális jelenléte, vagy diaszpórába kényszerülő migráns és hajléktalan milliók kihívó állapota, akiknek már nincs hova (és honnan vett mintákkal?!) integrálódniuk, a „munkavállalói társadalomba" és a dolgozó polgár modelljébe már nem tudnak, s a „kínálati struktúrákba", melyeket a jelen fölajánl, már nem is akarnak. Ebből kivezető utak közül is a nagy nemzetállami finanszírozású szervezetek mellé a mind gyakoribb polgári önkéntesmunka-végzést szorgalmazza, mely nemzetek alatti, államtól független, s ha nem is rangos kereső, de az összközösséget fenntartó kapacitásokkal kecsegtethet, szemben az „autoritásokkal", centralizációval, a nagyság bűvöletével és a kiszorítás politikájával, az önkifejezés szabadságát intézményekkel elnyomó állami túlhatalommal. S ha már a hely közössége (a szomszédság), a származás közössége (a család) és a nemzeti közösség (hovatartozás, a polgárok államilag szervezett szolidaritása) mind a múlté, a tér már nem elhatárolt, városfalakkal vagy védművekkel tagolt, az adott helyre pedig nem stabil lakosi funkciójában kötődik a többség, hanem mozgáshoz és infor-

5 Ulrich Beck: *A munka szép új világa*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2009, 200 p.

mációhoz jutva önmaga szabadítja föl cselekvő politikai tereit és alkalmazkodási energiáit, akkor ennek kell az újrakezdés reményének maradnia, távolságoktól függetlenedésre és kötöttségektől mentes életvilágokra épülnie, melyben az új munkavilág mind többek világa lehet, amennyiben az önkéntesség mint politikai érték és közösségi érdek képes ezt megszervezni. A transznacionális közösségiség így lesz (vagy csak lehet?) a jövendő kerete és eszköze, a tudatos építkezés interaktív modellje is.

Lokális és kozmopolita dichotómia

A nemzeti és nemzetek fölötti szerveződésmódok egyik súlyos alapkérdése a tudatos építkezés, a belső erőviszonyok megannyi dilemmája, s ezek között az elitek, oligarchiák, a politikai osztály centralizációhoz és decentralizációhoz kötődő viszonya, a tér és a társadalomszerkezet dinamikája. Ez dúlja föl most a magyar közéletet, ez jellemzi harsányan az ukrán–orosz–román belső válságokat, s üli meg masszívan a kelet-európai átmenetek, államszocializmus és kapitalizmus közötti érdekszférák térbeliségét, áldott és átkozott köztességét is. Ezt a világot, mégpedig a helyi (homokhátsági kistérség 16 településének) empirikus valóságát, a nyolcvanas évek elejétől zajló élettörténet-vizsgálatok leképeződését ismerteti meg velünk Pászka Imre, aki szegedi szociológushallgatókkal közös terepvizsgálaton a lokális elitreprodukciót követi végig mintegy negyedszázados metszetben.[6] Munkájuk során a piaci rendszer szerkezetének, természetrajzának, a helyi elitek rendszerváltás kori éledésének és átmentett pozícióinak (elitcsere, új elitek rekrutációja, szelekciós hatások, kulturális beágyazottság, hálózatok és kölcsönhatások sémái) változásait, szervességét és változatait követik nyomon. Az elitfogalom hipotetikus körüljárásával kezdve, a kutatásban alkalmazható dichotómiák kérdéskörén át a tranzitológia átmenet-kategóriái felé térnek el a bevezető elméleti iránykeresési szempontjai, majd a kistérség társadalomszerkezeti, identitásalapú és normatív kérdéskörei következnek, hogy ebben a múlt, a származás szerepe, a családi háttér, a jelenkori élethelyzetek, utódok stratégiái s végül a szubjektív önképek témakörei kövessék ezt. Az összegző elméleti tapasztalatok között már az alapvetés, a bevezető kérdései is másképp szerepelnek, Pászka izgalmas szakmai kritikát gyakorol az „empirikus szociológia" terminusa körül, s értelmezi a narratív, a megfigyelői, az egészen apró árnyalatokra is érzékeny elbeszélőmódok rögzítésének, klaszterezésének kérdéseit, a kutató legkülönb érzékszervei számára is jelentéses tartalmak felmutatási esélyét. Módszertani értelemben ez az interjú-„lejegyzés" vagy „átírás" éppúgy izgalmassá teszi a mélyebb összefüggésekre, elhallgatásokra, interaktív közlésekre érzékeny kutatót arra, hogy ne a „kívánt" eredményt, a hipotézis igazolását mutassa föl csupán, hanem a beszédaktusok, kommunikatív cselekvés, narratív én-képek, interpretációs mikrojelenségek köré szervezze a feltárás egész programosságát. Az elitek ekkénti (mikro- és makrotársadalmi) jelentéstere sokkal differenciáltabb, folyamatszerűbb, kontextusokkal gazdagabb megismerési aktus, semmint azt strukturális jegyekkel, jólé-

6 Pászka Imre: *Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban*. Szeged, Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó – JGYF Kiadó, 2010, 328 p.

ti mutatókkal, formalitásokkal, ki- és rávetítésekkel átláthatóvá tehetnénk. A lokális világok belső tartópillérei, a kohézió elemei mint nem csupán élettörténeti és megértő-értelmező eljárásmódra épülő áttekintésekre adnak ugyanis módot, hanem mélységi áttekintésre is, melyben a tér nemcsak földrajzi vagy történeti, hanem szociális és mikrokulturális dimenzióiban is izgalmas rejtélyekre enged ráébredni. Ekképp az élettörténetek nem szimplán az elbeszélők észlelési és valóságleképezési elbeszélései, hanem legalább annyira a kutató megismerési, közlési, értelemadási „eredményei" is, a lineáris olvasat nem lehet puszta cél, csupán szinkronikus eseménymenet epizódjainak összefüggésrendszere inkább.

A helyi régi-új elitek tranzitológiai összképe így a helyi elitek kérdésében a gazdasági, tőketulajdonos, piacfogó, felhalmozó vagy befektető pozícióinak szociodemográfiai, társadalom-néprajzi árnyalatokban gazdag leképezése persze alkalmazkodik a szociológiatudomány klasszikusainak elitfogalmaihoz, történeti térképeihez, kapitalista mintasokaság-jellemzőihez, protektív és produktív képleteihez. Ám mindemellett a helyi elitek szerepváltási trendjei közé a helyi jelentésteret, az „újkapitalista" jóléti világ „jólléti" szegmenseit is érzékenyen beillesztik itt a kutatók, a formai jegyek mellé a tartalmit is mintázatként értékelik. A „nyertesek/vesztesek" köre így kiegészül perszonális habitussal, egyedi célokkal, értékekkel, normákkal, teljesítmények hatékonysági mutatóin túli reprezentációival, önképével, pozicionáltsági örökséggel, rétegződési víziókkal, identitás- és imázsépítéssel is. Sőt, mint a kötet szinte záró konklúziója is hangsúlyozza (270. p.), a vidéki világban az individuális nagyratörés csupán egyik vízió és célképzet, ennél olykor fontosabb a kollektív szellemből, helyi élettörténetekből, létformákból, képzettségből, minőségi tartalmakból és jegyekből álló részvételi szerepkör, az ottlét és hogylét összhangja, az értékteremtő és értékmentő funkció továbbvitele, a bizalom és partnerség fogalma, presztízsének megőrzése is.

Tekintélyelvű vagy demokratikus? Hierarchikus látásviszonyok

Csepeli György, Murányi István és Prazsák Gergő kétségbeejtően izgalmas kutatásba fogott az ELTE Társadalomtudományi Kara révén, melynek épp a társadalmi értékteremtő és értékmentő, közelebbről a tekintélyelvű és a demokratikus személyiségorientációk aktuális állapotáról, a nemzeti tudat, újradikalizmus, diszkriminációs hajlandóság és intoleráns viselkedéstípusok tárgykörében. Az *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon* című kötet[7] a recenziómnak keretet adó kulcsszavak legharsányabb kontrasztjait (is) tartalmazza, előítéletek, családi és vallási háttér, társadalmi státusz, kontroll és dogmák, nemzeti tudat és jelképek, paranoiák és tragédiák, diszkriminációtípusok és radikalizálódás, elköteleződésen alapuló szabadság vagy tekintélyelvű vezetés, hitelesség és jövővíziók megannyi változatában. Ennek körvonalait és a tekintélyelvűség hazai, európai, térségi, szociális és mozgalmi dimenzióit a perspektíva határán valamiképp az „ígérethaza" képlékeny tüneménye, a vágyott-remélt-idealizált

7 Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Budapest, Apeiron Kiadó, 2011, 248 p.

nemzeti konstruktum élteti, nemegyszer szemben a földrészünkre jellemző modernizációs folyamattal, a nemzetállamot osztályokra és ellentétekre, külső és belső érdekkörökre, vetélytársakra és ellenségekre kondicionáló folyamatokkal vagy nyugati modellekkel. A szerzők a tekintélyelvű modernizációk és gyarmatpolitikák veszteseit térségünkben megnevezve s az identitásvállalásban mentális örökségként továbbhordott közösségi hisztériák tekintélyelvűség-formáira utalva tűpontosan megjelenítik azokat a mintázatokat, melyekből az új tekintélyelvűség, a nyílt és demokratikus gondolkodás helyetti zárt és autokrata verziók jelenléte, a belső szükségletek és a nukleáris család pozícióvesztése miatti vezérelvűség-beállítódás részletező árnyrajzát, s mindezt empirikus kutatásuk mintegy félszáz oldalnyi függelékével is igazolhatóvá teszik. Összegzésükből kiderül az is, hogy a Konfliktus Monitor által reprezentált projekt és kontroll-mintavételi kiegészítése a nemzeti radikális szervezet vezetőivel és tagjaival készített interjúkra építve lehetővé teszi egy „zártan értelmezett" magyar identitás kategorizáló elgondolását, lehetővé teszi a külső világ mint fenyegető, ellenséges közeg értelmezését, a történelemfölfogás „ellentörténelemként" hangsúlyozott magyar verziójának kultikus és etnocentrikus képviseletét. Ezzel pedig a „régi tekintélyelvűséghez" képest (hagyományos női-férfi szerepek, ideális család, közösségi kötelékek) egy új, a szociális dominancia elfogadását is tükröző sajátos tekintélyelvűséget konstruál magának, ellenséges csoportok megnevezésével erősített szabadságfölfogást, érzékenyít a környezeti és társadalmi kérdések iránt, nosztalgikus elképzeléseket dédelget a nemzeti azonosságtudat és ennek (autokratikus, szélsőséges) előképei iránt, hárítva a fasiszta, rasszista, antiszemita stigmákat, egyúttal patetikus motivációk (katonai hagyományok átörökítése, nemzeti érdekek védelme, tenni akarás az országért stb.) vállalásával szorgalmazza a zárt „mi-tudat", a rejtőzködés és intimizálódás, a belső törésvonalak mentén és a kizsákmányolókkal szemben indokolt ellenállás feladatát. Sűrű, sötét, a nemzeti radikalizmus félelmes súlyát a maga rejtett árnyaltságában is drámaian fölmutató kötet ez, a recenzensnek az elismerésre érdemes és kivételes szakmaiság tűnik föl elsőként és sokadik kézbevételre is, valamint a megértő kezelésmód és az árulkodó vészjelek tömege olvastán ébredő kötelességtudata, hogy legalább jelzést adjon a kötet létéről. Ha nem lenne épp ettől már „gyanús" is bizonyos olvasók számára, röviden csak „kötelező olvasmánynak" nevezném a társadalomtudományok terén.

Történeti felelőtlenség, szakrális felelősség, univerzális ígéretvilág

A históriával korszakos aszimmetriába kerülő radikalizmusok, fejlődési ideák, múltakat végképp eltörlő ideológiák nem kímélték sem elődeink földrajzi tájait, kulturális és életviteli körülményeit, magatartási és gondolkodási örökségét, sem napjaink köz- és világpolitikai eseménymenetét. Korunk nem egy térségében, államában, szakrális és politikai kultúrájában is sodróan, sőt harsányan kihívóbban van ez így. A nagyhatalmi politikák szökőárjai által megvert tájak és népek egyik korszakos és példázatos univerzuma napjainkban az egyetemesnek nevezett „fejlődési trendek" sorsalakító hatásainak sorába került iszlám civilizáció is, melynek mibenlétéről világhíres kríziselméletek, egyetemes tiltások és kollektív rombolások fejleményei adtak hírt az elmúlt néhány évben (és Huntington jóslata vagy a 09.11 óta még zúzósabban). Az iszlám (közelebb-

ről az arab) társadalmakban végbemenő radikális változások tavaly óta még kihívóbban tükrözik azt a belső osztottságot, melyben a politikai radikalizmus egyfelől a nemzetközi alkufolyamatok részévé, de belülről tekintve a globalizációs hatások elutasításának öntörvényű válaszlépésévé is változott. A radikális iszlám jelentkezése, a világ válaszainak interkulturális feszültségei pedig a helyi harci szervezetek fokozott veszélyforrássá alakulását idézik elő, s tükrözik tova a fenyegetettségét mindegyre átélő egyetemes horizont felé. Migrációs krízis, szakrális megosztottság, kulturális zárkózottság egyik oldalon, kiszolgáltatott és rossz válaszokat adó (vagy erőszakos kérdéseket fogalmazó) társadalmak a másikon… – ez talán az alapképlet arról a narratíváról, melyet Póczik Szilveszter vezet föl *Az iszlám forradalom. Négy műhelytanulmány a radikális iszlámról* című kötetében.[8]

A szerző mint fasizmusértelmezések, idegen-felfogások, roma integrációs problémák, nemzetközi migrációk és terrorizmusok szakkutatója az utóbbi időkben legfőbb témakörét, a radikális iszlám ideológiáit és intézményeit veszi szemügyre, imponáló alapossággal. Elsősorban eszme- és ideológiatörténeti, politikai és kulturális mutatkozásokat tárgyal, s teszi ezt négy nagyobb fejezetben: az elsőben a radikális iszlám felemelkedésének és hatásának, térhódításának mögötteseitől, kezdeteitől az integrista törekvésekig, a másodikban az iszlám militarizmus vahabita, millenáris, messianisztikus, misztikus és reformista formációival, a harmadikban már a hódító és terrorizáló mozgalmak természetrajzát, a negyedikben pedig a harci szervezetek és stratégiák politikai-szociális (Hamasz), valamint radikalizálódó reálpolitikai (Hezbollah) ágát ismerteti meg velünk, az eredetileg földalatti terrorszervezet társadalomszervező erőinek, szociális bázisának és dogmatizmusainak szemlézésével. Alapos értekezés ez, kimerítő bibliográfiával, összefoglalókkal, angol nyelvű kivonattal, weboldalak forrásjelölésével, egyszóval illő tudományos apparátusával.

Amiért a kötetet ide illesztem a fenti szelídebb és interkulturális kölcsönhatásokra hangolt keretbe, történeti és kultúraközi érintkezések miliőjébe, az épp ama közelítésmód, amely a szinte biztonságpolitikai súlyú monografikus művet az érintett államok, kultúrák történeti felelősségének és szakrális korlátoltságának állapotrajza. Póczik alapos bevezetője, részletező útmutatásai és lenyűgöző forrásbőségű mélyfúrásai nemcsak „riasztóan más", fölöttébb idegen világok belső és intim, szakrális és konvencionális centrumában kalauzolnak végig bennünket, hanem átlátni segítenek, rápillantani és megérteni akarnak olyasmi folyamatokat, melyekről föntebb mint historikus átmenetekről, eltérő korok más és más társadalmainak kulturális attitűdjeiről, kollektív emlékezeteiről, belső megosztottságairól és drámáiról (is) szólnak, s ez az opusz hasonlóképp tesz, nemzetközi politikai és hétköznapi felelősségre hívva föl a figyelmet. A másságok korszakai és felelőtlenségei, no meg a szakrális szférák örök küzdelmei itt olyan kérdéskörben, világjelenségben, kínos és fenséges összhatásban mutatkoznak, hogy tanulni belőlük történeti felelősség és társadalomszervezeti respektus kötelezettségét kell előidézze. Sápad a recenzens, amiért látva látszik, hogy egy egész kutatói életút és kitartó tematikus elkötelezettség szükségeltetik ahhoz, ennyire belátható összefüggések foltonfoltja épülhessen egymásra, vagyis elönti a reménytelenség, hogy

8 Pécs, IDResearch Kft / Publikon Kiadó, 2011, 191 p.

mindebből töredék tőszavakat lehet csupán egy ismertetőbe emelni, annyira rétegzettek, átfedők, kölcsönhatók, áttünedezők és időlegesek minden tények és narratívák. A kötet alighanem az „arab tavasz" iszlám forradalmai után újabb fejezettel is bővülhetne, sőt többel is, hisz „a politikai űr és modernizációs útkeresés" vallástanáról vagy az egyén és közössége viszonyrendszerének a globális terrorba futó alternatíváiról még nem is értekezik a vallásos én tónusában (igaz, teszi ezt Afrika térfelén számos kötetben a Publikon Kiadó egyre bővülő szerzői köre). A bukott/buktatott arab diktátorok sorsa, a polgárháborúban vergődő iszlám államok hatalmi perspektívái ugyanakkor a kortárs olvasót is arra figyelmeztetik, miféle radikalizmusok inherens és konzisztens eszmeképzetei erősödnek meg biztonságpolitikai krízisformán, példát és fenyegető sejtelmeket asszociálva a monokratikus berendezkedések kelet-európai jövőképéhez.

Acta Ethnologica Danubiana 16

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie
Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2014

Fórum Kisebbségkutató Intézet

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVII. évfolyam 2015/1, Somorja

Olvastam és olvastam...

Beszélgetés Verebélyi Kincső professzor asszonnyal kultúráról, néprajzról és az élet dolgairól...

Verebélyi Kincsö elöadás közben A középeurópai folklorisztika időszerű kérdései c. konferencián Komáromban
(L. Juhász Ilona felv., 2012)

Az ilyen típusú beszélgetések obligát kezdőformulái az indíttatásra, a családi háttérre, a gyerekkorra vonatkoznak. Mesélj röviden gyerekkorodról, az indíttatásról, hogyan kerültél a néprajz, pontosabban a folklorisztika közelébe? De mindezek előtt (noha, úgy gondolom, nem sok köze van későbbi pályaválasztásodhoz, ám az interjú megjelenésének földrajzi koordinátái miatt talán mégis helyénvaló a kérdés): hogyan születtél Csallóközcsütörtökön?

Minden hivatalos bemutatkozásnál, amióta csak emlékezni tudok, meghökkenés és néha kacagás kísérte az adataim felsorolását. Mindenesetre keresztnevem hallatán már nem kell sokat gondolkodni azon, hogy a Mátraverebélyről származó palóc és szlovák elődökkel bíró Verebélyi Pálnak és a szabadkai bunyevác Osztrogonácz Alojziának ősmagyar keresztnevű gyerekei lesznek: Kincső és Koppány. Mire idáig eljutottam az adataim felsorolásában, születési helyem megnevezése – Csütörtök – már csak a csattanó volt. (Obligát szóváltás: Nem mikor, hol? Csütörtökön! Az egy hely?) A második világháború zűrzavarában a szüleim a környéken kerestek biztonságot. Mivel Pozsonyban éppen bombázták a kórházat, ezért Úszoron, otthon születtem meg 1945. február 7-én. Ott nem lévén anyakönyvi hivatal, a ma Csallóközcsütörtök néven ismert községben éppen csak megkereszteltek, illetve anyakönyveztek. Egy bő év múlva édesanyám szüleinek a közelében, a jugoszláv határtól pár kilométerre lévő Mélykútra kerültünk, ahol édesapám körorvosként dolgozott 1956-ig. Mivel ez még a származás szerint megkülönböztetés ideje volt, engem hamar felvilágosítottak az „értelmiségi” kategóriába tartozó szülők gyermeke tanulási esélyeinek várható alakulásáról. A muníció már az első elemitől fogva az volt, hogy nekem kitűnően kell tanul-

nom, ez a kötelességem, azokkal az osztálytársaimmal szemben is, akiknek libát kellett őrizni, nem pedig leckét írni, mert majd nem tanulhatok tovább. A környékbeli rokonság, az iskolatársak és a családnak az ötvenes évek falusi életébe betagolódó életmódja révén mi is részese voltunk a falusiak mindennapi életének. A háztartatás, a kertművelés, a disznóvágás nálunk is ugyanúgy folyt, mint a szomszédoknál. A falut sújtó társadalmi események – a kulákoktól való rekvirálás, a kitelepítés, az elkobzások ugyan a gyermekvilág felett zajlottak, de a felnőttek félelmeit, kétségeit a gyerekek is érzékelték. Furcsa sokidejűség egy adott időszakban: az öcsém és én nagyon boldog, védett, meleg, szerető családban nőttünk fel, figyelmesen elgondolt és kiválasztott kulturális élményben részesültünk, hosszú, gondtalan nyaralásokat élvezhettünk, miközben érzékeltük a korszak borzalmait is. Határsávban éltünk, ami csak fokozta a bezártság tényét. Hamar megtapasztaltuk és megértettük, hogy létezik egy külső világ a maga szabályaival, és létezik egy másik, amelyben az éppen adott társadalmi pozíciótól függetlenül más értékek a fontosak – ilyen a tudás, a tájékozottság, a tisztesség, a tisztelet, a kitartás, a munkaszeretetet. 1957-ben édesapámat Kistarcsára internálták, kiszabadulása után pedig Budapestre költöztünk, ahol 1959-ben lényegében véletlenül a Radnóti Miklós Gyakorlógimnáziumba kerültem…

A Radnótiból többen is a néprajz holdudvarában kötöttek ki. Nagy Ilona jut most hirtelen az eszembe, de úgy rémlik, mások is… Befolyásolta ez későbbi pályaválasztásodat? Egyáltalán minek alapján választottál „pályát”?

A Radnóti a hatvanas évek elején alapozta meg azt a szakmai hírét, amely ma is előkelő helyet biztosít neki a fővárosi középiskolák között. Szakkörök, énekkar, nyelvi oktatás, filmesztétika, iskolarádió, politikai viták, ismerkedő teadélutánok, közös színházlátogatások, táborozás: mindezek a diákok képességeinek sokoldalú és szabad kibontakozását szolgálták egy ideológiailag mereven elkötelezett oktatási intézményben. A gimnáziumi évek alatt nagyon sok intellektuális élményben volt részem, új és újabb művészi, szellemi, színházi esemény, irány vonzott. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat sokféle előadás-sorozatára jártam: mindent akartam tudni, és minden érdekelt. A sokféleség iránti érdeklődés másfelől éppen azt jelentette, hogy nem tudtam eldönteni azt, hogy mivel is akarok foglalkozni. A természettudományok tiszta logikája vonzott, miközben a bonyolultabb összefüggéseket már nem értettem. Az irodalom, a művészettörténet, a színház volt az álmok világa, de fogalmam sem volt arról, hogy errefelé hogyan kellene elindulni. Érettségi után az ELTE Természettudományi Karának vegyész, valamint a Színművészeti Főiskola színházrendezői szakára jelentkeztem. Ebből természetesen nem lett semmi…

Miért?

Mert a jelentkezés mind a két helyre csak ötlet volt, és nem kísérte igazi felkészülés. Amíg a következő felvételire vártam, kezdtem el 1963 szeptemberében segédmunkásként dolgozni a Chinoin Gyógyszergyárban, és alkalmanként szociológiai kérdőíveket kérdeztem le pamutipari munkásnők körében. Egyetemre is „jártam”, mivel a gyógyszerkísérleteket a főnököm az ELTE Természettudományi Karán folytatta, és nekem kellett a kísérleti patkányok farkát fogni, amikor izotópot fecskendeztek az állatokba, hogy azután a szer felszívódásának mértékét vizsgálhassák.

A vegyészet túl reális és ugyanakkor absztrakt is volt ahhoz, hogy én kapaszkodókat találhattam volna benne. Így arra gondoltam, hogy hasznos lesz, ha nyelveket tanulok. El is végeztem aztán a német–francia tanári szakot, 1964-ben Debrecenben elkezdve, majd a budapesti BTK-n 1969-ben befejezve. Tanítottam, tolmácsoltam, kutatóknak cédulázta, fordítottam a tanulás évei alatt. Török Katalin, aki elemista korom óta osztálytársam volt, néprajz szakos lett, és én a Pesti Barnabás utcában a Francia Tanszék földszinti folyosójáról a hátsó lépcsőn jártam fel a néprajzosokhoz, akik nagyon családias hangulatban és baráti közelségben éltek a tanáraikkal. Ez a közeg nagyon hiányzott nekem és nagyon vonzott.

Ennyi? Hogy a „családias hangulat" nagyon vonzott?

Dehogy, de erre mindjárt rátérek... Némi kitérők után a kortárs művészek kiállítási intézményében, a Műcsarnokban dolgoztam néhány évig. Ez az időszak igazán a szabadság jegyében telt el: kevés olyan hivatalos munkám volt, ami az irodához kötött volna, viszont sokat tolmácsoltam kitűnő művészek, művészettörténészek, műkritikusok mellett. Itt tanultam meg például azt, hogy nemcsak verbális, hanem nagyon sokféle intelligencia létezik, hogy a művészi akarat és kifejezési mód mennyire nehezen írható le szavakkal. Nemcsak a korabeli európai képzőművészeti áramlatokról szereztem benyomásokat, hanem a legendás három T. – a tűrt, tiltott, támogatott – kalitkának a képzőművészek körében való működtetéséről és a szabadság megteremtésének megannyi módjáról is. Ugyancsak itt rögzült belém az, hogy a műalkotásokkal, egyáltalán a tárgyakkal nagyon személyes viszonyt lehet kialakítani, és mély meggyőződésem, hogy csak akkor tudunk azokról valamit írni, ha érzékszerveink révén a tárgyak belénk ivódnak. Az akkori műcsarnoki művészettörténészi kiállítási gyakorlat nem igazán vonzott. Keresve a továbbtanulás lehetőségeit, ott és akkor elképzelhetőnek tűnt, hogy a néprajzos képzettséget a kiállításrendezői gyakorlatban majd hasznosítani lehet. Be is iratkoztam az ELTE Bölcsészkarának néprajz szakára egyéni levelezőként, ugyanakkor a marxista–leninista esti egyetem levező szakán esztétika tagozatra is elkezdtem járni. (Ez utóbbi képzési forma nagyon hasznos volt, mert három hét plusz szabadságot jelentett évente, amit nagyon nagyra becsült az ember. Mindamellett a korszak jeles esztétái voltak az előadóink, többek között például Zoltai Dénes.)

Maradjunk a néprajznál. Mesélj valamit az akkori budapesti néprajzi tanszékről, tanáraidról, akik persze nekem is tanáraim voltak, de Tőled szeretném hallani: Neked mit adtak, mit jelentettek és – kik?

A néprajzi tanulmányaim idejéről a tantárgyak sokfélesége, néhány tanárunk személyisége, az évfolyam összetartása és a Néprajzi Intézet családias légköre volt az, ami a saját életemről való elgondolásaimat befolyásolta. Otthonosan éreztem magam, hiszen korábban is sokat dolgoztam együtt Winkler Gyuláné Zsuzsa nénivel. A tanárok közül is ismertem Tálasi István professzor urat, dékán korából. Mint a szakma egészéért és a tanítványaiért felelősséggel tartozó tanár egész életemre szóló mintát adott. A könyvtárszobában még táncoltunk is egyszer, amikor valamilyen tánclépést kívánt professzor úr Zsuzsa néninek bemutatni. Voigt Vilmost futólag már ismertem, mivel a Radnótiban gyakorló tanárjelölt volt néhány évvel korábban. Nagy elismeréssel gondolok ma is Bodrogi Tiborra, aki sokféle ismerettel, előadásainak könnyedségével és a

szakma iránti feltétlen elkötelezettséggel foglalkozott a tanítványokkal. Az *Acta Ethnographica* szerkesztőjeként olyan könyvismertetések megírásával bízott meg, hogy máig emlékezem a szövegekkel való birkózás nehézségeire. De azt is megtanultam így, hogy a feladatokat méretezni lehet és kell a hallgatók számára, mert ha magasak a követelmények, akkor a teljesítés magasabb színvonalához alkalmazkodnak. A többi tanárunk esetében, mondhatni a tudományszak összes további fórumával kapcsolatban is az volt a benyomásom, hogy mindenkinek a szakma a legfontosabb az életében. Az élet és a foglalkozás azonosítása magasztos életcélnak tűnt, amit ma sokkal józanabbul ítélek meg. Sokféle körülménynek kell szerencsésen alakulnia ahhoz, hogy a hivatásának élő nő további szerepköreiben is jól tudjon teljesíteni.

A tanulmányaim utolsó éveiben még tettem egy kis kitérőt: az *Egyetemi Lapok* munkatársa lettem, újságíró-diplomát is szereztem ugyanakkor, amikor az etnográfusit. Az újságírói munka alkalmat adott arra, hogy az ELTE működését részleteiben is megismerjem, a rektortól a nyomdászig, a karbantartóktól a buszsofőrökig sok mindenkit kellett meginterjúvolni, bemutatni. A későbbiekben ez hozzájárult ahhoz, hogy a „Mädchen für alles" szerepkör az enyém legyen a Folklore Tanszéken. Ennek a felvállalása részemről alaphiba volt. Ám én egy ügyért lelkesedtem, és ebbe a függönymosás ugyanúgy beletartozott, mint a könyvvásárlás, amelyet évtizedeken át csináltam, felügyeltem, szerveztem.

Nem tudlak nem megállítani és rákérdezni: az imént azt mondtad, hogy egy bizonyos a „mindenes" szerepkörnek a felvállalása részedről „alaphiba" volt. Ismerős szituáció, azért is kérlek meg, hogy ezt fejtsed ki egy kicsit bővebben!

Épeszű ember irtózik a hivatali ügyintézéstől. Nekem se ez az erősségem, de egy korábbi munkahelyen megtanultam, hogy az ilyen jellegű feladatokat azonnal el kell intézni, mert akkor nem hurcoljuk azokat koloncként tovább. Ha meg tovább passzoljuk, akkor még sokszor rá kell kérdezni, hogy el van-e intézve az, amin már régen túl lehetnénk. A Folklore Tanszéken – ugyanúgy, mint másutt – az oktatás, a tudományos élet körülményeit is meg kellett teremteni. Miután én voltam a legfiatalabb sorban, nem is volt kinek tovább passzolni az ilyen feladatokat. Ezenkívül a korábbi személyes ismeretségek is a kezemre játszottak. Az oktatók kapcsolatrendszere mellett, amelynek például a lift és a menza is fontos csomópontjai voltak, a titkárnők, ügyintézők, könyvtárosok sem csak „feljegyzések" formájában kommunikáltak. Az ebben a körben való személyes részvételem még akkor is folytatódott, amikor a Folklore Tanszéknek saját tündéri, melegszívű titkárnője lett, mivel továbbra is én maradtam a gazdasági ügyek (és a külkapcsolatok) felelőse. A kezdeti apró-cseprő vásárlások helyett jöttek aztán a szép pályázati szörnyek. Cseh Sándorné Erzsikével – a Folklore Tanszék másik kotlósával – amíg csak nyugdíjba nem ment, azért jól megoldottuk a szerepelosztást. Nemcsak aktákat tologattunk, szerettünk barátságos légkört teremteni, ünnepségeket szervezni stb.

No és akkor most egy kicsit kanyarodjunk vissza! Lassan elkezdtél kutatni, publikálni… Elsőre Róheim Géza neve jut az eszembe, és viszont… De annyira, hogy ha Róheim néprajzi vonatkozásaival találkozom, nem lehet, hogy ne a Te neved jusson erről az eszembe. Mesélj erről a „Róheim-szerelemről"!

A sok és sokféle kötelező olvasmány közül arra emlékszem, hogy Freud Totem és tabuját, illetve Róheim több munkáját is el kellett olvasni. Freudot korábban is olvastam, Róheim szövegének a többiekétől olyan markánsan eltérő stílusa és tartalma feltűnt nekem. Róheim életműve lett a szakdolgozati, illetve egyetemi doktori disszertációm témája. Sok támogatást kaptam tanáraimtól, idősebb pályatársaktól: nemzetközi konferenciákat, kiállítást szervezhettem, Róheim írásaiból válogatásokat szerkeszthettem. Róheim életének nyomon követése egykori, itthon és külföldön élő kortársaival – még rokonaival is – összehozott, a szó szoros értelmében véve világok tárultak fel előttem, tudományos és társadalomtörténeti értelemben is. Igyekeztem megismerni és megérteni a pszichoanalízis alaptételeit, de ez együtt járt a budapesti pszichoanalitikus iskola történetének a bogozgatásával is. Akkoriban úgy tűnt, hogy minden ismerősöm nekem szállít adalékot: több egykori művészettörténész kollégám árult el valami fontosat Róheimről: az egyiknek az édesapja volt pszichoanalitikus, a másik Róheim édesanyjának volt az unokahúga, a harmadik együtt játszott Róheim analitikusának a Párizsban élő lányával... Tőle szerezhettem meg Kovács Vilma és Róheim Géza leveleit az MTA Kézirattára számára. Megismerkedhettem Georges Devereux-vel, aki halála előtt még kifejtette nekem Róheimet illető kritikai nézeteit. Charme-os lovagom lett Róheim unokaöccse, a Brüsszelben hírnevet szerző grafikusművész, Charles Rohonyi, aki hosszú városligeti sétáink alatt mutatta be nekem a második világháború előtti városligeti villák lakóinak életét, és a Fasori gimnáziumban szerzett élményeit. Vele kapcsolatban voltam haláláig. A Ferenczi Társaságot alapító pszichoanalitikusok örvendtek a Róheim-életmű egésze megismertetését szolgáló tevékenységemnek, Róheim amerikai és angliai feltételezett hagyatékának a feltárásában komoly segítséget nyújtottak. Az életművével való foglalkozás igazán megalapozza azt a szemléletet, hogy az apró néprajzi tényeket átfogó rendszerbe helyezve értelmezzük. Ezért írtam nemcsak egyetemi szakdolgozatom, hanem az egyetemi ún. kisdoktori dolgozatom is erről az életműről.

Kutatásaid, publikációid egy másik meghatározó súlypontja a „népművészet" kérdéseinek, egyáltalán létének, megjelenési formáinak, határainak a feszegetése...

Még az újságírói időszakomban írhattam cikkeket egy vadászlapba. Az anyaggyűjtés során jutottam el a Nemzeti Múzeum fegyvertárába, ahol felfedeztem a 19. századi polgári lőtáblákból néhányat. Ezek a deszkára festett naiv képek nem tartoztak semmilyen közismert műfajhoz: ezért szedtem azután össze a vidéki múzeumokból is további fellelhető példányokat és írtam róluk egy kis könyvet. A műfajok közötti jelenségek, az átmenetek, a határok között szabadon hagyott sávok iránti érdeklődés egyre tudatosabbá vált bennem.

Az etnográfusdiploma megszerzése után valamivel aztán tanársegédi kinevezést kaptam az ELTE BTK Folklore Tanszékére. Ezzel egy időben kaptam meg a kandidátusi aspirantúra ösztöndíját is, amelynek a témája a magyar népművészet stíluskorszakai lettek. Ma nagyon kritikusan viszonyulok ehhez a tanszéki döntéshez, ami eléggé befolyásolta további szakmai életem. A tanszéken ugyanis úgy gondolták, hogy a népi díszítőművészet témát mindig külső előadó adta elő, ezért nem lesz haszontalan, ha én ezen a területen tájékozódom. A néphit és a népszokások világa után egyszer csak ott találtam magam a Néprajzi Múzeum több százezer tárgya között, mint az óceánba

esett hajótörött. Ez az érzés nagyon sokáig kísért el engem. Ennek ellenére a Néprajzi Múzeumban töltött három év alatt (1981–1983) sok mindent megismertem és sok mindent megértettem, ami nemcsak a téma, hanem az oktatói tevékenység szempontjából is fontossá vált számomra később. Témavezetőm, a Néprajzi Múzeum akkori igazgatója, Hoffmann Tamás a korábbi gyakorlattal szemben megengedte, hogy a raktárakba szabadon bejárhassak. Hónapok teltek el azzal, hogy raktárról raktárra járva kézbe vegyem a tárgyakat, olvassam a leírókartonokat és végeláthatatlan beszélgetéseket folytassak a kollégákkal. A múzeumban ma sem érzem az idő múlását, mert igaz ugyan, hogy az egykori játszótársak már nem ott dolgoznak, de sok tanítványom került a helyükre, akikkel ma is rá tudunk csodálkozni a váratlan leletekre. Ma is megkerestek, s egy azonosítatlan betlehem származásának helyét próbáltuk kibogozni.

Olvastam és olvastam, az olvasmányok egy része olyan kásahegynek tűnt, amelyben a gondolat elsikkadt. Másrészt olyan jelenségekről is olvastam, amelyeknek a megfelelőit a mi anyagunkban is meg akartam találni. Meg is találtam az esetek egy részében. Ilyen felfedezés a magyar népi grafika mint műfaj, amelynek egy teljesebb bemutatása és a tudatosítása még mindig várat magára. Ugyancsak ekkoriban ismertem fel az ún. mintakönyvek és a magyar népi ornamentika közötti összefüggéseket, az iskolai kézimunka szerepét, és még sok minden mást. Szerencsémre kisebb témákat megírhattam a *Múzsák* című művelődési folyóiratban, ahol kitűnő képszerkesztők művészi érzékenységgel segítették elő azt, hogy a mondanivalóm képileg is megjelenjen. Ezek az írások összegyűjtve *A hagyomány képei* címen a debreceni néprajzi tanszék Folklór és etnográfia sorozatában meg is jelentek, amiért ma is hálás vagyok Ujváry Zoltán professzor úrnak.

Az aspirantúra leteltét követően kellett átvennem elődöm, Dömötör Tekla professzor asszony néphit és népszokás óráit. „Egy egyetemi oktató mindent tud" – ez volt a munkahelyi elvárás. Ezért, nem úgy, mint sok nyugat-európai egyetemen, ahol sok oktató azt tanítja, ami éppen a kutatásának a tárgya, nekem – mint oktató kollégáimnak is – a tanrendben rögzített tematikának megfelelően kellett felkészülni híres és nagy tudású elődöm után az előadások megtartására. Igaz, hogy 1980-tól egyfolytában tanrendben előírt kötelező féléves tárgy volt a népi díszítő művészet, amit körülbelül 30 éven át itthon egyedül én tanítottam a felsőoktatásban. A népművészet elméletével kapcsolatos fordításgyűjteményt is szerkesztettem, de oktatómunkámnak nem ez volt a fénypontja. „A korok és stílusok a népművészetben" tematikához itthon és külföldön gyűjtött tapasztalatok, ismeretek és kutatás alapját képező előfeltevések szembesítése sok tanulsággal járt. Ma már jobban látom, mint a kandidátusi disszertáció megírásakor, mennyire rabja voltam magam is – mint sokan mások – a motívumkutatásnak, és annak az elgondolásnak, hogy a népművészet stílustörténeti kategóriákkal leírható. A dolgozatban végül is a népi tárgykultúra értelmezési lehetőségei, egy-egy jellegzetes tárgycsoport került szóba, ami akár beismerésként is felfogható. Annak a beismeréseként, hogy a népi díszítőművészet alakulása művészeti stílusfogalmakkal nem leírható, a folklóresztétika elméleti megállapításai közvetlenül a tárgyakra lefordítva, mondjuk egy szalmaszakajtó és egy kisszentkép esetében nem is olyan kézenfekvők. Azóta maga a népművészet fogalma is kérdésessé vált, nem is beszélve az ún. „élő népművészetéről". 1980-tól kezdve kötelező olvasmány volt a budapesti Folklore Tanszéken Richard Jeřábek népművészeti terminológiáról szóló tanulmánya. Kudarcnak tartom,

hogy azóta sem reflektált a professzor gondolataira, egyáltalán ennek a kötetnek a többi tanulmányára se senki. Tudom természetesen, hogy más oktatónak is van ilyen tapasztalata.

Ez nyilván nem nyugtat meg, de Jeřábeknek a Folcloristica 4–5. kötetében megjelent két tanulmánya, további, hasonló tematikájú hússzal kiegészítve néhány éve a brünni egyetem kiadásában önálló kötetben is megjelent. Túl élénk, a benne foglaltakra reagáló reflexiókról azóta sincs tudomásom. Viszont – lehet, hogy eddigi pályafutásodból, érdeklődési köreidből, olvasmányélményeidből ez adódik is – van egy következő fontos rész(?)területe munkásságodnak. A szokásvilág problémaköre. Ide hogy jutottál el?

A nyolcvanas években még az ötéves képzésben nagyon átgondolt, sok tapasztalaton alapuló, rendszerezett tudásanyagot igyekeztünk a hallgatóknak átadni, félévente megteremtve a speciális kollégiumok rendszerén keresztül a különböző részterületek, illetve rokon szakmák, szellemi újdánságok megismerését is. Én ebbe a rendszerbe igyekeztem belenőni, majd a népszokások oktatását tartalmilag is kibővíteni, és egyre több időt szerezni a kereteken belül az e tárgyra vonatkozó előadások számára. Elég hamar rájöttem, hogy a hagyományos tematikákat ismételni lehet a végtelenségig, de az értelmezéshez a korábbiakétól eltérő vizsgálati szempontokra van szükség. Az „ünnepiség" és a „mindennapiság" olyan fogalmi kereteket biztosít, amelyek közepette a szokások történeti megvalósulásai ugyanúgy megvilágíthatóak, mint a maiak. Sőt, a szokásoknak nemcsak a „variánsait", hanem az időben való, folyamat jellegét is világosabban láthatjuk. A „mindennapiság" tematizálása a hazai folklorisztikában mára hasznosulni látszik, a „szórakozás" témakörben is születtek már eredmények, ha nem is olyan látványosak. A horizont lényegében az egyetemes emberi kultúra, de legalábbis az európai kultúra a maga történeti és társadalmi dimenzióival és megannyi változatával. Róheim Géza kultúraelmélete és a kalotaszegi kapatakarító lapátkák közötti kapcsolati ív feltárható, csak jó kérdéseket kell feltenni.

Mondom én, hogy Róheim nem megkerülhető...

Tulajdonképpen egész életemben tanultam, most is ezt teszem, mivel meg akarom érteni, hogy amit látok, tapasztalok, olvasok, miért is van pont úgy, ahogy van, és honnan jött abba a környezetbe, amiben én éppen meglátom. Mindig is szerettem „összevissza" olvasni, szerettem a könyvtári cédulakatalógusokat, mert ha átlapoztam azt a dobozt, amelyben a korábban kijelölt művet kerestem, mindig találtam valami egészen más, sokkal érdekesebb „leletet". Amikor elkezdtem külföldre járni, külön élvezet volt megérteni például nagy könyvtárakban a Széchényi Könyvtárétól eltérő tematikus beosztásokat, vagy óriási élmény volt első találkozásom a szabadpolcos könyvtári rendszerrel. A tanulás és tanítás évtizedei közepette rájöttem a megismerés és azután a közlés szempontjából arra, hogy azok a világok, amelyek megnyílhatnak az ember előtt, ha elég kíváncsi, akkor nem válnak diffúz összevisszasággá, ha a rendszerszerűséget, a folyamat jelleget és a kontextusokat megismerjük és összekapcsoljuk. Abban biztos vagyok, hogy az, amit népszokáskutatásnak nevezünk hagyományosan, nem tud a szokások cselekvéslogikájára, tartalmára és jelentésére vonatkozó érvényes megállapításokat tenni, ha nem lép ki a megszokott keretek között. A hallgatók kisebb-nagyobb dolgozatai, diplomamunkái és doktori disszertációi – amelyeket itt nem tudok felsorolni –

közös kísérletei voltak annak, hogy a „problémalátás" élesítésével, akár nagyon hagyományos témát illetően is, mit lehet a korábbi megközelítésekhez képest mást és másként meglátni. A tanításnak az a része, hogy folytonos felkészülésre késztetett, hogy a néprajzi jelenségek megismerésének és megértésének az örömét megoszthassam a hallgatókkal, mindig is ösztönzött.

Már amit eddig elmondtál, abból is nyilvánvaló, hogy a néprajz, a folklorisztika (ahogy tetszik) művelését nem szűk nemzeti keretek között képzelted, képzeled el. Tudom, hogy élénk és kiterjedt nemzetközi szakmai kapcsolatokkal rendelkezel. Miben alakították ezek gondolkodásmódodat, a tudomásom szerint elsősorban német és francia, de meghatározóan a korabeli „csehszlovák" kapcsolataid, az ottani eredmények bensőséges ismerete?

Nyelvszakos lévén egyetemista koromtól kezdve kísértem külföldi vendégeket, sokszor művészeket, újságírókat, művészettörténészeket. Természetes, hogy a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején különösen a Nyugat-Európából hozzánk érzők nyitottak és kíváncsiak voltak ránk, ugyanakkor egészen más módon viselkedtek és gondolkodtak, mint ahogy az itt szokás volt. Még nem is voltam néprajz szakos, mikor Jean Gabus svájci professzort kísérhettem a Néprajzi Múzeumba, amelyet az igazgató Hoffmann Tamás mutatott be a vendégnek. A Folklore Tanszéknek pedig mindig is jó nemzetközi kapcsolatai voltak. Ne felejtsük el, hogy az ún. késő kádári korban Magyarországon a tudományos rendezvényeknek az a szerepük is megvolt, hogy a kelet-európai kutatókat, akik nem utazhattak szabadon a világban, nyugat-európai kollégáikkal összehozzák. Például a SIEF[1] különböző bizottságai rendszeresen üléseztek nálunk. Ilyen rendezvények sorába tartozott az a néhány folklorizmuskonferencia is, amelyet a nemzetközi Duna menti folklórfesztiválokhoz kapcsolódva rendeztünk Kecskeméten. A hetvenes-nyolcvanas években nagyon időszerű kérdés volt a néphagyományok, a néptánc, népdal színpadra vitele, illetve a hagyományőrzés korabeli formáinak a tudományos megközelítése. Ezeket a jelenségeket a „csehszlovák" kutatók, Bohuslav Beneš, Oľga Danglová, Richard Jeřábek, Oldřich Sirovátka, hogy csak néhányat említsek a személyesen is megismertek közül, más viszonyrendszerben tudták megragadni, mint nyugat-európai kollégáink, mivel a korábbi történeti-társadalmi folyamatok, gondolkodási áramlatok és a korabeli gyakorlat is más volt mifelénk, mint mondjuk Svájcban. Az, hogy a folklorizmus fogalma annak ellenére, hogy a belga Albert Marinustól származik, mennyire kevéssé ismert, ma is meglátszik a nyugat-európai szakirodalomban. Előnyös

1 Az 1928-as prágai nemzetközi népművészeti kongresszuson született meg az ötlete, majd egy év múlva Rómában létre is jött a népművészet nemzetközi bizottsága (CIAF = *Commission Internationale des Arts Populaires*), amely a második világháborúig az európai folkloristák egyetlen, valóban működő fóruma lett. Ez az egyesület aztán 1964-ben felújította tevékenységét, és immár az etnológusok és folkloristák nemzetközi egyesülete néven (SIEF = *Société internationale d'ethnologie et de folklore*) működött. A kezdetben inkább a nyugat-európai szakembereket magába tömörítő egyesület fokozatosan nyitottá vált a kelet-közép-európai etnológusok és folkloristák számára is, akik egyre rendszeresebben vettek részt a 3-4 évenként megrendezésre kerülő nagy nemzetközi kongresszusain, sőt a hetediket Budapesten tartották 2001-ben. (L. J. megj.)

a számunkra az, hogy a „folklór mai élete" az a témakör, amelynek társadalomtörténeti felfogása a hazai folklorisztikában igényes fogalmi rendszerbe illeszkedve nyert megfogalmazást és segített a hagyományvédő rendezvények értelmezésében. A „szellemi kulturális örökség" – mit sem törődve elsősorban a kelet-európai szakkutatás eredményeivel, ma úgy vonult be a nemzetközi kultúrpolitikába, hogy minden tisztességes szándéka ellenére éppen a hagyományok védelme szempontjából csak „fából vaskarika" megoldásokat hoz létre.

No, ezt nem bánnám, ha kicsit bővebben is kifejtenéd!

A népi kultúra, a folklór társadalomtörténeti meghatározottsága a második világháborút követő évtizedekben a kelet-európai országok szaktudományában egyértelműen – vagy azt is mondhatjuk, hogy közmegegyezés alapján – tisztázódott. A „hagyomány" és a „nemzeti kultúra" fogalmainak a jelentését máig befolyásolja és meg is különbözteti a nyugat-európai közgondolkodásban és kultúrpolitikában használt hasonló fogalmaktól az a körülmény, hogy a nép és népi kultúra felfogása milyen központi hangsúlyt kapott a 19. században a nemzetállamok ideológiáinak a kialakításánál, amelyet tovább formált a „népi demokráciák" és a „népi kultúra" közötti viszony. Ez utóbbiban mintegy fél évszázadon át a folklorisztika is részt vett a folklór és folklorizmus egymással való kapcsolatának a tisztázásában, azok alakulását történeti folyamatként fogva fel, ami együtt képviseli a kulturális hagyomány egy meghatározott részét. A kulturális gyakorlat megannyi szintjén évtizedeken át a történeti, népi, szellemi-művészi javak megőrzése és nem alakítása, legfeljebb szűk határok közötti adaptálása volt a cél. Mindez nemcsak a szakmai, hanem az általános felfogást is áthatotta a hitelesség, érték, hamísítás, giccs stb. kérdéseit illetően. Azon lehet vitatkozni, hogy mennyire merevítette meg a népi hagyományok kezelésének ez a felfogása a folklór jellegű művészi formákat...

Igen, és kellene is. Meg arról, hogy onnantól kezdve beszélhetünk-e egyáltalán „folklór jellegről..."

Az UNESCO által bevezetett és sok állam által elfogadott, a szellemi kulturális örökség megóvását célzó egyezmények örökségfogalma nem a kulturális elem eredeti kontextusát, hanem a mai használók közösségét tartja meghatározó elemnek a kultúra alakulásának a folyamatában. Azaz a kultúra elemeinek történelmi és társadalmi meghatározottsága, a mindenkori bonyolult összefüggésrendszerek helyett az aktuális fogyasztó a mérvadó. Kelet-Európában a „kulturális örökség" óvása inkább a „néphagyomány őrzése" felé tolódott át, az Arab Emírségekben pedig mindez másként történt. Így lassanként világméretű patchwork jön létre a turisták és a vállalkozók örömére...

Egy kicsit talán elkanyarodtunk, ami nem baj. Engem viszont érdekelnének még továbbra is azok a bizonyos nemzetközi kapcsolatok, illetve az ezekkel (vélhetően) szorosan összefüggő oktatás, színvonalának és irányultságának kérdései. Egyáltalán: tudományszakunk jövője! Hogyan látod mindezt?

Nemcsak a Folklore Tanszék, illetve a hazai társintézmények fogadtak külföldi vendégeket, hanem – elsősorban egyetemi pályafutásom első 15–20 évében – minden évben adódott lehetőség ösztöndíjjal külföldi intézeteket, múzeumokat, konferenciákat

meglátogatni, előadásokat tartani, tanítani. (Az utóbbi tíz évben az anyagi támogatások elosztásának elvei nagyon megváltoztak a BTK-n.) Időközben az is világossá vált, hogy a néprajz/folklorisztika értelmezése különféle tudományos hagyományok és hatások kereszteződésében alapvetően megváltozott, a beszédmódok mára annyira különbözőek lettek, hogy nehéz a főirányokat kitapintani.

Az általad is ismert Andreas C. Bimmer marburgi kollégánk évi rendes újévi levelében azon kesergett a legutóbb, hogy mennyire nagy a szakadék a között a néprajz között, amit ő Ingeborg Weber-Kellermann mellett évtizedekig művelt, és a mai németországi néprajzi közbeszéd között. Mivel Németországban sok egyetemen és kutatóhelyen művelik a néprajzot, a tagolódás náluk talán még szembetűnőbb, mint másutt. A hagyományos értelemben vett folklorisztikának is egyre kevesebb hely jut – látszólag. Hiszen a megnevezések, a vizsgálat szempontjai és elméleti keretei változtak, de a folklór ma is eleven. A mesével mint folklórműfajjal ma talán kevesebben foglalkoznak, mint korábban, ugyanakkor a szóbeliség, illetve az elbeszéléskultúra mai megjelenési formáinak és funkcióinak a kutatása nagyon is aktuális. Azt el lehet fogadni, hogy tudományszakok időről időre átrendeződnek, hogy maga a kutatás tárgya más és más látószögbe kerül. Nálunk korábban a felsőfokú oktatás, a Néprajzi Múzeum, a hatvanas évek végén megalakuló akadémiai kutatóintézet és az *Ethnographia* szerkesztői között a kutatás tárgyáról alkotott nézetek alapvonásaikban azonosak voltak, noha a módszerek eltérőek lehettek. A nagy közös feladatok – mint a *Magyar Néprajzi Lexikon* megírása, a *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtései – generációkat hoztak össze. Az elmúlt évtizedekben nemigen vannak nagy közös feladatok, az intézmények kevésbé nyitottak egymás felé, a pályázati rendszer pedig versenytárssá tette azokat, akiknek ugyanabba a csapatba kellene tartozniuk. A néprajztudományon belüli változások inkább egyéneket érintettek meg, így igazi aktuális, Európában is elfogadható teljesítményeket nagy áldozatok árán egyének tudnak produkálni. A néprajz/folklorisztika megújítását néhányan a rendszerváltás előtt kevésbé preferált témák vizsgálatával gondolták megoldani. A tematika bővítése csak látszateredményekhez vezethet. Hasonló módón az „antropológia" vagy a „mentalitáskutatás" cégére alatt is sok minden elkövethető, a szóhasználat mögül gyakran hiányzik a megfelelő elméleti tudás. A tájékozódás nem könnyű, hiszen az angolszász antropológia európai recepciója nem egy időben, nem azonos előzményekre épülve megannyi változatban ment és megy végbe. A hazai folklorisztika csakúgy, mint a hazai néprajz számára nem a továbblépés, hanem a fennmaradás szempontjából elsősorban kritikai önvizsgálatra lenne szükség. Számos olyan részterület van, amelynek a vizsgálatára rokon szakmák sokkal kidolgozottabb módszertannal rendelkeznek, mint mi, ezért fel kéne mérni a valódi kompetencia illetékességi körét. Nem lehet az önelégültség bástyái mögé visszahúzódni és nem reagálni arra, ami a tudományos gondolkodásban a mi területünkön végbement, ugyanakkor éles vonallal sem lehet elhatárolódni attól, ami tudásban nálunk felhalmozódott. Visszafelé pillantva meg lehet találni a jövő felé mutató utat.

Valamilyen európai összkép megismerésében nagy haszonnal járt számomra az, hogy tagja, sőt több mint egy évtizede már elnöke is vagyok az EURETHNO nevű munkacsoportnak. Az európai etnológiát oktató, mintegy 14–18 országból részt vevő francia nyelvű társaság évente más és más országban tartja konferenciáit. 2015-ben immár másodszor Kolozsvárt, Keszeg Vilmos professzor rendezi a következő Atelier-t.

Ezek az összejövetelek lehetővé teszik, hogy magunk is részt vegyünk az ún. európai etnológia módszertanának a kialakításában, a kollégák révén tájékozódhatunk a felsőoktatási modellekről, és végül az adott helyszíneken közvetlenül tapasztalhatunk meg néprajzi jelenségeket. Ez csak egy példa, annak az érzékeltetésére, hogy személyes kapcsolatok és tudományos ismeretszerzés milyen sokféle szálon kötődik össze. Az ember tájékozódásának határai kitágulnak, ugyanakkor nyilvánvalóbbá válik az is, hogy mi mindenről még tudomásunk sincs. Megváltoznak az önmagunkkal szemben támasztott követelmények és természetesen a látásmódunk is, de önbizalmunk is megerősödhet. Nem akarok fellengzősen fogalmazni, de az oktató felelőssége azt is jelenti, hogy nem az adott kurzus kiszolgálására kell felkészíteni a hallgatót, hanem arra, hogy biztos ismeretanyagot tanuljon meg, képes legyen nemzetközi szinten tájékozódni és releváns kérdéseket megfogalmazni. Ez még a válaszadásnál is fontosabb. Ha másért nem, a kételkedés és irónia olyan gondolkodási és magatartási mód, amely a konkrét munkahelytől, szakterülettől függetlenül is feltétele az értelmiségi létnek.

Liszka József

Verebélyi Kincső fontosabb munkái

1. *Célra tarts. Festett lőtáblák Magyarországon*. Budapest, Corvina, 1988.
2. Illuminált népi kéziratok a XVII–XIX. században. In Jankovics József et al. (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I.* Budapest–Wien, 1989, 362–374. p.
3. *Róheim Géza*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. /A múlt magyar tudósai/
4. *A hagyomány képei*. Debrecen, KLTE, 1993. /Folklór és etnográfia/
5. Szokások. In Voigt Vilmos (szerk.): *Magyar folklór.* Budapest, Osiris, 1998, 400–439. p.
6. *Kor és stílus a magyar népművészetben*. Budapest, Osiris, 2001.
7. *Szokásvilág*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2004.
8. *Mindennapok – jeles napok*. Budapest, Timp Kiadó, 2005.
9. A szokáskutatás lehetősége az európai etnológia keretében és azon túl. *Acta Ethnologica Danubiana 15* (2013), 67–84. p.
10. Újabb fogalmak a szokások vizsgálatában. *Ethnographia 124* (2013), 419–437. p.

Lesley Milroyová–Matthew Gordon: Sociolingvistika. Metody a interpterace. Praha, Karolinum, 2012, 268 p.

Lesley Milroy és Matthew Gordon hiánypótló szociolingvisztikai összefoglaló munkáját (eredeti címe *Sociolinguistics: Method and Interpretation*) Jan Chromý fordította cseh nyelvre, és így a mű a hazai olvasóközönség számára is szélesebb körben elérhetővé vált. A szerzőpáros Lesley Milroy egyik előző munkájára épít, melynek címe *Observing and Analysing Natural Language*. Mindkét kiadvány tankönyvként is szolgálhat a szociolingvisztikai kutatás iránt érdeklődők számára. Ez utóbbiban a szerzők módszertani és interpretációs kérdéseket vizsgálnak. A kiadvány elméleti és gyakorlati megközelítést ötvözve ad átfogó képet a szociolingvisztikai kutatások legújabb irányzatairól, módszereiről és az így szerzett adatok értelmezési lehetőségeiről.

A könyv a szociolingvisztika néhány elméleti kérdésének megtárgyalásával indul, majd erre épül a második és harmadik fejezet a kutatás tervezéséről és az adatgyűjtés módszertanáról. A negyedik és ötödik részben a nyelvváltozatok szociális dimenzióiról olvashatunk, az ezt követő két fejezet a nyelvi adatok elemzési és értelmezési lehetőségeiről szól a fonológiai és grammatikai változókat figyelembe véve.

Az első fejezet a variációelmélet teoretikus alapvetéseit, más nyelvészeti irányzatokhoz fűződő viszonyát tárgyalja, illetve részletesebben bemutatja azokat a diszciplínákat, melyek a szociolingvisztika közvetlen előfutárainak, kiindulópontjainak tekinthetők. Foglalkozik az amerikai deskriptivizmussal, melynek képviselői kifejlesztették a nyelvleírás pontos módszertanát, és sok kihalóban lévő indián nyelvet írtak le. A következő alfejezetben a hagyományos dialektológia módszertanával ismerkedhetünk meg, mely a nyelvet földrajzi meghatározottságában vizsgálja és a nem mobilis, helyi, idős, vidéki férfit tekinti ideális adatközlőjének. Kiemelten foglalkozik a nyelvjárástan módszertanával, melynek sok elemét a szociolingvisztika új elméleti keretébe helyezve még ma is használja. A paradigmaváltási próbálkozásokat a nyelvváltozatok vizsgálatában példákon keresztül mutatja be. Az, hogy a módszertani kérdéseket a szakirodalomban klasszikusnak számító kutatásoknak a bemutatásával tárgyalják a szerzők, az egész könyvre jellemző, és egyik legnagyobb pozitívuma, főként ha tankönyvként használjuk a kiadványt.

A szociolingvisztikai kutatások alapvető problémája az adatközlők kiválasztása, mely aztán az összegyűjtött nyelvi adatok interpretációjának lehetőségeit is meghatározza. A második fejezet éppen ezért ezt a problémakört járja körül a labovi elvekből kiindulva, bemutatva azonban más módszertani lehetőségeket is. A szerzők ennek a sarkalatos kérdésnek a megtárgyalása során is szigorúan tarják magukat az elmélet és a módszertan együttes tárgyalásához, ezzel is elősegítve azt, hogy az olvasóban tudatosuljon, az adatközlők kiválasztásának módszere összhangban kell legyen a kutató által kitűzött kutatási célokkal az adott elméleti keretben. Kitérnek a szociolingvisztikai kutatások reprezentativitására is, valamint a kutatás helyszínének, az adatközlő csoport nagyságának, kiválasztásának problémáira is. A leghangsúlyosabban azonban az adatközlő csoport kor szerinti megoszlását és társadalmi osztályokba sorolását tárgyalják.

Az adatközlő csoport kiválasztása után a használható adatok gyűjtésének módszertani lehetőségeit tárgyalják a szerzők. Kikerülhetetlen a kutatói paradoxon kérdéskörének az alapos körüljárása, mely a harmadik fejezetben is felmerül, de folyamatosan, más témakörök kapcsán is részletes elemzésre kerül. Bemutatják a kérdőíves felmérések lehetőségeit és buktatóit egyaránt, de a szociolingvisztikai interjúk előkészítésének a fontosságáról és módszereiről is szó esik, mivel ez az adatok későbbi megfelelő interpretálhatóságának alapvető feltétele. A résztvevő megfigyelés bemutatásánál kiemelik, hogy ez a módszer különösen hasznos a nyelvi változatosság vizsgálatánál kétnyelvű közegben. A kutatási módszerek gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit ismételten konkrét kutatásokon mutatják be, külön fejezetet szentelnek James Milroy és

Lesley Milroy észak-írországi, Belfastban végzett kutatásának, melyen keresztül egy nagy lélegzetvételű szociolingvisztikai projekt felépítésével ismerkedhet meg az olvasó. A fejezet utolsó része kutatásetikai kérdéseket tárgyal, és bár csak röviden térnek ki erre a meglehetősen fontos problematikára, bőséges szakirodalmi utalások segítségével eligazítást adnak a témakörben való további elmélyülésre.

A negyedik fejezetben kerül sorra a nyelvi sokféleség és társadalmi beágyazottságának a vizsgálatára, valamit az összegyűjtött nyelvi adatok ilyen szempontú interpretációjának lehetőségeit is tárgyalják. A szerzők bevezetik a nyelvi változó fogalmát, mely előfordulásának gyakorisági vizsgálatát emelik ki. A társadalmi osztályok meghatározásának különböző lehetőségeit tárgyalják, de mindenképpen az adott adatközlő csoporton belüli értelmezésre helyezik a hangsúlyt. Példaként említik, hogy míg az Amerikai Egyesült Államokban a foglalkozás, addig az arab országokban a műveltség kulcsfontosságú a társadalmi osztályokba való sorolásnál. Az egyes osztályok közötti mobilitást is sok tényező határozhatja meg, és ennek nyelvi aspektusait sem szabad figyelmen kívül hagyni. A következő nagy témakör a fejezeten belül a nem és a nyelv kapcsolata. Elsődleges problémaként határozzák meg a szerzők azt a tényt, hogy az adatgyűjtés során a kutatók az adatközlő biológiai nemére kérdeznek rá, míg az elemzések során a nyelvi adatokat a társadalmi nem alapján értelmezik. Felhívják a figyelmet arra, hogy a szociolingvisztikai kutatásokban a nemet is mint társadalmi kategóriát érdemes szemlélni, és más szociális faktorokkal korrelációban interpretálni, valamint a társadalmi nem bináris szemléletének problematikus voltára is kitérnek. Végül az etnikai és faji hovatartozás nyelvváltozatokkal való összefüggéseit tárgyalják részletesebben egyesült államokbeli és északír példákon.

A társadalmi jellemzők előző fejezetekben tárgyalt makroszintje után az ötödik rész a helyi társadalmi gyakorlatot és a társas kapcsolathálózatot vizsgálja a beszélőközösségekben. A társas kapcsolathálózat és a gyakorlóközösség fogalmainak elemzése után a nyelvi változás és a társas kapcsolatháló összefüggéseire térnek ki, kiemelve azt a tényt, hogy a gyenge kapcsolatokon keresztül terjednek leginkább a nyelvi változások. A társadalmi kapcsolathálózatok vizsgálata nagyon fontos eszköze lehet a kétnyelvű közösségek kutatásának is.

A következő, hatodik fejezet a fonológiai változók kutatásának részleteit mutatja be, annak az egész folyamatát, ahogy a többórás hangfelvételekből interpretálható adatok szerezhetők. Első lépésként a vizsgálandó fonológiai változók kiválasztásának lehetséges munkameneteit, illetve az előkutatások fontosságát tárgyalják, továbbá részletesen foglalkoznak a mérési módszerekkel. Konkrét kutatások segítségével mutatják be a kutató percepcióján alapuló elemzést, illetve a különböző mérőműszerek használatának előnyeit és hátrányait, valamint az egyes módszerek kombinálhatóságát. A következő problémakör a fonetikai és a szociolingvisztikai vonatkozások vizsgálata, tehát annak a lehetőségeit mutatják be a szerzők, hogy a fonológiai változók hogyan interpretálhatók a társadalmi tényezők figyelembe vételével. Kiemelik az összegyűjtött fonológiai adatok kvantifikációs kérdéseinek fontosságát, valamint a statisztikában használt módszerek használatának lehetőségeit.

A nyelvi változók vizsgálatát a nyelv további szintjein a hetedik fejezetben tárgyalják a szerzők. A változó fogalma a morfológia szintjén még viszonylag jól használható, a szintaktikai szinten azonban már módszertani problémákkal kell szembenéznünk. A kutatás során nem lehetünk soha biztosak abban, hogy a spontán beszédben előfordul elegendő az általunk vizsgált szerkezetből ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket tudjunk levonni, éppen ezért a fonológiai változóknál kevésbé jellemző a vizsgálatuk, valamint valószínű, hogy társadalmi jelentőségük is sokkal kevésbé releváns. Éppen ezek miatt a nehézségek miatt külön fejezetet szentelnek a szintaktikai változókkal kapcsolatos nyelvi adatok gyűjtésének. Az interjúkkal szerzett anyagokat a szerzők tanácsa alapján érdemes hosszú távú megfigyeléssel kiegészíteni. Gyakori a szintaktikai változók vizsgálata kérdőív segítségével, melyben az adatközlőnek azt kell megállapítania, hogy a megadott szerkezetek közül melyiket tartja grammatikailag megfelelőnek, illetve

melyiket használná. Ez utóbbi módszer azért problematikus, mert az adott válasz sok esetben nem egyezik meg azzal a változattal, melyet az adott adatközlő valóban használ.

A könyv utolsó fejezete a stílus- és kódváltásokkal foglalkozik, éppen ezért a kétnyelvű közegben még inkább aktuális és érdekes ez a rész. A szerzők először a stílusválasztás okait boncolgatják – szó esik a stílus és a beszédnek szentelt figyelem kapcsolatáról, valamint arról, hogy a befogadónak milyen szerepe van a stílusválasztásban, illetve a stílus társadalmi gyakorlatként való értelmezését is lehetőségként kínálják. A kódváltás kapcsán azok az aspektusok kerülnek előtérbe, melyek összevethetők az egynyelvű közösségekben történő stílusváltásokkal. Kiemelik az intézmények szerepét nyílt és rejtett konfliktusok kialakulásában, azzal, hogy valamilyen nyelv dominanciáját erősítik az adott közösségben. A nyelvválasztás és a kódváltás problémakörét végül három esettanulmányon keresztül vizsgálják meg részletesebben: az egyik az ausztriai Felsőőrön (Oberwart) élők német–magyar kétnyelvűségét mutatja be, a másik a New Yorkban élő Puerto Ricó-i közösséget, a harmadik pedig a barcelonai történelmileg stabil katalán–spanyol kétnyelvűséget. A kétnyelvű közegben a nyelvválasztásnak és a kódváltásnak éppúgy társadalmi jelentése van és hasonló a dinamikája, mint az egynyelvű közegben a stílusválasztásnak, illetve -váltásnak.

A szerzők a zárszóban rövid kitekintést adnak a variációs szociolingvisztika jövőbeni lehetőségeiről, majd Jiří Nekvapil fordításhoz fűzött kommentárjait olvashatjuk, melyben a könyv cseh nyelvi környezetben való alkalmazhatóságát is tárgyalja, illetve kiegészíti néhány csehországi kutatás rövid bemutatásával. A fordító is rövid kommentárban indokolja néhány szakterminus fordítását, de a terminológiai tájékozódást egy kétnyelvű szótárrész is segíti.

A szerzők a könyv megírásánál feltételeznek az olvasó részéről bizonyos fokú nyelvészeti előképzettséget, alapvető szociolingvisztikai fogalmak ismeretét. Így a kevésbé tájékozott olvasó számára a könyv nehezen emészthető lehet a nagy mennyiségű új, sokszor kifejtetlen információ miatt. Az olvasó számára ismeretlen fogalmak kibontása azonban nem lehetetlen a bőséges szakirodalmi utalások követésével. A szociolingvisztikában jártasabb olvasó számára viszont ez a remek összefoglaló sok fontos összefüggésre világít rá, illetve kritikai hangvételével és a bőséges példaanyaga segítségével részletes rálátást ad bizonyos módszertani gyakorlatok használati lehetőségére. A könyv egyik legnagyobb előnye, hogy a módszertani kérdéseket elméleti megalapozottságukban vizsgálja, illetve folyamatosan tárgyalja azt a kérdéskört, hogy a metódusok megválasztásával hogyan határozzuk meg a rendelkezésünkre álló interpretációs keretet. A mű a szociolingvisztikával foglalkozó vagy foglalkozni szándékozó kutatók számára rendkívül hasznos és széles körű áttekintést nyújtó olvasmány.

Bilász Boglárka

Pavol Matula: Čechoslovakizmus na slovenských stredných školách 1918–1938. Bratislava, Goralinga, 2013, 111 p.

Az első világháborút követő területi rendezések egyik eredményeként Európa politika-földrajzi térképén új, addig formálisan nem létező állam jelent meg Csehszlovák Köztársaság megnevezéssel.[1]

Az állami élet irányítóinak és szervezőinek elsődleges célja volt az új lét mihamarabbi és teljes körű kialakítása, beleértve ebbe az oktatás, az iskolaügy létrehozását és tartalommal való megtöltését is. A tartalmon keresztül közvetített feladatok egyike pedig az államideológiának, esetünkben a csehszlovakizmus ideológiájának nevelés útján közvetített terjesztése, illetve a nevezett ideológia széles körű eljuttatása a köztársaság minden szegletébe.

1 Az állam nevét kezdetben kötőjellel, tehát Csehszlovákia formában használták. Rövid idővel később – 1920-tól – már szinte az egész korszakon át a Csehszlovákia formula maradt a hivatalos. (A történeti valóság kedvéért megjegyzem, hogy 1938–1939 között egy röpke ideig ismét a kötőjellel ellátott formula volt hivatalos használatban.)

Pavol Matula történész (1970) ennek az ideológiahonosító folyamatnak a szlovák középiskolákban zajlott kísérletét foglalja össze könyvében. A szerző fő kutatási területe a szlovákság 19. és 20. századi története, különös tekintettel a szlovák–lengyel és szlovák–cseh kapcsolatokra. A *csehszlovakizmus a két háború közti szlovákiai középiskolákban* témában kifejtett vizsgálódásait könyvének három fejezetében foglalta össze, amihez bevezetőt és befejező összegzést csatolt; munkáját, a felhasznált források és irodalom tételes felsorolását adva, egy rövid angol összefoglalóval zárta. Az egyes fejezeteket további rövid alfejezetekre bontva kapjuk meg könyve teljes formai szerkezetét.

Bevezetőjében az *egységes nemzet* (csehszlovák) gondolat kialakulását és a mindkét országrészben történészi eszközökkel kimutatható – hol erősebb, hol erőtlenebb – terjedését boncolgatja a 18. század végétől. Matula érzékeltetni kívánja az olvasóval, hogy a csehszlovakizmusnak – az ország létrejötte után – mind kifelé, mind befelé nem elhanyagolható küldetést szántak irányítói. Míg kifelé, és itt az első világháború hatalmai irányába tolmácsolva és minduntalan hangoztatva, az egységes nemzet meglétéről és életképességéről adott igazolást, addig befelé a létrehívott új államalakulatnak formálisan is segített biztosítani az államalkotó nemzet(ek) számszerű többségét. Ugyancsak bevezetőjében adja munkája leggyakrabban ismétlődő fogalmának meghatározását, értelmezését: a cseh középiskolai tanárok („český stredoškolskí profesori") terminus technicusa alatt a cseh, morva és sziléziai születésű, cseh anyanyelvű pedagógusokat érti, akik a jelölt időszakban a szlovák országrész középiskolai tanintézményeiben oktattak.

Az első fejezet a cseh országrészekből érkezett pedagógusok szlovákiai viszonyait mutatja be. A formálódó iskolaügy első szembeötlő jelensége a cseh országrészekből érkező nagyszámú középiskolai tanár volt. A jelenség okát a szerző a szlovák iskolaügy katasztrofális helyzetében látja, megállapítva, hogy ebbe a kondícióba az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakában sorvadt le, ugyanis az elmagyarosító folyamat – néhány egyházi népiskola kivételével – szinte mindenhol érvényesült a szlovák országrészben. Az új tanerőnek mindenekelőtt a köztársasághoz, annak eszméjéhez kellett lojálisnak mutatkoznia. Azok a szlovák országrészben működő nem cseh tanárok, akik nem az államideológiául előléptetett csehszlovakizmust vallották, következetesen irredentának, esetleg hungarofilnek lettek minősítve. Ugyanígy az iskolapolitika alakítói nem számoltak a tiszta szlovák államalkotói pozíciót vallókkal sem. Így megeshetett, hogy azokat a szlovák anyanyelvű tanárokat, akik elutasították a csehszlovakizmus ideológiáját, egyszerűen hungarofilnek bélyegezték.

Matula könyve első részének legterjedelmesebb alfejezetében a cseh tanárok szlovákiai életkörülményeiről számol be. Míg egyes cseh tanárok idealisztikus céloktól vezéreltetve érkeztek új állomáshelyükre, addig másokat az illetékes iskolaügyi hivatalok irányítottak ide, vagy egyszerűen szülőföldjükön érvényesülni nem tudva bíztak a jobb munkalehetőség ígéretében. Annyi mindenképp bizonyos, hogy többségüknek sejtelme se volt, milyen élet- és munkafeltételek várják a Morva folyón túl. A legtöbb ismeretlenbe érkező cseh tanár lakásproblémával vagy az állomáshelyén lakók barátságtalan légkörével találkozott. A tanítási feltételek is szegényesebbek, szerényebbek voltak, mint azt odahaza megszokhatták. Mindezek mellé a kezdeti hónapokban a szlovák országrész keleti felében – teszi hozzá – még magyarosító törekvések is járultak.

A cseh és szlovák tanárok kezdetektől megvalósuló szembenállását meggyőzően jellemezte, hogy a szlovák ajkú tanárok nem a csehek érdekvédelmi szervezetébe tömörültek, hanem saját egyesületet hoztak létre 1921-ben. Enyhülés, melynek keretében a cseh tanárokkal szemben a szlovákokat helyezték előnybe a szlovák térfélen, majd a 30-as évek első felében következett be.

Az új köztársaság kialakításával valójában nyelvileg rokonságban álló, de mentalitásban jelentősen eltérő nemzetek találkoztak. E különbséget Matula a vallással kapcsolatban alakított viszony másságával is ábrázolja: míg a cseh tanárok többsége a katolikus valláshoz ellenérzéssel viszonyult, és azt a Habsburgok monarchiájával azonosította, addig szlovák társaik mélyebb vallási érzületet ápoltak. Ilyen

formában az antiklerikális hullám a csehek megérkezésével gyorsan átterjedt Szlovákiára. A vallásihoz hasonló bonyodalmakat okozott a cseh tanárok Darwin elméletét tanító magatartása is, de ugyanígy forradalminak ható történést idézett az ún. ünnepi törvény (az 1925. évi 65. törvény) elfogadása, mely kijelölt Mária-ünnepeket egyszerűen törölt.

Vázlatszerűen tesz említést a szerző a cseh tanárok szlovák iskolarendszer kiépítésén túli feladatairól, minek keretében szintúgy az új állam szellemét közvetítették a diákság felé. Ugyanígy hatással próbáltak lenni a helyi lakosságra is, népszerűsítve a demokratikus rezsimet a csehszlovakizmus jegyében. Nem mellesleg a cseh tanárok népművelői, felvilágosító tevékenységét értékeli Matula itteni szolgálatuk egyik legpozitívabb alkotóelemének. A cseh középiskolai tanárok működésében alapvető változás 1938. október 6-a után, az autonóm Szlovákia deklarálását követően állt be. Ugyanis az autonóm szlovák kormány célkitűzései között szerepelt az összes nem szlovák állami alkalmazott fokozatos kiszorítása a szlovák állami életből.

Könyve második fejezetében a tanítási nyelv problémakörét taglalja a szerző. Az új állam nyelvtörvény (1920. évi 122. törvény)[2] keretében tette hivatalossá a csehszlovák nyelvet. E törvény értelmében a cseh országrészekben a cseh, a szlovák részen a szlovák nyelv szabályai szerint. Mivel a cseh tanárok többsége, szögezi le Matula, nem rendelkezett kellő szlovák nyelvismerettel, így anyanyelvüket használták. Ugyan előírták, hogy a szlovák országrész csehszlovák nyelvű középiskoláiban a csehszlovák nyelvórák keretében a szlovák nyelv biztos és gondos elsajátítására kell a tanároknak törekedniük, azonban ugyanezen tanterv mentén irányozták elő a cseh nyelvvel való megismerkedésüket is. Közben a cseh országrészekben az oktatás nyelve a cseh maradt. Matula szerint ez is mutatja: az oktatáspolitika irányítói abból a feltevésből indultak ki, hogy a szlovák a cseh nyelv dialektusa.

Külön foglalkozik a szerző a cseh középiskolai tanárok szlovák nyelvhez fűződő viszonyával. Kategóriákba sorolja az érintetteket: voltak a nyelvet gyorsan elsajátítók és alkalmazkodók; voltak, akik mielőbbi visszahelyezésüket kérvényezték cseh területre; és olyanok, akik a szlovák nyelv dialektus nélküli elsajátításáig egyáltalán nem használták azt.

A diákok és tanítási nyelv kapcsolatát szintúgy vizsgálja. A kezdeti időszak gondjai részben annak voltak tulajdoníthatók, hogy a cseh tanárok az addig megszokotthoz képest új tanítási módszereket vezettek be, amihez számos esetben társult a diákság nem kielégítő szlovák nyelvismerete is. Ennél a résznél bocsátkozik a szerző mérlegvonásba a cseh és a korábbi magyar tanárok színvonaláról, és minden különösebb összehasonlítás nélkül az előbbiek javára billenti az egyensúlyt. Bár megjegyzem, hogy csupán egyetlen elmarasztaló idézetet azért közöl a korban Vágújhelyen (Nové Mesto nad Váhom) középiskolai tanulmányait végző volt diák emlékezetéből! (45. p.) Kimérten ugyan, de ebben a részben tesz említést a szlovák országrész egyre erősebb politikai pártjának, Hlinka Néppártjának a cseh tanárokkal szemben érzett folytonos ellenszenvéről is. Ők az egész korszakon át követelték, hogy az oktatók vizsga keretében tegyenek bizonyságot szlovák nyelvtudásuk színvonaláról.

A harmadik fejezetben Matula a korban használatos történelemtankönyvekről készít tartalmi keresztmetszetet, vizsgálva a csehszlovakizmus iskolai jelenlétét és terjesztését. Külön taglalja az olyan csomópontokat, mint a nemzet születése, a Nagymorva Birodalom, huszitizmus, a modern nemzetek kora, vagy a csehszlovák állam baráti vagy ellenséges szomszédai; de a kulturális felsőbbrendűség és a csehszlovák nemzet nagyjainak is jut külön kis rész. Már a felsorolás is mutatja, hogy a történelem megfelelő interpretálása kiváló területet biztosít(hat)ott az új nemzeti identitás ébresztésére, illetve erősítésére. (Zárójelben megjegyzem, ez azóta sem veszített erejéből!)

A kezdeti szlovák nyelvű tankönyvhiányt az egész korszakon át a mind szemléletében, mind nyelvében megtalálható tankönyvi sokféleség kísérte. A mű végén található forrásfelsorolásból kitűnik, hogy Matula 17 tankönyvet vizsgált meg. A korszak történelemtankönyveinek tanulmányozásánál terminológiai következetlenségnek írja le, hogy sem a korábban, sem a később kiadásra került munkák nem

tartalmazták az olyan fontos fogalmak meghatározását, mint a *nemzet* és *történelem*. Az összehasonlításra kerülő tankönyvek szinte egyforma tartalmi képet mutatnak az egységes nemzet fontosságának hangsúlyozásában, ezzel domborítva a történelem viharaiban játszott erősségét, életképességét, illetve nem kis mértékben a korhoz szólva szolgálta az állameideológia szükségleteit. Bár azért az állandó cseh fölény kihallása sem tűnik el az összehasonlításból. A tankönyvírók az aktuálpolitikai hatásoktól vezéreltetve nemegyszer visszavetítették saját jelenük hozadékát a történelembe, így közvetítve azt az iskolapadokban ülő fiatal nemzedékek felé. Így amikor az állam barátairól és ellenségeiről írtak, óhatatlanul az utóbbi kategóriába a németeknek és a magyaroknak tartottak fenn előkelő helyet.

Matula a két nemzet történelmének nagyjait a tankönyvekben való megjelentetésük alapján az ún. „tettek emberei"-re (mužov činu) és a „szellem emberei"-re (mužov ducha) osztja. Míg cseh oldalon Ján Žižkáról vagy Ján Husról, a szlovák félen Csák Mátéról vagy Juraj Jánošíkról tanulhattak a diákok. A történelmi személyiségek táborát akár élő személy is díszíthette e tankönyvekben. Ilyen ikonként került a csehszlovák iskolák történelemtankönyveibe az ország államfőjének, T. G. Masaryknak a személye.

Pavol Matula alig több mint száz oldalon igyekezett összefoglalni a csehszlovakizmusnak a két világháború közötti időszakban a szlovák középiskolákra gyakorolt hatását. Vizsgálódásait a tanerő – nyelv – tankönyv hármasa köré fonta. Munkájának már terjedelmi korlátai sem tették lehetővé, hogy a felmerülő, összetettségükben mélyebb vizsgálatot igénylő kérdésekről kialakított álláspontját megossza olvasóival. Így olykor óhatatlanul rövid, összefoglaló megjegyzésekre kellett szorítkoznia. Mindenképp említést érdemel, hogy például a magyar vonatkozású sommás megjegyzéseit sem kísérik elemzések. Persze nem is erre építette koncepcióját, ámbár megjegyzem, hogy a déli országrészekről született feltárások (mindenekelőtt Popély Gyula témában kifejtett munkássága) talán árnyalták volna következtetéseit. Üzenete mindenképp van könyvének: a történelem tanításán keresztül megvalósítható identitásformálás, alakítás ugyanúgy részét képezte a vizsgált kor politikai erőinek, mint – úgy hiszem – azóta is.

Baki Attila

Számunk szerzői

A.Gergely András (1952)
társadalomkutató, kulturális antropológus (ELTE TáTK, MTA TK PTI, Budapest, Magyarország)

Baki Attila (1978)
történész (Terbegec, Szlovákia)

Bilász Boglárka (1986)
doktorandusz (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Dobos Sándor (1986)
doktorandusz (Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, Magyarország)

Fedinec Csilla (1968)
történész (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest, Magyarország)

Gaucsík István (1973)
történész (Pozsonyi Városi Múzeum, Pozsony, Szlovákia)

Kerényi Éva (1981)
történész-muzeológus; doktorandusz (Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat, Szlovákia; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország)

Liszka József (1956)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom; Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Papp Adrien (1989)
irodalmár, doktorandusz (ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, Magyarország)

Puntigán József (1958)
helytörténész, publicista, művelődésszervező (Losonc, Szlovákia)

Sipos László (1984)
kutató; doktorandusz (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja; Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Vesztróczy Zsolt (1966)
történész (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Magyarország)